

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
ПОЛЬСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ЦЕНТР
INSTYTUT HISTORII AKADEMII IM. JANA DŁUGOSZA
W CZĘSTOCHOWIE
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«СТАРА УМАНЬ»

ПОЛЬСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПОВСТАННЯ 1830 — 1831 рр. НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ВІД МІФІВ ДО ФАКТІВ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

За редакцією Ігоря Кривошеї, Норберта Моравця

Київ 2017

УДК 94(477.4) «1830/1831»
ББК 63.3(4Укр)51
П54

*Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
протокол № 6 від 29 листопада 2016 року*

Рецензенти:

Володимир Борисенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова (Україна)

Вєслав Цабан, доктор габілітований, професор, Університет імені Яна Кохановського в Кельцах (Республіка Польща)

Олександр Рєнт, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії НАУ України, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України ХІХ — початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України (Україна)

Ігор Срібняк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна)

Польське національне повстання 1830 — 1831 рр. на Правобережній П54 Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. — К. : КНТ, 2017. — 264 с.

ISBN 978-966-373-820-8

У виданні висвітлено події польського національно-визвольного повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні. Значна увага приділена діям російської влади, спрямованим на зменшення ролі місцевої шляхти в соціально-економічному та суспільно-політичному житті регіону після придушення царом Листопадового повстання. Автори колективної монографії репрезентують українські наукові установи та вищі навчальні заклади Києва, Львова, Білої Церкви, Вінниці, Луцька, Рівного, Миколаєва, Умані, Хмельницького, а також польських наукових інституцій Варшави, Кельц, Ольштина та Ченстохови.

Для істориків, краєзнавців, викладачів, студентів й учнів навчальних закладів.

УДК 94(477.4) «1830/1831»

ББК 63.3(4Укр)51

В оформленні обкладинки використано репродукції малюнку «Складання російських прапорів після другої битви під Вавром 1831 р.» Георга Бенедикта Вундера (1786–1858) та картини «Кавалерія» Юліуша Фортуната Коссака (1824–1899).

Видання стало можливим завдяки фінансовій допомозі

Посольства Республіки Польща в Україні

Посольство
Республіки Польща
в Україні

ISBN 978-966-373-820-8

© Авторський колектив, 2017

© ТОВ «КНТ», 2017

Зміст

ПЕРЕДМОВА (Е. Ясюк).....	5
ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ. Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: історичні передумови (Б. Гудь)	6

Розділ 1

ІДЕОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ 1.1.

1.1. Ідейне натхнення польського Листопадового повстання (Ю. Земський).....	27
1.2. Сліди пам'яті про кн. Йозефа Понятовського в Україні в ХІХ ст. (Т. Епштейн)	45
1.3. Листопадове польське повстання 1830 — 1831 років у «Записках» Михайла Чайковського (І. Фицик).....	53
1.4. Польські національні повстання, синодальна історіографія як метафора повстання-об'єднання (Н. Моравец)	72
1.5. Польські повстання ХІХ століття в оцінці Романа Дмовського (М. Зелінський)	88
1.6. Шляхетське самоврядування на Поділлі до повстання 1830 — 1831 рр. (О. Барвінок)	97

Розділ 2

ПОДІЇ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830 — 1831 рр. НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

2.1. Шлях польських загонів із Поділля й Волині на Галичину в 1831 році (Н. Каспарек).....	109
2.2. Від Житомира до Замостя: партизанський рейд загону Кароля Ружицького під час Листопадового повстання (М. Тромбський)	134
2.3. Уманська шляхта в польському повстанні 1830 — 1831 років (І. Кривошея)	147
2.4. Листопадові повстанці з Липовецького повіту: соціальна структура та персональний склад (Є. Чернецький).....	158
2.5. Польське населення Східного Поділля в Листопадовому повстанні (І. Романюк).....	184
2.6. Жінки та діти в Листопадовому повстанні (Ю. Ярцун).....	191
2.7. Конституційна проблема під час Листопадового повстання (О. Карліна).....	197

Розділ 3

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ПІСЛЯ ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ

3.1. Русифікація Південно-Західного краю після Листопадового повстання 1830 р. (В. Шандра).....	207
3.2. Законодавче регулювання повноважень та складу Волинського дворянського зібрання внаслідок Листопадового повстання 1830 р. (Л. Казначеева).....	220
3.3. Соціальна декласація уманської шляхти (І. Кривошея).....	232
3.4. Заснування «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» у Львові в 1882 році (Л. Міхальська-Браха).....	256

ПЕРЕДМОВА

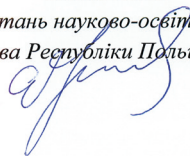
Важливим завданням незаангажованих науковців є збереження конструктивних зв'язків між українською й польською сторонами, насамперед задля продовження поглибленого вивчення сторінок нашої спільної історії. Залишаючись вірними цій традиції, група українських і польських учених зробила черговий крок у висвітленні не до кінця досліджених аспектів польського національного повстання на Правобережній Україні 1830–1831 рр., яке популярно називають Листопадним. Тим самим, згадані науковці продовжили традиції спільних історичних досліджень, започаткованих колективною монографією «Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів», що вийшла друком в 2014 році.

Спротив поляків російській імперській політиці на Правобережній Україні та їх прагнення відновити Річ Посполиту в кордонах до 1772 року набули наприкінці XVIII — в першій третині XIX століття різних проявів: від повстання під проводом Тадеуша Костюшка до створення таємних організацій на зразок Філомотів або Патріотичного товариства. Поразка Листопадового повстання закінчила період домінування польської системи освіти на Правобережній Україні і пришвидшила процес русифікації регіону.

Неупереджений та зважений погляд відомих польських та українських істориків допоможе всім бажаючим розібратися в складних подіях кінця першої третини XIX ст. на новоприєднаних теренах Російської імперії.

Емілія Ясюк

*Радник з питань науково-освітньої співпраці
Посольства Республіки Польща в Україні*

ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ

Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: історичні передумови

Богдан Гудь
(Львів)

Унаслідок поділів Речі Посполитої 1772, 1793 й 1795 рр. поліетнічна Польсько-литовська держава, до складу якої понад двісті років входила переважна більшість земель колишніх Київської та Галицько-Волинської Русі, перестала існувати. Уже після другого поділу, здійсненого Берліном, Віднем і Санкт-Петербургом, практично вся Правобережна Україна (крім Східної Галичини та Північної Буковини) була інкорпорована Російською імперією¹. Дещо пізніше, у 1796–1797 рр., колишні «східні креси» Речі Посполитої були поділені на три губернії: Подільську, Волинську та Київську. Разом вони утворили т.зв. Південно-Західний край, який входив до складу Західного краю Російської імперії².

Водночас, як слушно вказує Андреас Каппелер, російський уряд був змушений використати досвід шляхти й на регіональному рівні включити її в систему місцевого самоврядування, віддавши полякам більшість посад у губерніальних і повітових управах. Із метою здобуття прихильності польських аристократів імператриця Катерина II поширила на них станovo-корпоративні привілеї російської знаті, визначені *Жалуваною грамотою дворянству* від

---

¹ Детальніше див.: Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 232–249; Yekelczyk S. Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu. — Kraków, 2009. — S. 46–47; Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой. Историческая монография. Второе издание. — СПб., 1870. — С. 63–75, 133–135; Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. — М., 2002. — С. 406–418.

² Див.: Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — Тернопіль, 2007. — С. 158–159. У російських урядових документах Західними губерніями або Західним краєм називали давні литовсько-руські терени: Віленську, Ковенську (Ковно — нині Каунас), Вітебську, Могилівську, Мінську, Гродненську, Київську, Волинську та Подільську губернії.

1785 р. Було, зокрема, підтверджено права польських землевласників на землі, які знаходились у їхньому володінні, разом із кріпосними «душами»¹.

Щоправда, після повстання під проводом Тадеуша Костюшка на низку маєтків, що належали польським магнатам або шляхтичам, запідозреним в антиросійському виступі, було накладено секвестр*. Маєтки ж активних повстанців конфісковувалися й передавалися казні.

Водночас польська шляхта могла переглянути своє ставлення до нової влади й засвідчити їй свою лояльність, склавши нову присягу на вірність. Так зробила більшість землевласників-поляків, після чого Катерина II «обдарувала» їх тими маєтностями, якими вони раніше володіли спадково. Що більше, син Катерини II Павло I, вступивши на престол, на подив сучасників, наказав звільнити з заслання й ув'язнення 11 тисяч учасників повстання Т. Костюшка, повернув бунтівній шляхті відібрані в неї маєтки, відновив католицькі й уніатські єпархії, а шляхтичам-полякам Київщини, Волині й Поділля (*в т.ч. безземельним*) було дароване право збиратися на сеймики, обирати на них губернських і повітових маршалків, суддів тощо. Далі за царювання Павла I указом Сенату від 12 грудня 1796 р. правобережним губерніям були надані чергові привілеї: залишено, зокрема, чинне польське право як в цивільному, так і в карному судівництві, що узаконило їхнє особливе становище².

З огляду на це, незважаючи на зміну центральної влади, на Поділлі, Київщині та Волині провідні економічні, а також суспільні позиції залишилися за давніми польськими та спольщеними литовсько-руськими родами: Чарторийськими, Браницькими, Потоцькими, Любомирськими, Сангушками, Собанськими, Радзивілами, Грохольськими й ін. І хоч під російським пануванням шляхта Південно-Західного краю втратила гарантію особистої свободи, майнову недоторканність й політичні права³, однак, за свідченням сучасника, впливи поляків були тут насправді

* Секвестр — заборона чи обмеження права користування будь-яким майном згідно з розпорядженням відповідних державних органів.

¹ Див.: Каппелер А. Россия — многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. — М., 2000. — С. 65.

² Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — К., 2005. — С. 266–268; її ж: «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 3. — К., 2009. — С. 194.; Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. — Острог, 2000. — С. 20; Зрештою, чи могло бути інакше? М. Драгоманов із цього приводу писав: «<...> Держава, яка сама тоді базувалася на кріпосному праві, підтримала, а не послабила владу польських панів над <...> кріпаком» (див.: Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. — 1875. — Т. 4. — С. 149).

³ Див.: Dylągowa H. Historia Polski. 1795–1990. — Lublin, 2000. — S. 14.

всеохопними. «<...> Збережені права, — писав він із захопленням, — інституції, національні традиції, звичаї; урядовці, поляки в російському сенаті, у деяких місцях губернатори, у судах по містах вищі та нижчі чиновники поляки» etc.¹

Польське всевладдя на Правобережжі після його інкорпорації Російською імперією зумовлювалося двома визначальними чинниками, які сформувався ще в XVII–XVIII ст. Перший із них — надзвичайно висока чисельність шляхетської верстви на цих землях. За підрахунками Д. Бовуа, у 1830–1840-х рр. у Південно-Західному краї з понад чотирьох мільйонів населення близько чотирьохсот тисяч осіб були «obywatelami» (*громадянами*) шляхетського походження (читай — поляками). Для тогочасної Європи це була досить значна кількість. Для порівняння: в Англії, Франції, Австрії та Пруссії чисельність шляхетського стану становила всього 1,0–1,5 відсотки від загальної кількості населення. У власне російських губерніях Імперії дворян налічувалося близько 140–150 тисяч, що не перевищувало 0,76 відсотка всього населення. Цікаво, що навіть у структурі населення колишньої Речі Посполитої частка шляхти складала загалом «лише» близько 5 відсотків. Водночас на Правобережжі на початку XIX ст. вона коливалася від 6 до 10 відсотків від загалу мешканців. Найвищий відсоток «громадян»-поляків було зафіксовано в чотирьох повітах Волинської губернії: у Староконстянтинівському й Новоград-Волинському — по 15 відсотків, у Луцькому — 14 і в Кременецькому — 13,3 відсотка².

¹ Див.: Сергійчук В. Депортація поляків з України. — К., 1999. — С. 3; Koźmian K. Pamiętniki. — Т. 1. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1972. — S. 272. Про це ж, щоправда, із виразним антипольським настроєм й осудом писав анонімний автор поеми «Варшава», яка побачила світ із нагоди повстання 1830–1831 рр.: «Достався Польщі по розділі Росії добрий шмат на часть. А ви сидіти в їй не вміли, І всім життя, а не напасть. Осей славної корони Вам оддані ваші закони, Вам ваша віра, ваш язык, Ваші строї, ваші науки, Не знали ви ніякой муки, Податок тоже не велик <...> Він (цар. — Б.Г.) царство ваше вам уставив І військо польськеє зробив, Торговлю добру вам поставив І школу главну учредив. Не заставляв вас сипать гору, Ждав тільки вірности й покори, Щоб ліпше щось зробити вам. Обвішав вас він орденами, Обсипав вас він і чинами, За що ж враги ви москалям?» (див.: Українські пропілеї. Котляревщина. — Харків, 1928. — С. 161 цит. за: Kozak S. Ukraińcy wobec powstańczego zrywu Polaków // Warszawskie zeszyty ukrajinoznawcze. 2. Pod redakcją Stefana Kozaka. — Warszawa, 1994. — S. 174).

² Див.: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К., 1996. — С. 68; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000. — С. 139; Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. — Т. II. — Торонто, 1966. — С. 140; Біленький С. Заснування Київського університету: спадковість, переривчастість, імперська сваволя // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник. Випуск 7. — Харків – Київ, 2005. — С. 189.

Другий чинник — це велетенські розміри поміщицьких землеволодінь. За різними оцінками, на Правобережжі напередодні Листопадового повстання у власності великих землевласників, численних римо-католицьких кляшторів (монастирів), костелів, а також дрібної шляхти знаходилося від чотирьох до шести мільйонів десятин землі та близько трьох мільйонів «душ» селян-кріпаків¹. Магнатам-полякам належали навіть невеликі міста й містечка. Так, лише у Волинській губернії у приватній власності перебували Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Заслав, Острог, Дубно, Рівне та ін. Латифундії польських магнатських родів своєю площею нерідко перевищували низку удільних князівств Італії або Німеччини, а їхнім власникам належали казкові багатства².

Завдяки цьому ще наприкінці XVIII ст. дехто з магнатів утримував двори, які своєю розкішшю та рівнем етикету затьмарювали польський королівський двір. Про рівень багатства «кресових» можновладців свідчить той факт, що Юзеф Стемпковський, аби належно прийняти у своєму маєтку Лабуні останнього польського короля Станіслава Августа, придбав для урочистого банкету 540 предметів коштовної саксонської порцеляни; 240 предметів для десерту, сервізів на 100 персон для кави та чаю, у т. ч. величезні тачі, на які можна було поставити понад 40 філіжанок. Цей великопанський жест коштував Ю. Стемпковському «лише» один мільйон злотих³.

¹ За даними Г. Марахова, у XIX столітті землевласники-поляки володіли 9/10 всієї землі на Правобережжі. Значно раніше (1850-ті рр.) П. Чубинський писав, що на Волині полякам належать 2887 маєтків і 18/19 усіх селян-кріпаків, на Поділлі — 1194 маєтки, 6/7 кріпаків і 90 відсотків землі, на Київщині — відповідно 1412 маєтків, 3/4 кріпаків і 85 відсотків землі. Типовий приклад: на початку XIX століття володіння графині Браницької на Київщині охоплювали 217 маєтків, у яких загалом проживало 97 тисяч кріпосних душ. Станом на 1838 р. її багатства оцінювались у 28 мільйонів золотих карбованців. Інший приклад: лише до уманського «ключа» графів Потоцьких входило 360 сіл. Проте, як підкреслює Д. Бовуа, провести детальний аналіз земельної власності з огляду на її величину чи визначити точну кількість маєтків — справа практично неможлива, позаяк їхній обсяг ніде не був зафіксований. Магнатські володіння «вимірювались» кількістю кріпосних душ (див.: Лісевич І.Т. У зацінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. — на початку XX ст.). — К., 1993. — С. 19; Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Київська область — К., 1971. — С. 102–103; Очерки революционных связей народов России и Польши, 1815–1917 / Под ред. В.А. Дьякова, А.Я. Манусевича, И.С. Миллера. — М., 1976. — С. 29).

² Див.: Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. — Т. 1. — Warszawa, 1962. — С. 233, 239; Бовуа Д. Вказ. праця. — С. 69; Giertych J. Tysiąc lat historii polskiego narodu. Tom II. — Londyn, 1986. — С. 13.

³ Павлюк В. Вказ. праця. — С. 21, 139–140.

Стиль життя провідних польських родів відмінний від російського, європейська освіченість і світський блиск польських аристократів сприяли швидкому поширенню їхніх впливів на імперську столицю Санкт-Петербург, у т.ч. і на молодого царя Олександра І. За висловом О. Солженіцина, цей імператор був настільки «зачарований» поляками, що ввів окремих представників польських аристократичних родин до кола свого найближчого оточення. Що більше, він «прагнув ошчасливити поляків своєю опікою»¹.

Завдяки виразній пропольській політиці, яку Олександр І провадив протягом усього свого царювання, на теренах Західного краю в усіх сферах адміністрації та культурно-освітнього життя домінувала польська мова, поширювався та зміцнювався католицизм, польська шляхта в повсякденному житті керувалася правовими нормами вже неіснуючої Речі Посполитої (*тобто Литовським статутом*), через освітню політику здійснювалася дієва колонізація місцевої литовсько-руської людності тощо.

Масштабність польських впливів підтверджується, зокрема, і тим, що коли на початку ХІХ ст. Росія почала реформування власної системи освіти, то взяла за зразок досвід Komisji Edukacji Narodowej (*Комісії національної освіти*) Речі Посполитої. Зокрема в 1802 р. у Санкт-Петербурзі було створено Міністерство освіти, яке керувало п'ятьма шкільними округами. Кожен із них мав свій університет, а також розбудовану мережу середніх і початкових шкіл².

Посаду куратора Віленської шкільної округи, що поширювала свою компетенцію й на Правобережну Україну, із 1803 р. по 1824 р. обіймав князь

¹ Див.: Кондрацький А.А. Поляки на Україні в Х–ХІХ ст. // Український історичний журнал. — 1991. — № 12. — С. 91. Російські історики-«патріоти» з явним осудом писали, що Польща стала об'єктом особливої турботи Олександра І. На їхню думку, Царство Польське, яке згідно з рішеннями Віденського конгресу ввійшло до складу Російської імперії, насправді було незалежною державою зі своєю конституцією, виборним сеймом, урядом, армією й національною грошовою одиницею та було зв'язане з Росією тільки персональною унією. Що більше, Олександр І збирався повернути полякам українські й білоруські землі, які раніше входили до складу Речі Посполитої. Як розповідав Микола Тургенев, у присутності кількох осіб «імператор оголосив про своє тверде рішення відділити від імперії колишні польські провінції й возз'єднати їх з недавно відновленим Царством Польським» (див.: Бородкин М.М. История Финляндии. Время императора Александра I. — СПб., 1909. — С. 382).

² Див.: Historia Europy Środkowo-Wschodniej. Redakcja: Jerzy Kłoczowski. Т. 1, 2. — Lublin, 2000. — S. 123; Truchim S. Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku. — Łódź, 1960; Хасимото Н. Учебная политика Российской империи в западных губерниях и «польский вопрос» (конец XVIII в. — первая половина XIX в. // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: XIX — начало XX вв. Сборник статей. Научный редактор Мацузато Кимитака. — Саппога — Москва, 2005. — С. 137–140).

Адам Єжи Чарторийський, довірена особа імператора Олександра I, у 1802–1806 рр. — міністр закордонних справ Російської імперії. Водночас Харківську шкільну округу очолював інший польський вельможа — граф Северин Потоцький. Завдяки старанням А. Чарторийського, до яких долучився землевласник-меценат із Київщини, інспектор і заступник куратора Тадеуш Чацький, за доволі короткий час увесь південно-західний регіон Російської імперії вкрився мережею шкіл (загалом близько 250), де учнів виховували в польському патріотичному дусі¹.

Вінцем діяльності низки польських патріотів, насамперед Тадеуша Чацького та Гуго Коллонтая, стало заснування в містечку Кременці, що на Волині, гімназії (урочисто відкрита 1 жовтня 1805 р.), яка в січні 1819 р. отримала статус ліцею. Відомий своєю чудовою бібліотекою, різноманітними допоміжними інституціями, а особливо плеядою знаменитих викладачів і випускників (Юзеф Коженювський, Міхал Сціборський, Алоїзи Фелінський, Евзебіуш Словацький, Александер Міцкевич

¹ Див.: Там само. — С. 140–145; Шандра В. Вказ. праця. — С. 270. Напередодні реформ Олександра I у Волинській губернії налічувалося всього 10–13 польськомовних навчальних закладів. За 10 років свого кураторства (із 1803 до 1813 р.) Т. Чацький відкрив у Волинській, Київській і Подільській губерніях 126 початкових шкіл (із них 85 на Волині), 8 повітових училищ і дві гімназії: Волинську та Київську (див.: Біленький С. Заснування Київського університету: спадковість, переривчастість, імперська сваволя // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник. Випуск 7. — Харків–Київ, 2005. — С. 189; Кравчук Л., Кравчук В. Тадеуш Чацький — реформатор освіти на Волині // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. — Т. 2. — Чернівці, 2001. — С. 206; Кондрацький А.А. Вказ. праця. — С. 88). Як згадував пізніше натхненник організації системи модерного польського шкільництва в Російській імперії А.Є.Чарторийський, завдяки реалізації його проєкту протягом усього кількох років «<...> уся Польща (тобто литовсько-білоруські й українські землі давньої Речі Посполитої. — Б.Г.) заповнилась училищами, у яких польські національні почуття могли розвиватися цілком вільно <...>» (див.: Мемуари князя Адама Чарторийського и его переписка с кн. Александром I. — Т. 1. — М., 1912. — С. 289; Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник, 2003. — М., 2003. — С. 141). Його слова підтверджує автор офіційної історії Міністерства народної освіти Російської імперії С.В. Рождественський. Він підкреслює, що протягом двадцяти років перебування А.Є. Чарторийського на чолі Віленської шкільної округи вся «навчальна система в західних і південно-західних губерніях служила польській національно-державній ідеї» (див.: Хасимото Н. Вказ. праця. — С. 140). Як вказує В. Шандра, такої сприятливої ситуації не існувало навіть на землях корінної Польщі, що відійшли до Пруссії та Австрії. Завдяки цьому, вважає вона, ідеологічна підготовка Листопадового повстання 1830–1831 рр. здійснювалася на теренах Західного краю Російської імперії (див.: Шандра В. Вказ. праця. — С. 270).

та ін.), Кременецький ліцей у 20-30-тих рр. ХІХ століття здобув собі славу «волинських Афін»¹.

Щоправда, починаючи з 1820 р., через судовий процес над членами таємного студентського товариства у Вільнюському університеті, до якого, між іншим, належав й А. Міцкевич, російсько-польські взаємини почали погіршуватися². Тим не менше Кастан Козьмян, один із представників тогочасних польських землевласницьких кіл, пов'язаний із Люблінщиною й Волинню, у своєму щоденнику охарактеризував становище польської шляхти під владою Російської імперії так: «<...> (На Волині) загальною думкою було: «Нам тепер навіть краще, ніж було в Польщі; ми маємо все те, що давала нам Вітчизна, та не маємо повинностей і небезпеки уманської різні; хоч і без Польщі, ми є в Польщі й залишаємося поляками»»³.

Перенесення столиці з Варшави до Санкт-Петербурга практично не вплинуло й на становище правобережного селянства, яке, за словами Миколи Костомарова, продовжувало страждати «під страшною сваволею посесорів і комісарів». Згідно з описами згаданого автора, «селян виснажували різноманітними роботами, із них брали важкі податки; офіціаліст здійснював езекуції, їздив із козаками та гайдуками з нагайками в руках, мучив без жалю й обдирав селян. Хоча в останні часи закон забороняв поміщикам вбивати селян, але така сваволя тривала, як і колись; судді завжди були готові захищати обивателя (громадянина-поміщика. — *Б.Г.*), щоби не потурати зазіханням на шляхетські права. І взагалі, у цей час для більшості панів селянин продовжував мати значення речі»⁴. А широко практи-

¹ Автором взірцевої програми Кременецької гімназії був Г. Коллонтай. За задумом Т. Чацького, із часом ця «напіввища» школа мала бути реорганізована в університет (див.: Hrycak J. *Historia Ukrainy, 1772–1999*. — S. 46–47; Szmyt A. *Liceum Krzemienieckie a Uniwersytet św. Włodzimierza w Kijowie // Rosja XIX i XX wieku. Studia i szkice pod redakcją Jana Sobczaka*. — Olsztyn, 1998. — S. 159; Jedynak S. *Człowiek. Społeczeństwo. Moralność. Szkice o etyce polskiej*. — Lublin, 1996. — S. 330–333).

² Див.: Каппелер А. *Россия — многонациональная империя*. — С. 67.

³ Koźmian K. *Pamiętniki*. — Т. 1. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972. — S. 274. Правдоподібно, шляхта мала всі підстави так думати. Той же К. Козьмян вказує на швидке зростання заможності волинської шляхти під російською владою: «Двори менш заможні почали підніматись і збагачуватись... Податки малі, а для шляхти — ніякі... Звідси повсюдні потіхи, забави... Волинь стала найкращою, найщасливішою провінцією розчленованої Польщі» (Там само. — С. 272, 273). Для порівняння: у Галичині польські землевласники сплачували до австрійської скарбниці податки в 16 разів вищі, ніж їхні одноплемінники під владою Росії (див.: Giertych J. *Вказ. праця*. — S. 308).

⁴ Костомаров Н.И. *Указ. соч.* — С. 131–132.

кована система тілесних покарань витворила «нескінченну школу дикості й жорстокості»¹.

Таким чином, XIX ст. застало українських селян «у стані найтяжчої неволі», а доля селянина-кріпака «робилася нестерпною»². Із приходом росіян їхнє становище не змінилося, тобто не покращилося. Радше навпаки: зрівнявши місцеву шляхту в правах і привілеях із російським дворянством, уряд тим самим передав у її повну власність кріпосні «душі», котрі до того часу були тільки прикріплені до поміщицької землі, на якій проживали, із правом продажу кріпаків чи обміну на якусь річ. Окрім того, шляхта отримала додаткове право засилати непокірних селян у Сибір на каторжні роботи чи на поселення³.

У цій ситуації подальший розвиток стосунків між українцями й поляками — від конфронтації до співпраці чи навпаки — залежав передусім від позиції польських землевласників. У межах існуючої феодальної системи лише вони могли або лібералізувати взаємини в площині «поміщик — кріпак», щоб у такий спосіб схилити місцеве населення на свій бік у боротьбі за відновлення незалежності Польщі, або продовжувати щодо своїх підданих попередню лінію, що рано чи пізно мало спричинитися до вибуху нової «коліївщини».

На жаль, більшість польських землевласників обрала другий шлях, надавши російським властям безліч прикладів жорстокого поводження з кріпосними «душами». В умовах кризи феодального способу господарювання їхнє бажання зберегти чинний стан речей у тих формах, у яких він сформувався ще перед повстанням Б. Хмельницького, виливалось у найжорстокіші покарання кріпосних селян, аж до замордування на смерть, та інші вияви сваволі, які не вкладаються в голову сучасної цивілізованої людини, проте в ті часи вважалися, фактично, нормою поведінки⁴.

¹ Jędrzejewicz J. Noce ukraińskie albo rodowód geniusza. Opowieść o Szewczence. — В. m. w., 1970. — S. 16.

² Filar W. Przyczyny konfliktu ukraińsko-polskiego na kresach południowo-wschodnich II RP // Przegląd Wschodni. — 2002. — Zesz. II (30). — S. 350.

³ Див.: Гуржій І.А. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К., 1954. — С. 23; Tarnowski S. O Rusi i Rusinach (fragmenty) // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. Pod redakcją Pawła Kowala, Jana Ołdakowskiego, Moniki Zuchniak. — Wrocław, 2002. — S. 30.

⁴ В українських архівах збереглися документи, які свідчать про вияви справжнього садизму окремих польських поміщиків щодо своїх підданих. Згідно з матеріалами, зібраними науковцями Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, на початку XIX ст. на Поділлі були зафіксовані випадки цькування селян-кріпаків хортами, утримання їх протягом навіть кількох місяців у смердючих темних приміщеннях,

Як пише з гіркою іронією П. Ясеніца, «стосовно своїх «душ» поміщик мав дуже широкі повноваження. Виконував деякі державні функції, наприклад, віддання в рекрути... на двадцять п'ять років... Схоплення, ув'язнення, закуття в кайдани або в дерев'яні колодки, які називали дибамми, були звичною річчю... Дідич видавав накази щодо покарання биттям. Суворість покарання залежала від нього. Право висувало тут лише одне обмеження, та й то трактоване дуже «ліберально»: можна бити, щоби не забити. Крім привілею користування дармовою працею, шляхтич мав також значну свободу щодо жінок зі стану підданих...». Однак, підкреслює далі Ясеніца, «користування тими всіма повноваженнями, освяченими традицією та кодексом, в очах громадськості принаймні не принижувало»¹.

тортури голодом, обливання на морозі водою, забиття різкими та канчуками до смерті, закуття в кайдани, колодки, рогачки тощо. Так, поміщик Людвік Черкез із містечка Ваньківці Ушицького повіту карав підданих 100 й більше ударами різок чи канчуків, від чого у двох жінок сталися викидні, а одна з побитих померла. ²⁴ господарів він наказав закувати в кайдани й тримав у такому стані 14 тижнів. А восени, коли замерзла річка, змушував селянок вимочувати коноплі тощо. Ще більше шокує інформація про те, як поміщиця Стецька за якусь провину піддала свою покоївку жорстоким катуванням. У спеціально облаштованій кімнаті для тортур нещасну дівчину ставили босими ногами на розпечену жаровню, били, виривали шматки тіла гарячими щипцями. Від нелюдських мук дівчина померла. На цьому тлі невинними забавами виглядають, наприклад, п'яні оргії поміщиків у Лабунській волості з okazji полювання, які завершувалися масовим гвалтуванням селянських дівчат. Або ж продаж поміщиком Чайковським на ярмарку в Старій Ушиці дітей тих селян, котрі наважилися подати на нього скаргу до Подільського губернського правління (див.: Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. — К., 1978. — 374–375; Лавров П.А. Селянський рух у Подільській губернії в першій третині XIX ст. // Наукові записки Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. — Т. 5. — Вип. 1. — К., 1946. — С. 142–143, 145, 146). Загалом, за підрахунками українських радянських учених, на початок 50–х рр. XIX ст. на ім'я Його Імператорської Величності, Великого князя та до канцелярій губернських адміністрацій в Україні на поміщиків було подано понад 10 тисяч селянських скарг, у яких знаходимо численні описи жорстокого ставлення польських шляхтичів до своїх підданих (див.: Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. — К., 1980. — С. 184; ЦДІАК України. — Ф. 241. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 1–2; Спр. 92. — Арк. 1–3).

¹ Jasienica P. Dwie drogi. — Warszawa, 1992. — S. 86; Привертає уваги ще один епізод із есе П. Ясеніци, який проливає світло на «високі» моральні чесноти носіїв «цивілізаторської місії» на «східних кресах». «У домі Бобровських, — пише він, — частим гостем бував один із сусідів, якийсь Теодор Куманецький. Називали його «порядною людиною». Жив зі шляхтою в згоді, борги картярські платив — чого ж іще хотіти?.. Цю «порядну людину» умертвили власні селяни, відкрутивши йому геніталії. Це була кара за його надто вже свавільну поведінку зі селянськими дру-

Навіть більше: дехто з тогочасних авторів у своїх моралізаторських розумуваннях намагався обґрунтувати не просто доцільність, але й необхідність існування інституту кріпацтва. «Татари, — писав один із них про селян Поділля, — застали би мужиків такими, якими покинули їх на початку XIV ст. Ті самі потреби та промисел, ті ж невігластво та злидні. Ними треба керувати, полишені самі на себе, хлопи не працювали би ні на пана, ні на самих себе»¹.

Подібне уявлення про невільництво було властиве більшості сучасників автора наведеної цитати. Польські землевласники не хотіли визнавати, що справжньою причиною ненависті селян щодо них було кріпосницьке ярмо. Про його масштаби певне уявлення дає той факт, що на початку XIX ст. панщина на Правобережжі доходила до шести днів на тиждень, оскільки, крім звичної триденної панщини, селяни були змушені відбувати значну кількість дармових днів для обробітку льону, конопель, городів, побілки та чищення панських будівель і т.і. Для обробітку власних наділів кріпакам залишалися неділі, релігійні свята й... ночі. Крім того, селяни сплачували грошову та натуральну данину: десяту вівцю від приплоду, десяту частину зібраного меду, по 2–3 курки, податок на худобу, який постійно зростав; збирали для двору гриби, ягоди, горіхи; платили панові за власні весілля та хрестини дітей тощо. Не дивно, що проявами реакції селянства Правобе-

---

жинами та доньками. Вирок виконано в спальні засудженого. Господиня дому чула звуки (мордування), та не звернула уваги, «вважаючи, що це звичайні заняття (чоловіка)...». Істориків, пише далі П. Ясеніца, «випадає прямо запитати про звичаї, які були щоденним хлібом у домі «порядної людини», якщо відлуння, викликані таким рафінованим убивством, могли видаватися звуками нормальних занять» (див.: Ibidem. — S. 86–87).

¹ Див.: Przeździecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Tom I. — Wilno 1841. — S. 78. Дехто з тогочасних польських авторів намагався перекласти всю провину за знущання польських поміщиків з українських селян на російський уряд, який, за їхніми твердженням, «підтримував й усprawедлилював» тодішній стан відносин у кріпосницькому селі на Правобережжі; за таких умов «самі ангели <...> перетворилися би на чортів» (див.: Rok 1863 na Ukrainie. Pamiętnik nieznanego autora. — Kraków, 1979. — S. 21). Позицію анонімного учасника Січневого повстання в Україні підтримує Ф. Равіта-Гавронський, наголошуючи, що «панщина та стосунки підданчої залежності селянина <...>, мало обтяжливі під кінець існування Речі Посполитої, від часів захоплення руських провінцій Росією погіршувалися». Відповідальність за це він покладає на царське самодержавство (див.: Rawita-Gawroński F. Rok 1863 na Rusi. — T. II. Ukraina, Wołyń, Podole. — Lwów, 1903. — S. 17). Такі твердження, на нашу думку, не відповідають дійсності, оскільки польський ліберал Август Іванський із прикрістю визнавав, що саме російський уряд «<...> мусив обмежити й унормувати розмір панщини, якої вимагали землевласники, а також обмежити інші надужиття з їхнього боку» (цит. за: Jagiełło M. Partnerstwo dla przyszłości. Szkice o polityce wschodniej i mniejszościach narodowych. — Warszawa, 2000 — S. 234).

режжі на цей гніт були численні бунти, заворушення й інші прояви непокори, кількість яких, до речі, значно перевищувала аналогічні показники на Лівобережжі¹.

¹ Детальніше про це див.: Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. — Warszawa, 1985. — S. 142; Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (із 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). — К., 1958. — С. 20–21; Василенко В. Крашевський в Российской империи (1812 — 1863 — 1917). — Познань, 2002. — С. 127–128; Мацумура Т. Трансформація деревни на Правобережній Україні накануне освобождения крестьян и роль инвентарных правил // Социальная трансформация... — С. 66. Деякі польські автори, котрі змогли піднятися над своїм походженням й об'єктивно оцінити ситуацію, досить відверто вказували на причини, які породжували почуття безмежної ненависті українських селян до польських поміщиків. Так, Ю. Словацький у поемі «Beniowski» (Беньовський) із глибокою антипатією подає образ пана Дзедушицького, який «<...> Маєтків управителю казав, Що вільно хлѳпів псам його кусати, Бо це їх забезпечує, мовляв, І від зубного болю, і від сказу <...>» (див.: Словацький Ю. Вибрані твори: В 2 т. — Том I. — Київ, 1959. — С. 290). Що більше, у «Śnie srebrnym Salomei» («Срібному сні Саломеї») польський поет-романтик досить виразно висловлює свої симпатії до гайдамаків (див.: Нахлік С. Доля — Los — Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. — Львів, 2003. — С. 72). Зі свого боку, Ю.І. Крашевський, чий твори («Уляна», «Остап Бондарчук», «Два світи» й ін.) один із критиків назвав «кривавим документом селянської неволи та кривди», свідчив: «<...> Нечуваним було панське гноблення на Русі... Зрѳсла кількість податків, чиншів, різних виплат <...> ставала майже нестерпною <...>. Добре, що ще шкіри з убогих людей не здирали». Стосувалися ці слова, щоправда, XVII століття, однак, як писав Крашевський далі, «надужиття... тривали, а деякі тривають і досі... Хто ж у тому винен, як не пани...? Не знаю, як узгодити освіту, про яку дбаємо, з нелюдським зди́рством, яке видно майже всюди» (див.: Kraszewski J.I. Op. cit. — S. 141–142). С. Гоцинський, один із чільних представників т. зв. «української школи» в польській літературі, у «Zamku Kaniowskim» (Канівському замку) чи не найгостріше звинувачував поміщиків: «Усіх, у кого батько забитий різками, Усіх, у кого жінка сподобалася пану, У кого згвалтована донька панами, У кого відібрано паном кохану... Усіх, кого мали за пса коло двору Й, замість згорьованих років, йому Видали плату — холодну тюрму...» (див.: Бовуа Д. Вказ. парця. — С. 70–72). Із-поміж сучасних українських істориків, мабуть, лише В. Павлюк стверджує, що «факти людяного ставлення польських землевласників до українського селянства зустрічаються часто». Згаданий дослідник критикує, зокрема, Д. Бовуа за те, що той «не хоче визнавати» очевидних фактів, вважаючи їх «поодинокими випадками». Цікаво, однак, що наводячи приклади милосердя поміщиків щодо селян у неврожайні роки, український дослідник покликається на... Д. Бовуа. Що більше, єдиний власний приклад прогресивних намірів графа А. Грохольського щодо селян В. Павлюк закінчує... 1805 р. Далі подібних прикладів у дослідженні історика з Острозької академії не зустрічаємо (див.: Павлюк В. Вказ. парця. — С. 27–28).

Найпоказовішим був селянський рух під проводом Устима Кармалюка, який тривав близько чверті століття — від 1813 до 1835 р. Його центром був Летичівський повіт на Поділлі. Загалом, через загони Кармалюка пройшло близько 20 тисяч селян і дезертирів із царського війська; вони здійснили кількасот нападів на шляхетські маєтки, спалювали їх, не вбиваючи, проте, власників. Після смерті Кармалюка до суду було притягнуто понад 2700 селян, колишніх учасників очолюваних ним повстанських ватаг. Симптоматично, що в період активної діяльності загонів Кармалюка фільваркова служба та самі пани ставилися до селян ліберальніше. Чи не тому в одній із народних пісень співалося: «Дай же, Боже, здоров'ячка Та й Кармалюкові, Що він дав полегкість Нашому крайові!»¹.

Отримавши достатню кількість фактів, що свідчили про існування на Правобережжі постійно тліючого конфлікту між українськими селянами та польськими землевласниками, нові володарі Правобережжя зі значною вигодою для себе застосували перевірений принцип Римської імперії: *divide et impera* (розділай і пануй). Будучи в Росії не менш жорстокими кріпосниками (як відомо з описів російських письменників у власне російських губерніях панували «найдикіші форми залежності й панщини»²), на Правобережжі вони лицемірно видавали себе за захисників української людності від насильства польської шляхти (*тут напрошується порівняння з ідентичною політикою царського уряду в Україні періоду т. зв. «Руїни», спрямованою на посилення антагонізму між козацькою старшиною та козацько-селянськи-*

¹ Див.: Jędrzejewicz J. Op. cit. — S. 62.

² Див.: Rawita-Gawroński F. Op. cit. — S. 17. Безперечно, російські й польські поміщики мало чим відрізнялися один від одного, зокрема у виявах жорстокості щодо кріпосних селян. Цілком можливо, що перші з них навіть перевершували других у нелюдському ставленні до підданих. Зрештою, подібні відносини існували в цілому світі як у європейській феодальній, так і в американській рабовласницькій системі. Можна погодитися з думкою російського дослідника І. Ігнатовича, що кріпосне право в розвиненому вигляді дуже нагадувало рабовласництво (див.: Ігнатович І.І. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. — Москва, 1910. — С. 22). І тут, і там залежне населення (селянин-кріпак або раб) було трактоване на рівні речі, що розмовляє. Засаднича відмінність між власне Росією й теренами Правобережної України, на думку автора, полягала в іншому, а саме: у масштабах залежності, у межах якої чинилося насильство поміщиків над селянами. Статистика вражає: якщо в Російській імперії частка кріпаків серед загалу селянства становила всього 14,6%, в Україні — 59,5%, то на Волині — 78,5%, на Київщині — 83,8%, на Поділлі — 87%. Для порівняння: на Лівобережжі кількість поміщицьких селян становила 38 відсотків, а в Південній Україні — лише 25 відсотків від усього населення (див.: Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.). — Львів, 2001. — С. 13, 18; Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). — Львів, 1996. — С. 90).

ми низами) і за оборонців православної віри від засилля римо-католицької церкви¹. Забігаючи дещо наперед, підкреслимо, що політику *розділяй і пануй* царизм послідовно і, треба визнати, ефективно проводив у Південно-Західному краї аж до вибуху Першої світової війни.

Загалом після поділів Речі Посполитої суспільно-політична ситуація на Правобережжі все-таки суттєво змінилася в тому сенсі, що тут з'явився новий домінуючий чинник — російське самодержавство. Тому реконструкція більшменш реального образу українсько-польських відносин у XIX ст. можлива лише за умови всебічного дослідження взаємин у новоутвореному трикутнику: росіяни — поляки — українці. Характерно, що в досліджуваний період долю українців вирішували практично без їхньої участі. Головними дійовими особами драми, яка розігрувалася на українських землях, виступали насамперед російський царизм, репрезентований місцевою імперською адміністрацією, та (колись всесильні, а в нових умовах — усе ще вельми впливові) польські земельні магнати й шляхта. «Навіть беручи до уваги поступове пробудження незначної кількості української інтелігенції, — стверджує Д. Бовуа, — слід визнати: досліджуваний період став передусім періодом боротьби між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні як виконавці підневільної праці та душі — у прямому сенсі, бо їх треба було вирвати зі сфери польського впливу та переробити на вірнопідданих царя»².

Як уже зазначалося, досягнення царизмом поставленої мети значно полегшувалося завдяки специфічному переплетінню соціальних і національних груп населення Південно-Західного краю. «У маєтку Бобровських, — підкреслює П. Ясеніца, — як й у володіннях їхніх польських сусідів над Дніпром, «душами» (*кріпаками*) були виключно українці»³. Цю тезу влучно

¹ Див.: Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 82. На практиці, за свідченням сучасника, це виглядало приблизно так: «Уряд зі сатанинською послужливістю допомагав землевласникам і в такий спосіб викликав ненависть люду до них, а тепер (ідеться про період повстання 1863 р. — *Б.Г.*) той самий уряд із допомогою всієї московської журналістики показує гніт, який там (на Правобережній Україні. — *Б.Г.*) існував, забувши про те, що цих утисків зовсім не було би (тут випадає запитати: яким чином!? — *Б.Г.*), якби він їх сам не протегував і не узаконив» (див.: Rok 1863 na Ukrainie. — S. 21).

² Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... — С. 68. Про те, якого значення надавала російська сторона зміцненню своїх впливів в Україні, свідчить доповідна записка Головного управління для справ преси від вересня 1863 р. У ній нагадується, що Росія отримала перевагу над Польщею «внаслідок головно того, що від Польщі до неї відійшла Малоросія: якщо остання відсахнеться від нас (росіян. — *Б.Г.*) знову до поляків, нинішня велич Російської держави буде поставлена на карту» (див.: Миллер А.И. Указ. соч. — С. 174).

³ Jasienica P. Dwie drogi. — S. 79.

деталізували І. Лисяк-Рудницький та Павло Усенко. «Поляком, — указує другий із них, — у середньому був кожний десятий, переважно люди невеликого достатку або й взагалі бідняки. Проте одному відсотку найбагатших із них — магнатам — належала абсолютна більшість земельних угідь та кріпаків. Реальністю виявилася спільність долі й недолі незаможного українського та польського населення, але коли пригноблені були людьми різних національностей, то гнобителі — здебільшого поляками (принаймні самі вони так вважали)»¹.

Таким чином, наголошує у свою чергу І. Лисяк-Рудницький, хоча далеко не всі поляки були «шляхетськими землевласниками» та не всі українці «були селянами», але «в тих районах, де поляки й українці стикалися, — у Східній Галичині та на Правобережжі — антагоністичні соціальні групи репрезентували дві національності»². На думку як українських, так і польських дослідників, згаданий аспект відіграв визначальну роль у загостренні соціальних і національних суперечностей між українцями та поляками. Український (чи «руський») селянин (або ж, як на ті часи, автохтон зі ще виразно не сформованим почуттям національної приналежності), підкреслює М. Зданович, бачив своїх кривдників виключно в польському середовищі, а Польщу — «у власникові двору». У цьому, на думку М. Здановича, власне, полягала головна причина польських національних нещасть³.

Із часом російська адміністрація добре орієнтувалася в ситуації, що існувала на Правобережжі. Що більше, уміло використала неприязнь селян до поміщиків супроти учасників польського національно-визвольного руху. Перший тривожний сигнал для польської спільноти «українних кресів» пролунав під час підготовки нею збройного виступу на підтримку Листопадового повстання (1830–1831 рр.), що вибухнуло в Царстві Польському. Революціонери-шляхтичі добре усвідомлювали той факт, що успіх антиросійського виступу вирішальним чином залежатиме від позиції селянства, а тому намагалися схилити на свій бік українську людину Київської, Волинської та Подільської губерній. Із цією метою, наприклад, була складена відома «Інструкція для вчителів руського народу»; на провінцію розсилалися т. зв. «Руські листи», а також написані тогочасною «руською» мовою (однак латинськими літерами) численні відозви, які закликали місцеве населення

¹ Усенко П.Г. Українські сторінки біографії З.Сераковського // Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць. — К., 1991. — С. 130. До сказаного можна додати, що 34 відсотки всіх селян-кріпаків на Правобережжі належали 240 найбільшим магнатам (Барабой А. Правобережная Украина в 1848 году // Исторические записки Института истории АН СССР. — 1950. — № 34. — С. 13).

² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — Т. 1. — К., 1994. — С. 94.

³ Усенко П.Г. Вказ. праця. — С. 130–131; Zdanowicz M. Kwestia polsko-ukraińska // Nie jesteśmy ukrainofilami... — S. 128–129.

до антиімперського виступу. «Ваші браття поляки, — писалося в одній із них, — взяли ся, щоби вас всіх до себе прилучити... щоби есте з ними разом уживати їх права, і до котрого права хочуть вас припустити й припустять, тільки треба, щоби есте ся панове громада взяли за руки й зо своїми панами зобралися й вигонили москалів... бо ви всі поляки (sic!), хоч по-руськи говорите...»¹.

Однак надії лідерів польського визвольного руху на масове приєднання українців до повстання зазнали майже цілковитого фіаско. Селянство та нечисленні представники тоді ще виразно «малоросійської» інтелігенції не відгукнулися на полум'яні заклики поляків, у яких наголошувалося, що селяни разом із ними повинні взятися за зброю, як це було за часів Тадеуша Костюшка та як пророкував «добрий українець» Мусій Вернигора. Подібно до пізніших звернень Шимона Конарського, вони прозвучали як «голос волаючого в пустелі»².

Розвиток подій, окрім того, показав, що частина польського громадянства намагалася, образно кажучи, загасити вогонь за допомогою гасу, своєю політикою безпосередньо чи опосередковано сприяючи посиленню проросійських настроїв у селянському середовищі. Зокрема Центральна рада Подільського патріотичного товариства, обрана місцевою шляхтою для керівництва повстанським рухом, ігнорувала вказівку з Варшави про передачу в користування селянам, залученим до антиросійського виступу, частини поміщицької землі. Що більше, вона прийняла рішення про обмежене формування загонів селянської піхоти, у чому низка дослідників убачає її страх перед масовим озброєнням селян-кріпаків. Поміщики-поляки були переконані, що їм вдасть-

¹ Див.: Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. — Нью-Йорк — Торонто, 1974. — С. 31; Козак С. Відлуння Листопадового повстання в українській літературі епохи романтизму // Польсько-українські студії. 1. Україна — Польща... — С. 138; Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — Київ, 2003. — С. 79).

² Гостро критикує «малоросів» за їхнє ставлення до Листопадового повстання В. Литвин. «Людину посадили в клітку, — пише він, — але вона виявила цілковите задоволення... й абсолютне нерозуміння тих, хто не бажав сидіти у клітці» (див.: Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. — К., 2002. — С. 28–29). Ця позиція, на нашу думку, є дискусійною. Слід нагадати, що підготовка польського повстання 1830–1831 рр. відбувалась у річищі поширення шляхетськими революціонерами концепції побудови федеративного союзу Польщі, Литви й України. Згідно з їхніми планами, ягеллонська Річ Посполита мала бути відроджена на якісно новому рівні — як держава «trojga narodów» (трьох народів): польського, литовського та руського. Однак такі перспективи не викликали ентузіазму в середовищі українства, яке надто добре пам'ятало гіркий досвід «братнього співжиття» з польсько-литовською шляхтою минулих століть.

ся залучити своїх підданих до боротьби за відновлення Речі Посполитої силою власних впливів¹. Таке бачення проблеми можна знайти, зокрема, у працях одного з головних ідеологів і найактивніших учасників Листопадового повстання Мауриція Мохнацького. «Громадяни-поляки, — писав Мохнацький, — складають там (у Русі-Україні. — Б.Г.) Польщу. Вони всю... людність повести за собою можуть..., бо селянин піде... за тим, хто на нього здійснює ближчий вплив, — за паном, за громадянином польським»².

Спрощений підхід щодо визначення справжніх настроїв і симпатій селянства Київщини, Волині та Поділля, яке мало змогу вибрати бодай

¹ Див.: Buława A. Ludność Wołynia, Podola i Kijowszczyzny wobec powstania listopadowego 1830–1831 roku // *Czyn zbrojny w dziejach narodu polskiego. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Wojtasikowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*. Pod red. P. Matusaka, M. Plewczyńskiego i M. Wagnera. — Siedlce, 2004. — S. 176–177. Форми впливу панів на підданих із метою залучення їх до повстання були різноманітні. Від т.зв. надвірних «козаків», наприклад, вимагали вірності й допомоги у боротьбі з москалями, підкріплюючи авторитет пана грошовими нагородами. Селянам обіцяли свободу, роздавали гроші, проводили з ними військові навчання, поєднуючи їх із... народними забавами. Деякі пані, наприклад, Влодкевичова та Собанська навіть «браталися» з новозавербованими до повстання селянами. Цікавий факт спроби польського поміщика власника містечка Теліжинці, що над річкою Роскою, Пйотра Копчинського, привернути українських селян до Листопадового повстання на засадах взаємної присяги наводить В. Матляковський. Згаданий шляхтич на звістку про початок повстання дарував селянам свої землі, написав про це акт, на якому урочисто присягнув у місцевій церкві й віддав на зберігання священникові. Громада своєю чергою присягнула на вірність польському уряду. Після цього, вибравши молодих і сильних селян, П. Копчинський озброїв їх, забезпечив кіннями, допровадив до найближчого збірного пункту повсталих, де передав свій загін у розпорядження військової влади (детальніше див.: *Powstanie Listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania*. Pod redakcją Władysława Zajewskiego. — Warszawa: 1990. — S. 422–423; Matlakowski W. *Wspomnienia z życia przeszłego i teraźniejszego (1850–1895)*. — Wrocław – Warszawa – Kraków, 1991. — S. 279). Але таких поміщиків, як П. Копчинський, було вельми небагато. Крім того, для переважної більшості навіть завербованих селян мета польського повстання була вкрай далекою від їхніх особистих інтересів, тому вони намагалися якнайшвидше покинути повстанські загони та повернутися додому (див.: *Powstanie Listopadowe 1830–1831*. — S. 423).

² Див.: Mochnacki M. *Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831*. — Т. 2. — Warszawa, 1984. — S. 456–457; Kozak S. *Op. cit* — S. 176. Найпарадоксальніше те, що М. Мохнацький виразно усвідомлював дійсний стан речей у суспільних відносинах тогочасної Правобережної України. «На Русі, — писав він, — далеко менше родовитих поляків, аніж русинів. Пани-католики, власники сіл є поляками, селянин є русином, гнобленим паном століттями. Піп є його моральним директором. Цар через попа впливає на нього» (див.: Mochnacki M. *Op. cit*. — С. 456). Однак висновки з цього аналізу було зроблено хибні.

«менше зло» з двох, був, без сумніву, однією з головних помилок лідерів польського національного руху, наслідки якої не забарилися. Адже на той час імперська адміністрація Південно-Західного краю добре усвідомлювала, що гноблена магнатами (або ж їхніми економами й орендаторами) багатомільйонна селянська маса може стати ситуативним союзником Росії в боротьбі з польським повстанням. Першим практичним кроком у залученні селянства на бік уряду стало видання головнокомандувачем російських військ на Правобережжі фельдмаршалом Фабіаном Остен-Сакеном контрвідозви до селян Південно-Західного краю «Сповідання про діяльність бунтівників у Київській, Подільській і Волинській губерніях» від 19 травня 1831 р. У ній, зокрема, писалося: «Вірнопіддані! Сповідасмо, що бунтівники обдурюють вас й обіцяють те, чого вони не в силі виконати, щоби зробити вас співучасниками їхнього злочину та збагатитися вашою кривдою. Не вірте їм, а тих, що будуть намовляти або змушувати вас до бунту, намагайтеся схопити й доправити начальству. Ви вже ніколи не будете належати тим поміщикам, котрі повстали проти законної влади»¹.

Відозва фельдмаршала Ф. Остен-Сакена була зачитана православним духовенством в усіх церквах краю, і селянство відгукнулося на неї зі значним ентузіазмом, оскільки в його свідомості опікуном і доброзичливцем народу був «добрий» православний монарх, а ворогом — поганий пан, що більше — католик або ж лях². Тому селяни у своїй більшості ігнорували звернення польських повстанців про підтримку, а в деяких місцевостях навіть відкрито виступили проти них. Так, кріпаки магнатів Собанських активно доносили на бунтівників царській владі; подібне діялось у Радо-

¹ Див.: Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W. Trzy powstania narodowe. Kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe. Pod redakcją Władysława Zajewskiego. — Warszawa 1992. — S. 214. У передмові до збірника «Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр.» вказується, що селяни сприйняли звернення Ф. Остен-Сакена про допомогу урядовим військам у боротьбі проти польських «бунтівників» як заклик допралятися з усіма поміщиками та стали заарештовувати своїх панів і громити їхні маєтки. Проте до масових проявів антипоміщицького руху в 1830–1831 рр. не дійшло (див.: Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. Збірник документів і матеріалів. — К., 1985. — С. 12, а також документи 28, 30, 32).

² На думку відомого етнографа та культурного діяча Тадея Рильського, уже в другій чверті XIX століття вживання слова «лях» на Правобережній Україні поступово стає лише відлунням специфічної історичної долі краю, що тривалий час входив до складу Речі Посполитої, у зв'язку з чим більшість місцевих поміщиків була поляками або ж ополяченими українськими шляхтичами. «<...> Під впливом ходу історичних подій, — писав він, — у слові «лях» майже щезло його національне значення, і воно стало синонімом слова “пан”» (див.: Селянський рух... 1826–1849 рр. — С. 351).

мишльському та Кременецькому повітах на Київщині й Волині. Селяни відмовлялися переховувати повстанців, надавали їм неправдиву інформацію про дороги та переправи, хапали й видавали російським військам шляхтичів, як причетних до повстання, так і нейтральних щодо нього. В атмосфері побороювання «панської війни» траплялися напади селян на деякі маєтки в Брацлавському, особливо в Балтському повітах Подільської губернії¹. Уміло використовуючи загальний антипольський настрій, малоросійський (лівобережний) генерал-губернатор Микола Репнін у короткий термін сформував вісім козацьких полків (*по тисячі осіб у кожному*) для боротьби з бунтівниками, а українське дворянство Лівобережжя своїм коштом закупило для козаків коней й амуніцію².

¹ Див.: Powstanie Listopadowe 1830–1831. — S. 423; Buława A Op. cit. — S. 182.

² Див.: Верига В. Вказ. праця. — С. 102; Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 511–512; Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. — Львів, 1996. — С. 179; Козак С. Вказ. праця. — С. 140; Маланюк Є. Книга спостережень. — С. 119. М. Репнін особисто об'їжджав села та зачитував рескрипт про формування козачих полків, закликаючи «вірних козаків» захистити свою батьківщину «від бунтівливих поляків, віроломних і невдячних зрадників, охвістя тих самих ляхів, котрі колись хотіли знищити святу віру ваших хоробрих предків, але прабатьками вашими були переможені» (див.: Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник, 2003. — М., 2003.— С. 380). Однак не лише селянство вороже сприймало намагання шляхетських повстанців відродити ненависну їм Річ Посполиту. Негативне ставлення верхівки тогочасної української (а точніше — ще малоросійської) громадськості до Листопадового повстання та її наївну віру в можливість відродити козацтво, використавши сприятливу ситуацію, знаходимо у відомого українського поета Петра Гулака-Артемовського в його «ІХ Оді Горация»: «Гей, хлопці! випиймо калганної по чарці! Воно б не вадило сьогодні й підгулять... Хіба ж нас білий цар до себе не голубить? Звелів не некрута, а козака з нас брать... Тепер то будемо ляхів і турка губить!.. А тут до Репніна прибіг гонець на двір Та й каже: «Поминай тепер ляхів як звали! Вже Хведорович наш* (*І.Ф.Паскевич. — Б.Г.) із їх видавив весь жир; Вже, каже, й могорич в Варшаві запивали** (**7 вересня 1831 р. Варшава капітулювала. — Б.Г.)!..» (див.: Гулак-Артемовський П. Поетичні твори. Гребінка Є. Поетичні твори. Повісті та оповідання. — К., 1984. — С. 68). Детальніший аналіз реакції нечисленної української інтелігенції на Листопадові події дав варшавський українознавець С. Козак (див.: Kozak S. Ukraińcy wobec powstańczego zrywu Polaków // Warszawskie zeszyty ukraioznawcze. 2. Pod redakcją Stefana Kozaka. — Warszawa, 1994. — S. 172–180). Проте важко погодитися з шановним професором, що антипольські тексти українських авторів були наслідком лише «боязні, політичного опортунізму включно зі сервілізмом» (Ibidem. — S. 173). Як пише далі сам С. Козак, головною причиною антипольських настроїв було те, що керівники повстання «замість того, щоби висунути прогресивну проукраїнську суспільну та політичну програму, відверто проголошували, що їхнім прагненням є включення земель України до майбутньої Речі Посполитої» (Ibidem. — S. 176). Тому малочислена українська

Не можна проте ігнорувати достовірних документальних даних про присутність у лавах повстанців кількох сотень озброєних селян, так само як і свідчень очевидців про вияви симпатії місцевого населення до повстанських загонів, які спостерігалися в окремих населених пунктах. Усе це, на чому особливо наголошують польські історики, без сумніву, було. Водночас незрозумілим для нас є те, чому польські дослідження з історії Листопадового повстання, зокрема сучасні, грішать тенденцією до перебільшення масштабів участі українського селянства в повстанському русі на теренах Київщини, Волині та Поділля. Зокрема Т. Лепковський припускає, що кількість повстанців-селян тільки у двох останніх губерніях сягала 2,7–3,4 тисячі осіб, або від 50 до 60% загалу учасників руху, що не може не викликати сумніву. Тим більше, що тут же цей авторитетний дослідник наводить свідчення одного з учасників повстання, котрий констатує, що волинські селяни поставилися до Листопадового зриву «цілком байдуже». Із цього сам же Т. Лепковський робить висновок: «Загалом українське селянство зайняло позицію вичікувального, а навіть недовірливого спостерігача «боротьби між панамі й урядом». Ніде керівники повстання не зіткнулися з чисельним, справді добровільним зголошенням до рядів повсталих»¹.

На нашу думку, беручи до уваги контрверсійність оцінок, а також інформацію генерал-губернатора М. Репніна, надіслану особисто «государеві-імператору», що «ні злидні, ні голод, ані смертність, ані сусідство бунту не мали ні найменшого впливу на їхню (*українських селян*. — Б.Г.) вірність (цареві)», більш наближеними до реальності видаються урядові дані про те, що польським повстанцям вдалося залучити до своїх загонів лише 1 273 особи з кількомільйонної маси селян Правобережжя². Окрім того, ніхто з дослідників не подає детальної інформації, скільки осіб із цієї кількості

інтелігенція, як і селянство — «темне та неосвічене, повне пересудів, фанатичне в грецько-російській релігії» та ближче до росіян мовою, схилилися, за свідченням сучасника-поляка, на бік Москви, а не поляків (див.: Gołyński A. Pamiętnik polskiego powstania 1830–1831 roku. — Warszawa, 1979. — S. 69).

¹ Див.: Powstanie Listopadowe 1830–1831. — S. 423; Buława A. Op. cit. — S. 183.

² Див.: Белоруссия и Украина. — С. 379; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — Т. III.–К., 1978. — С. 114. Насправді кількість учасників повстання 1830–31 рр. зі сродовища українського селянства була такою незначною, що, пишучи про них, автори «Очерков революционных связей...» були змушені обмежитися невизначеною фразою: «<...> участь у повстанні литовців, білорусів, українців за своїм характером і кількісними показниками така, що її не можна пояснити лише розпорядженнями польських поміщиків, котрі примушували йти в повстанські загоми своїх кріпаків <...>. Елементи ці були незначними, співпраця відбувалася стихійно <...>» (див.: Там само. — С. 83).

були за походженням українцями та хто з них пішов у повстанські загони з власної волі.

Уже згадуваний М. Мохнацький пояснював пасивне ставлення українського селянства до повстання його темнотою й забитістю, а також впливом на місцеву людність православних священників, котрі буцімто паралізували «зусилля добрих громадян»¹. Усупереч цьому твердженню, більш вірогідною причиною антипольської поведінки українських селян (*значним чином нащадків учорашніх козаків*) була майже рабська залежність, що викликала ворожість до панів-поляків, прагнення «землі та волі», а також пам'ять про антишляхетські гайдамацькі рухи, що передавалася дітям і внукам від ще живих свідків Коліївщини².

На нашу думку, значно ближчим до істини був Михайло Драгоманов, який дещо пізніше закидав польським повстанцям 1863 р.: «Треба було вжити більше зусиль, аби вивчити потреби та характер цього населення, ввійти в його інтереси, злитися з ним мовою та працею <...>, а потім і підняти це населення за його, а не за польські інтереси»³. У зв'язку зі сказаним вище символічним виглядає факт, що на чолі російських військ, які здобули останню твердиню повсталих поляків — Варшаву, був поставлений нащадок козацько-старшинського роду з Полтавщини генерал-фельдмаршал Іван Паскевич, пізніший намісник Царства Польського, творець дієвої системи зросійщення та поборювання національних аспірацій поляків⁴.

¹ Див.: Mochnacki M. Op. cit. — S. 473.

² Див.: Buława A. Op. cit. — S. 173. У середині двадцятих років XIX століття серед селян Правобережжя ширилися чутки про можливий вибух нової Коліївщини, а також про те, що «син Гонти» звернувся з письмовим наказом до поміщиків, аби ті звільнили селян із кріпацтва та віддали їм усі землі (див.: Сарбей В.Г. Історія України. XIX — початок XX ст. — К., 1994. — С. 45). І ще одне цікаве свідчення. В одному з епізодів поеми «Гайдамаки» Т. Шевченко пише: «Бувало, в неділю, закривши мінею, По чарці з сусідом випивши тієї, Батько діда просить, щоб той розказав Про Коліївщину, як колись бувало, Як Залізняк, Гонта ляхів покарав. Столітнії очі, як зорі, сяяли, А слово за словом сміялось, лилось: як ляхи конали, як Сміла горіла, Сусіди од страху, од жалю німіли... Спасибі, дідусю, що ти заховав В голові столітній ту славу козаку: Я її онукам тепер розказав...» (див.: Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 24). Отже, резюмує російський учений Л. Горізонтов, у цій ситуації «ворожнеча має генетичний характер, і хоча генофонд ксенофобії не безмежний, його з лишком вистачить на ціле століття» (Белоруссия и Украина. — С. 379).

³ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократія. — Женева, 1881. — С. 104.

⁴ Див.: Skowronek J., Snoch B. Szkolny słownik historii Polski. Czasy porozbiorowe 1795–1918. — Warszawa, 1997. — S. 90; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 5. — Львів, 1996. — С. 1958. Коли після здобуття Варшави російські

Таким чином, Листопадове повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні відбувалося у вкрай несприятливих для поляків обставинах, які були наслідком за давнього антагонізму між польськими політичними й господарськими елітами краю та руським (українським) селянством. З огляду на неприхильність останніх до справи відновлення Речі Посполитої, яка в їхній свідомості ототожнювалася з жорстоким феодальним гнітом, шляхетська революція заздалегідь була приречена на поразку. На жаль, навіть це не вплинуло на характер відносин між польськими землевласниками та українськими (руськими) селянами, що в майбутньому стало причиною чергових польсько-українських конфліктів, насамперед у період Січневого повстання 1863 р.

війська входили до міста, то їхній оркестр, за наказом І. Паскевича, на глум загрив марш Домбровського «Jeszcze Polska nie zginęła» («Ще Польща не загинула») (Див.: Zbiór pamiątek do historii powstania polskiego z roku 1830–1831. — Lwów, 1882. — S. 480).

Розділ 1
**ІДЕОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ
ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ
НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ**

1.1. Ідейне натхнення польського Листопадового повстання

Юрій Земський
(Хмельницький)

Дослідники Листопадового польського повстання 1830–1831 рр. зазвичай характеризують його як вкрай неналежно підготовлене, слабо організоване, без чіткої програми дій, із нерішучим керівництвом і т.п. Водночас більшість сучасників повстання й істориків, які його досліджували, відзначали, що воно було очікуваним і бажаним у середовищі польської шляхти (особливо мало-земельної, так званої «служилої шляхти») й обумовило її емоційне піднесення, духовне єднання та повну ідейну підтримку. Його можна назвати поривом шляхетсько-польської національної гідності, прагненням шляхти позбавитися ганьби (зазваної через втрату власної держави), спробою повернути сплюндровану самоповагу.

Це повстання, за своїм змістом, згодом було антиросійським; спрямованим проти вкорінення російського панування в усіх царинах польської дійсності — політичній, економічній, адміністративній, побутовій тощо. Свідченням того, що таке вкорінення російсько-імперського «духу» в реалії польського життя на той час уже мало певні успіхи, є ставлення росіян до польських подій 30-х рр. XIX ст., до самих поляків, а також усвідомлення ними своєї присутності в Польщі як закономірності. Останнє яскраво репрезентують слова О. Пушкіна щодо польського повстання: «Їх треба задушити, і наша повільність болісна. Для нас бунт Польщі — є справою сімейною, стародавньою спадковою чварою» (із листа князю П. Вяземському від 1 червня 1831 р.)¹. А вже після взяття Варшави він радісно писав А. Смирновій (на початку вересня 1831 р.): «От вас узнал я плен Варшавы, / вы были вестницею славы / и вдохновеньем для меня»². Тоді ж (упродовж

¹ Погодин А.Л. Адам Мицкевич, его жизнь и творчество. В двух томах. — М.: Издание В.М. Саблина, 1912. — Т. 2. — С. 2–3.

² Там же. — С. 3.

1831 р.) з'явилися відомі гнівні оди О. Пушкіна з виправданням усіх репресивних дій росіян у Польщі: «Клеветникам Росії», «Бородинская годовщина», «Перед гробницею святой». І надзвичайно показово, що їх із захопленням вітала більшість освічених верств російського суспільства.

Зокрема підтримав їх навіть П. Чаадаєв, що мав у російській суспільній думці репутацію «найзапеклішого» критика тодішньої імперської дійсності. У своїх «Філософічних листах» (1829–1831 рр.) він гірко побивався щодо «відчуженості Росії від всесвітнього прогресу», писав про «духовний застій», засуджував кріпосництво й т.п.¹ За що був визнаний російською владою «божевільним». Проте коли постало питання національне — уся прогресивність поглядів П. Чаадаєва зникла. Він виступив рішучим противником відторгнення Царства Польського від імперії з метою створення нової незалежної Польщі². Відтак він приєднався до когорти захоплених схвалювачів «гніву» О. Пушкіна: «Не могу висловити вам того задоволення, яке ви змусили мене відчутти <...>. Вірш до ворогів Росії особливо прекрасний <...>. У ньому більше думок, аніж їх було висловлено й реалізовано за останні сто років у цій країні»³. Треба також наголосити, що О. Пушкін на той час дійсно виражав, а водночас значною мірою й формував суспільну думку росіян⁴. Тож негативний образ поляка в російській свідомості формувався також і за його участі.

Російський вплив на польські справи зростає й поглиблювався, як відомо, упродовж усього XVIII ст. Саме під тиском Петербурга та в присутності російських військ останнім польським королем у вересні 1764 р. було обрано колишнього фаворита Катерини II Станіслава Понятовського, від котрого російське самодержавство очікувало покірної поступливості. Проте король взявся за реформування державо-руйнівної політичної системи польського шляхетського всевладдя — сеймового *liberum veto*, приватних митниць, мір та ваг, політичного самоуправства на місцях тощо.

Проти такого реформування, аби загальмувати небажані для Російської імперії процеси (які мали за мету посилення державної польської влади), Петербург нав'язав полякам дисидентську проблему (тобто проблему захисту інтересів релігійної толерантності). Нібито з гуманною метою зрівняння в правах православних та лютеран із католиками, польській шляхті було нав'язано край дражливу проблему, яка поступово нарощувала невдо-

¹ Философский энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 767.

² Чаадаев П.Я. Несколько слов о польском вопросе // Чаадаев П. Я. Полное собрание сочинений и избранные письма. В 2 т. — М., 1991. — Т. 1. — С. 514.

³ Письмо П.Я. Чаадаева — А.С. Пушкину от 18 сентября 1831 г. // Там же. — Т. 2. — С. 72–73.

⁴ Хорев В.А. Роль польского восстания 1830 г. в утверждении негативного образа Польши в русской литературе // Поляки и русские: взаимопонимание и взаимонепонимание. — М., 2000. — С. 105–106.

волення ревних католиків своїм королем та державною елітою, що мовчки потурали таким зухвалим релігійним втручанням із боку Петербурга. Тим часом, захищаючи на території Речі Посполитої права так званих дисидентів, імперська влада, насправді, переслідувала мету саме посилення невдоволень шляхти політикою свого короля. А таке невдоволення висловлювали всі противники реформ, захисники «шляхетських вольностей».

Зрештою дисидентське питання було вирішене на Варшавському надзвичайному сеймі, що засідав із жовтня 1767 р. по березень 1768 р. відверто в інтересах росіян (і водночас принизливо для поляків з огляду на їхні консервативні традиції шляхетських амбіцій). Сама процедура прийняття рішення відбувалася у формі зухвалого тиску — під диктатом представника Катерини II у Польщі М. Репніна та за підтримки 40 тис. контингенту російських військ. Опозиція щодо ляльководів цього сейму була брутально придушена, а її очільники — учений-просвітитель Юзеф Залуський та гетьман коронний Вацлав Жевуський із сином Северином — були вивезені до Росії та ув'язнені на п'ять років у м. Калузі. Підіграючи антиреформаторським (а отже, послаблюючим польську державу) силам, цей же сейм прийняв постанову про так звані «кардинальні права», тобто збереження в угоду амбіціям шляхти її широких прав й зокрема *liberum veto*, що, по суті, означало крах усіх реформ¹.

Насправді рішеннями цього сейму було розпочато процес повного розвалу Речі Посполитої як держави. Адже повернення «кардинальних прав» знову посилювало всевладдя шляхти, а водночас підривало централізаторські (покликані зміцнити державну владу) зусилля короля. Разом із тим вимушене погодження короля з наданням дисидентам політичних прав викликало серед шляхти величезне обурення й звинувачення його в продажності росіянам, а відтак масовий спротив владі короля.

Таким чином, своїми маніпуляціями Росія заохочувала польську шляхту до виявлення своїх станових амбіцій — беззастережно вільного поводження, а водночас послаблювала не лише владні сили короля, але й його авторитет. Цими діями й була спровокована сумнозвісна Барська конфедерація 1768 р., що розпочала громадянську війну серед поляків, передувала українському гайдамацькому повстанню — Коліївщині, зумовила введення російських військ до Речі Посполитої й, зрештою, перший поділ останньої. Уся ця історична ретроспектива важлива для кращого розуміння змісту особливостей Листопадового повстання 1830–1831 рр., яке стало, насправді, нічим іншим, як своєрідною спробою повернення колишніх

¹ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — С. 232–233.

«золотих вольностей шляхетських» у кордонах колишньої («дорозборо-вої») Речі Посполитої.

Цікаво, що саме в той же час, коли сусідні імперії розвалювали Польську державу, поряд — у Франції відбувалася революція, а за океаном — у Північній Америці йшла боротьба за незалежність. Ці всесвітнього масштабу події демонстрували яскраві приклади мобілізації французької та американської націй на захист своїх інтересів від зовнішніх ворогів. І зовсім незначне число польських інтелектуалів намагалися тоді ж запозичити цей досвід та поширювати серед поляків думку щодо необхідності запозичення певних елементів боротьби французів та американців і запровадження їх у Польщі, а водночас намагалися переконати шляхту в нереальності її сподівань на можливість проваджувати подальше життя за середньовічно-становими традиціями. Проте це були поодинокі зусилля.

Найвище піднесення суспільно-політичної думки в Польщі відбулося наприкінці 80-х — початку 90-х років, коли вже відбувся перший поділ й усім мислячим людям стало зрозуміло, що лише рішучі реформи з укріпленням державних інституцій (як-то централізація влади, посилення армії, вдосконалення податкової системи тощо) можуть врятувати державу. Саме за цю роботу й взявся так званий Чотирирічний сейм (засідав із жовтня 1788 р. по травень 1792 р.) Сейм ухвалив створення 100 тис. армії та збирання так званої «вічистистої офіри» (пожертви) з духовенства й магнатсько-шляхетських землеволодінь, а також розробив Закон про міста, за яким жителям міст надавалися громадянські права рівні зі шляхтою тощо¹. Але ці реформи, звісно, зачіпали приватні інтереси шляхти й магнатів, власне змушували їх дещо поступитися своїми виключними правами й поділитися статками на користь держави, а тому ці рішення викликали величезний спротив серед більшості представників привілейованого стану.

Гуго Коллонтай, котрий був одним з інтелектуальних рушіїв роботи вказаного сейму, писав, що заради об'єктивності на польську справу слід подивитися очима вільних (не уярмлених) народів: французів, англійців, голландців, швейцарців, а вони усі характеризують Польщу як країну, де відбувається суперечка деспотизму з деспотизмом. «У Польщі одна верства (тобто шляхта. — Ю.З.) самодержавно панує над мільйонами людей <...>, ця нація хоче бути незалежною, але не наважується зробити вільними усіх жителів країни, однак будь-яка сприятлива для деспотизму обставина дуже легко знову накине старі ланцюги на сто тисяч сімейств (таким було число представників шляхетського стану тогочасної Польщі. — Ю.З.), які перебувають в оточенні рабів»². Тобто Г. Коллонтай звертався до свідомості своїх привілейованих

¹ Там само. — С. 240.

² Коллонтай Г. Политическое право польской нации, или организация управления Речи Посполитой // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей — 30

співвітчизників, наголошуючи, що неможливо побороти деспотизм зовнішніх агресорів, зберігаючи в Польщі внутрішньо-суспільний деспотизм шляхти з її беззастережними вольностями на тлі безправ'я інших верств.

Г. Коллонтай писав у 1790 р., що французи стали насправді вільними тоді, коли вони стали апелювати до прав людини, коли вони знищили всі привілеї й почесні відмінності, а всі свободи оперли на природні права людини. І ці свободи найбільш успішно охороняють всезагальну свободу від узурпації деспотичною владою. Тим часом, як польська нація теж шукала свободи й незалежності, але шукала їх не в правах людини. Це обернулося тим, що шляхетські привілеї й почесті виявилися беззахисними, бо вони позбавляли всіх інших людей свободи й власності. Відтак, коли іноземні держави почали пригнічувати польського шляхтича, мільйони польських невільників дивилися на це абсолютно байдуже. Саме тому польський шляхтич зі всіма своїми привілеями став рабом самодержавства в захоплених сусідами землях, саме тому самодержавству й вдалося стати утискувачем, узурпатором земельної власності того, хто, у свою чергу, узурпував особисту власність землероба. Шляхтич і землероб будуть рабами на відібраних землях, допоки обоє не повернуть собі природні права, поки вони в самій основі не забезпечать собі свободи¹.

Г. Коллонтай цими словами засвідчив своє розуміння головної цінності Французької революції, котра полягала в тому, що вона розпочала формувати абсолютно нову якість суспільства — єдність вільних та політично рівних між собою людей, натхненних спільною ідеєю та спільною боротьбою, тобто націю, і лише такі ж самі суспільні перетворення, на його переконання, могли врятувати й Польщу. Тож він писав: «Якщо ми не розпочнемо Конституції Польської держави з прав людини, якщо ми не скажемо, що польська країна є країною вільного народу, що людина, яка в ній живе, є насправді вільною людиною, то ми тільки будемо обманювати самих себе та станемо посміховиськом для вільних народів, а земля наша перетвориться в арену, на якій нас по черзі шматуватимуть і свої магнати, і чужоземні насильники, доки польське ім'я не загине остаточно, або поки серед нас не з'явиться рішуча людина, настільки ж смілива, як і хитра, котра зробить усіх поляків своєю власністю»².

Тоді ж, у 1790 р., працею «Перестороги для Польщі, що виходять із нинішнього політичного становища в Європі та із законів природи», польську шляхту закликав до раціонального осмислення суті польських проблем

лей. Издание в трех томах / Подбор и редакция текстов, вступительная статья и примечания И.С. Миллера, И.С. Нарского. — М.: Государ. издат. политич. литер-ры, 1956. — Т. 1. — С. 315.

¹ Там же. — С. 318–319.

² Там же. — С. 320.

іще один світлий розум Станіслав Сташиць¹. Він, під впливом французької «Декларації прав людини і громадянина», також цілком ясно бачив вихід із державно-політичного колапсу Польщі у швидкій та повній відмові від усіх пережитків феодально-станової системи, а отже, зарекомендував себе переконаним теоретиком будівництва модерної польської нації. Проте, окрім написання політичних праць, міщанин за походженням, С. Сташиць не мав інших важелів впливу. Мислитель із гіркотою дорікав: «Предоблесний шляхетський стане! Ти не можеш відійти від думки, що не включаєш в себе усіх поляків <...> (за шляхетськими становими переконаннями поляками визнавалися виключно лише шляхтичі. — *Ю.З.*), однак ти — не вся польська нація, а лише один із її станів, стан захищаючий, стан рицарський. Але коли зросли проблеми життя, коли розкоші ослабили твоє тіло й викривили твою мужність, Польща втратила найбагатшу половину своєї землі, загинула половина найкращих поляків, а стан захисників нації, стан рицарства не тільки не пролив своєї крові на захист поляків, але навіть не оголив своїх шабель»².

Здійснюючи детальний аналіз проблем сучасної йому Польщі, С. Сташиць стверджував, що найбільшим злом його вітчизни є магнати. Саме їхнє панування наблизило Польщу до загину. А все тому, що магнати знищили будь-яку повагу до закону. Не бажаючи коритися уряду, вони зневажали необхідність дотримання законів і тим самим знищили уявлення про справедливість у головах поляків. Вони перетворили закон у просту формальність, закон виявляв силу лише тоді, коли прислужував їхній гордині, жадобі та злобі. Закон став зброєю безсоромності, грабунку, зради та підступництва. «Адже хто на сеймиках навчає обману, підкупу, насиллю, підлості? (Натяк на купівлю магнатами голосів незаможної шляхти на сеймах та відповідно проведення рішення на свою користь). Хто перетворив судове відомство в торжище? Хто продавав та купував корону, хто вводив іноземні війська? Хто перетворив волю польської нації на волю московського двору, хто при поділі країни отримував жалування з-за кордону? Усе це магнати, — пише С. Сташиць. — Це вони, розпусні, легковажні, марнотратні, горді й підступні, знищили усю силу законів, адже все в Польщі вирішується з їхньої волі або примхливості. Аби задовольнити свою пиху, аби помститися своєму конкуренту — іншому магнату, вони готові згубити й себе, і державу. Тому на сеймики збиралися не депутати від народу, а прислужники своїх панів. Присуди трибуналів були не доказом того,

¹ Сташиць С. Предостережения, которые вытекают для Польши из нынешнего политического положения в Европе и законов природы / Избранное / Пер. с польск. Е. Усневич, под редакц. И. Миллера. — М.: Госуд. издат. худож. литер.-ры, 1957. — С. 195–359.

² Там же. — С. 196–197.

хто правий, але свідченням, чий рід у цьому році сильніший, чие прізвище стоїть на чолі більшого рою услужливої шляхти. Не той отримував посади, за ким були заслуги, доблесті, належні знання, а той, кому легше було грати життям та сумлінням. Так все падало ниць перед гординою магнатів. І хто бажав спокійного життя, безпеки своїх надбань та покровительства законів, той вербувався під владу магнатів¹.

Отже, С. Сташиць разом із Г. Коллонтаєм цілком вочевидь викривали головні вади польської дійсності й давали доволі точні вказівки щодо засобів порятунку держави, але політичні процеси в тогочасній Польщі спрямовувалися, звісно, далеко не раціональними міркуваннями. Показово, що всі ці раціональні думки та застереження виголошувалися, як вже зазначалося, у період засідань так званого Чотирирічного сейму, робота якого увінчалася прийняттям Конституції 3 травня 1791 р. Звісно, проголошені тоді зміни в управлінні державою (що мали відбутися за вказаною Конституцією) не були ідеальними, але вони створювали значні можливості для виходу Польщі з політичної кризи. (Передбачалося посилення центральної влади, через обрання спадкової королівської династії; впроваджувався поділ влади на гілки; обмеження виборчого права для безмасткової шляхти, яка найчастіше продавала свої голоси; під захист закону й уряду бралися селяни). Але ці заплановані зміни викликали величезне невдоволення консервативних шляхетсько-магнатських кіл, а також особливо вороже були сприйняті в Берліні та Петербурзі. І саме за підтримки останнього польські магнати С. Потоцький, Ф. Браницький, С. Жевуський сформували «антиреволюційну» («революційною») подібно до тогочасного Парижа називали Варшаву в Петербурзі), антикоролівську, так звану Торговицьку конфедерацію (травень 1792 р.), яка запросила на допомогу російські війська й зрештою привела до другого поділу Речі Посполитої.

Таким чином, ще раз підтвердилися слова-звинувачення магнатів, виголошені С. Сташицем. А разом із тим проявилася середньовічна відсталість політичної свідомості панівних верств польського суспільства. Інтереси й амбіції станові та приватні виявилися для більшості еліти важливішими загрози існуванню держави. Щодо цього С. Сташиць писав, що магнати здійснили зло, яке є страшнішим за поділи Речі Посполитої — вони згубили національний характер польський. Шляхтич із безстрашного рицаря перетворився на людину, котра всього боїться, із гордого — в приниженого, із народженого для свободи — у дозрілого для найтяжчого рабства. У шляхтичеві, що втратив уявлення про справедливість, не викликає обурення безчесність. Для шляхтича стало байдуже, чи зневажаються закони, чи їм підкоряються. Слава «нації», «любов до вітчизни» вже не розпалюють у його

---

¹ Там же. — С. 242–244.

душі готовності до жертви. У нього немає стійкості духу. Магнати згубили властивий нашому народу умонастрій¹.

Отже, шляхта деградувала, зважаючи на її соціальну роль і силу попередніх століть, вона вже не здатна була захистити державу, і тому потрібно було апелювати до всіх верств польського суспільства. Але в Польщі не існувало також потужного третього стану, вихідці з якого могли б заявити про свої амбіції на доступ до державного управління. Водночас шляхта не бажала поступатися своїми виключними привілеями, і саме в цьому їй підігравали різними політичними маніпуляціями росіяни. Тож ті поодинокі поляки-інтелектуали, хто ясно розумів, що лише з залученням до боротьби усіх верств польського суспільства (тобто з формуванням польської нації) можлива перемога над зовнішніми ворогами — вони роз'яснювали важливість, навіть обов'язковість формування нової якості стосунків поміж усіма поляками. Інакше кажучи, вони прагнули поширити нове розуміння поняття «поляк». Польську шляхту потрібно було переконати, що поляками є не лише вони, шляхтичі, а уся спільнота людей Польщі, що мають формувати єдність усіх верств поляків: шляхти, міщан, селян тощо.

Найбільш розгорнуто цю роботу польські активісти-носії ідеї нації проводили в період повстання Тадуеша Костюшка (що спалахнуло як реакція на другий поділ польської держави) та пов'язували всі прогресивні перетворення з його іменем. Надзвичайно показовою є, приміром, анонімна праця, що була опублікована в 1794 р. у формі брошури під назвою: «Слово на захист селян»². (Дослідники приписують її авторство «Варшавському якобінцю», прихильнику ідей Т. Костюшка Юзефу Меєру)³.

Автор брошури писав, що під час революції кожна з верств займає певну позицію в залежності від ставлення до неї та власних перспектив. Т. Костюшко вже звільнив селян від гніту, за якого вони не вважалися навіть за людей. Але автор покладався також на усвідомлення шляхтою важливості саме таких перетворень, що започаткував Т. Костюшко: «Я дотримуюся думки, — зі сподіваннями писав анонім, — що нинішня шляхта, шляхта просвіtlена, сама покінчить зі старими упередженнями. Нехай кожен подасть руку, щоб потиснути загрубілу долоню чесного землероба, й у братських сльозах втопити всі старі образи <...>»⁴. Тобто автором висловлювався заклик-заохочення до польського національного єднання, без якого польська держава не могла протистояти зовнішньому ворогу. Проте таке єднання неможливе було без надання селянам свободи та зрів-

¹ Там же. — С. 246.

² Слово в захисту крестьян // Там же. — Т. 1. — С. 530–535.

³ Там же. — С. 762.

⁴ Там же. — С. 532.

няння їх у правах: «Усім універсалам й обіцянкам селяни не віритимуть до того часу, поки ми не змінимо їхнього становища, коли вони перестануть боятися панів і будуть мати у своїх руках реальну силу для опору насиллю <...>. Тоді кожен селянин відчує себе людиною, і тільки тоді переконається, що ніхто не позбавить його найсолодших дарів неба — свободи й правосуддя»¹.

Цим же засобом — наданням свободи та визнанням громадянських прав, на думку автора брошури, могла б вирішитися також проблема національного непорозуміння поміж польськими панами та українськими селянами на землях колишніх «східних кресів» Речі Посполитої. Він пише: «Відчує в цей час прив'язаність до Польщі й український селянин, котрий завжди відчував ненависть до пана тому, що був його рабом. Людська природа пом'якшується свободою та черствіє в рабстві»².

Але загальна важливість суспільної згоди поміж шляхтою та селянами в тому, що вона має бути запорукою національного єднання для боротьби проти спільного ворога — чужинців: «Нас зраджувала, обманювала, притіняла Росія, — хто тепер із поляків, не підкуплених нею, довіряться їй урочистим обіцянкам?»³ Інакше кажучи, автор впевнений, що домовлятися або погоджуватися з політикою Росії можуть лише відверті зрадники, підкуплені нею, бо чесні поляки не можуть їй більше довіряти. Натомість поляки мають у спільній згоді та загальному порозумінні відстоювати свої інтереси.

Отже, ідея національно-польського єднання стала головною темою суспільно-політичної думки поляків періоду повстання Т. Костюшка, та згодом — в період осмислення його поразки. Автор іншого анонімного твору, що з'явився друком у 1800 р. (авторство приписували самому Т. Костюшку, а також його генералу К. Князевичу, проте найімовірніше автором є його секретар Юзеф Павліковський⁴) із гіркотою зауважував співвітчизникам, що немає жодних підстав сподіватися на правосуддя в міжнародних відносинах, бо насправді все вирішується «вбивчим залізом»: «Поляк! Ти бачиш, що твої скарги Європі на образи завдані тобі — без наслідків; якщо хочеш щастя, честі й слави як собі, так і для своїх потомків, впевнись, що маєш скористатися засобами й силами, які природа дала людині, що бажає відновити справедливість <...>. Нація, що прагне незалежності має вірити у свої сили»⁵. А далі, пояснюючи, чому поляки стали такими слабкими, автор стверджував, що польську націю ослабили магнати, розділивши поляків,

¹ Там же.

² Там же. — С. 533.

³ Там же. — С. 532.

⁴ Там же. — С. 763.

⁵ Могут ли поляки добиться независимости? // Там же. — Т. 1. — С. 539–540.

впевнивши їх у своїй неспроможності бути самодостатніми, виховуючи в поляків залежність від магнатів, у той же час самі вони виторгували собі блага в чужинців за рахунок позбавлення волі рідної Польщі. Із цього ганебного стану поляки можуть вийти лише натхненні бажанням стати вільними. Й саме до цього закликав і цього прагнув Т. Костюшко. «Поляки були єдиною нацією в Європі, котра разом із французами підняла зброю з метою здобуття прав для простого народу», — писалося в анонімній брошурі¹.

Автор із захопленням та натхненням наголошував, що ніхто у світі й уявити не міг до подій 1794 р., що «вісімнадцять тисяч польських військ, маючи ворога всередині країни й вороже ставлення власного уряду буде вести війну з трьома державами, мужньо боротися й покрие себе славою <...>. І хоча через наші помилки й наші провини наміри нації не увінчалися успіхом, однак славна революція примусила Європу поважати поляків, виявила в них дух, що прагне добродійства та свободи; гуманність святкувала тоді свій тріумф; селянин вважав себе заново народженим на світ, почувши, що він може бути вільним, послуговуватися правосуддям і вважати себе рівним з іншими людьми»².

Водночас, найважливішим досвідом, якого набув польський народ під час повстання Т. Костюшка, впевнений автор, «є досвід переконання, що боротьба йде за свободу народу. Цю ж ідею слід поширювати й у подальшому»: «Той, хто веде у бій, має повчати поляків, що вони воюють за свою свободу, а от вороги бажать, щоби поляки залишилися підданими королів, не мали права власності на плоди своєї праці, не мали жодних прав і залежали від їхньої сваволі, від їхньої жорстокості і їхнього капризу»³.

Треба нагадати, що на початок ХІХ ст. поляки в боротьбі за відродження своєї держави вже зазнали чимало поразок і розчарувань. Після розгрому повстання Т. Костюшка та третього поділу Речі Посполитої величезна кількість поляків, що брали участь у боротьбі, емігрувала до Франції, покладаючись на її підтримку й допомогу. Там же польські емігранти сформували так звані польські легіони, що виступили разом із французькими військами проти ворогів Французької революції. Проте згодом ці легіони були використані у відверто загарбницьких походах Наполеона Бонапарта й зрештою силоміць кинуті на відверте знищення за справи, зовсім не в інтересах Польщі й поляків. У ході таких подій поляки розчарувалися й зневірилися в Наполеоні та ймовірній допомозі Франції, котра, формуючи імперію, цілком ігнорувала їхні інтереси. Особливо відверто це проявилось у війнах Франції з Пруссією й Австрією (де польським питанням відверто спекулювали й торгувалися) та в створенні васального Варшавського князівства.

¹ Там же. — С. 547.

² Там же. — С. 550.

³ Там же. — С. 557.

Після провального походу Наполеона в Росію та створення, за рішеннями Віденського конгресу 1815 р., Царства Польського, контроль над суспільно-політичними процесами в Польщі перейшов до Росії. У той час Олександр I ліберальними промовамі обіцяв доволі багато свобод шляхті, проте в реальному житті з часом почав посилюватися централізм правління та контроль за усіма сферами польського життя. Відповідно поляки після розчарувань імператором російським розгорнули боротьбу проти російської влади.

Події нереалізованих сподівань польської національної еліти на допомогу то Франції, то Росії обумовили зрештою її глибоке розчарування в будь-яких союзниках, а відтак в ідеологів польського національного руху, окрім ідеї об'єднання усіх поляків у боротьбі за державу (тобто, необхідності формування польської нації), не менш важливу роль починає відігравати також ідея необхідності покладатися виключно на свої національні сили.

У 1816 р. серед студентів Варшавського університету виникло таємне товариство Панта Коїна, що скоро посилало свій вплив і серед польських студентів Берлінського університету. Прихильники цього руху стояли на позиціях необхідності поширювати просвітницькі ідеї про рівність людей перед законом, а отже, і про їхню спільну відповідальність за долю своєї вітчизни: «Немає різниці поміж людьми, усі вони народжуються вільними, з однаковими правами. Кожна людина зобов'язана сама добувати собі хліб <...>. Усяка людина, що не заробляє власного хліба особистою працею — обманює й краде <...>. Вона обманює, бо її годують інші люди, а вона є лише зайвою ношею, що задарма обтяжує землю та людей»¹.

Із 1817 р. у Віленському університеті існувало таємне «Товариство філолатів», одне з відгалужень якого — товариство «Промених» пов'язують із статтю Адама Міцкевича. Філолати також відомі ідеями польського модерного націонатворення. Попри те, що в їхньому складі була майже виключно шляхетська молодь, філолати підкреслювали, що головну силу суспільного поступу бачать у «середніх верствах». Зокрема, у Статуті та інших документах товариства метою його діяльності вказувалася просвітницька діяльність задля формування національно-патріотичних переконань серед усіх верств польського суспільства². Водночас філолати визнавали, що ця праця буде тривалою та непростою: «Ми ще надто слабкі для того, щоб впливати на усі верстви наших співвітчизників і готувати їх таким чином до бажаної зміни (зміни їхньої свідомості. — Ю.З.), тому що ні наш майновий стан, ні наше значення не дають нам можливості впливати на холодні й

¹ Мауерсбергер Л. Речь в студенческом обществе Панта Коина 19 апреля 1818 г. // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей... — Т. 2. — С. 16.

² Устав от 25 июня 1819 г. / Документы Общества филолатов // Там же. — Т. 2. — С. 27.

переповнені марнославством серця тих наших співвітчизників, котрі мають за мету егоїстичні цілі (ідеться про обмеженість прагматично-станових інтересів шляхти. — Ю.З.)»¹.

У середовищі таємних студентських організацій вирости такі відомі діячі польського національно-визвольного руху, як Віктор Хельтман, Маврицій Мохнацький, Северин Гощинський, Юльян Люблінський, Якуб Шредер, Валерьян Лукасінський. З іменем останнього пов'язують створення (у 1819 р.) таємної організації «Національне масонство», серед членів якої були надто строкаті погляди на шляхи відновлення Речі Посполитої в кордонах «дорозборових», тож ця організація була розпущена, а натомість у травні 1821 р. ним же було створено «Патріотичне товариство». Саме ця організація згодом стала одним із головних центрів у підготовці Листопадового повстання.

Аналізуючи програмні документи, політичні праці та прокламаційні заклики представників польської національної еліти з часу втрати держави й до самого Листопадового повстання, бачимо, що значне їх число усвідомлювали важливість залучення усіх верств польського суспільства (включно з селянами) до боротьби за державу. А отже, вони закликали до просвітництва селян, до надання їм свободи, до визнання за ними політичних прав і т. п. Проте далі закликів ця справа не просувалася.

Більше того, в умовах російських політичних впливів польська землевласницька шляхта отримала навіть посилення своїх позицій у стосунках із селянами. Панщина, як і раніше складала тут не менше 3–4 днів на тиждень, а іноді зростала й до 5–6 днів, і будь-який спротив цьому селян, зокрема їхні домагання права перейти на чинш, приборкувалися урядовими військами значно успішніше та ефективніше, аніж це було до «приходу Росії» в Польщу. На користь поміщиків сейм Царства Польського 1825 р. змінив 530 статтю «Кодексу Наполеона», скасувавши право селян викупляти свої постійні повинності.

Важливою підмогою польським землевласникам стало підписання в 1825 р. російсько-прусського торгового договору, за яким знижувався податок на експортований у Пруссію польський хліб. Російські війська ефективно «забезпечували спокій» польських поміщиків також в умовах, коли в період масового піднесення мануфактурного ткацтва в Польщі (упродовж 1815–1830 рр.) відбувалися насильницькі зігнання селян (подібно до англійських XVI ст.) із їхніх земель із метою віддання цих площ під пасовища для овець².

¹ Рукевич М. Проект реорганизации Общества филоматов (весна 1821 г.) // Там же. — Т. 2. — С. 29–30.

² История Польши. В трех томах / Под редакц. В.Д. Королюка, И.С. Миллера, П.Н. Третьякова. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 1. — С. 417–418.

Таким чином, імперська влада чітко засвідчувала своїми діями повне опертя в політиці на шляхетську верству та консервувала верстову диференціацію польського суспільства. Тож зрозуміло, що коли незначне число представників цієї самої шляхти (носії ідеї національного визволення та відновлення польської держави) виступали з закликами до національного єднання усіх поляків, переконували представників станової еліти полегшувати життя своїх селян, сприяти їхньому просвітництву та моральному піднесенню — то усе це були заклики, які зовсім не збігалися з реаліями повсякдення. Відповідно активісти, як правило, вихідці з шляхетських кіл, що готували повстання, хоч й апелювали до селян, заохочували їх до виступу, проте, зрештою, вимушені були покладатися лише на свої шляхетські сили.

Однак треба підкреслити, що підтримана, як панівна верства, імперськими діями у сфері економічного життя, польська шляхта все ж залишалася невдоволеною імперськими політичними порядками. Особливо шляхта була роздратована позицією Миколи I, котрий відразу зі вступом на престол дав зрозуміти, що жодним чином не розглядає за можливе повернення полякам (навіть у склад підконтрольного Російській імперії Царства Польського) українських та литовсько-білоруських земель. Показовим було також демонстративне нехтування Миколою I норм Конституції 1815 р. Зокрема коронацію на Царство Польське він прийняв лише в 1829 р., причому не в соборі, а в залі сенату. А після того, порушуючи Конституцію, підписав указ про призначення нових senatorів¹.

Імперська російська влада, у свою чергу, виявляла величезне невдоволення через зухвалість та «невдячність» (щодо наданих царських милостей) польської аристократії й шляхти. Таке «амбітне зухвальство» поляків особливо чітко проявилось для росіян у ході суду над членами згаданого «Патріотичного товариства». Польських змовників було викрито в ході слідчих дій щодо декабристів. Детальне розкриття їхньої справи було доручено змішаній польсько-російській комісії на чолі з головою сенату Станіславом Замойським.

У грудні 1826 р. ця комісія представила ухвалу, звинувативши вісім членів «Патріотичного товариства» в державній зраді. Микола I, аби пом'якшити очікувані невдоволення шляхти, вирішив передати цю справу для ухвали вироку не у військовий, а в конституційний сеймовий суд. Проте в сеймовому суді відмовилися скористатися напрацюваннями слідчої комісії (котра була сформована всупереч Конституції) і створили нову комісію для проведення нового слідства.

Комісія сеймового суду завершила роботу наприкінці 1827 р., а в січні 1828 р. зібрався сеймовий суд. Головний пункт обвинувачення був цілком від-

---

¹ Там же. — С. 435–436.

кинутий — польський суд демонстративно відмовився визнавати державною зрадою діяльність, спрямовану на приєднання України, Білорусі та Литви до Царства Польського. Водночас звинуваченим інкримінувалася лише участь у заборонених таємних товариствах, а одному з них — стосунки з російськими «заколотниками», тобто з декабристами¹. Звісно, що таке рішення суду (що виправдовувало, по суті, прагнення змовників поновити «дорозборові» кордони Речі Посполитої) страшенно обурило всіх росіян, а не лише владу імперії.

Пріоритет шляхетських амбіцій над усвідомленням необхідності реформ проявився серед польської шляхти особливо чітко в період повстання російських декабристів. Про це детально свідчить у своїх спогадах Маврицій Мохнацький. У численних спробах декабристів зав'язати співпрацю й узгодити дії зі змовниками польськими — результату жодного досягти так і не вдалося. «Росіян і поляків цікавили різні питання, хоча вони домовлялися разом виступити проти спільного пригноблувача, однак росіяни вважали головним питанням про владу, а поляки — питання незалежності та території», — писав М. Мохнацький².

Інакше кажучи, польські змовники не надто переймалися необхідністю планувати певні перетворення в суспільних відносинах, продумувати наперед хід подій, вони прагнули лише повернути всі свої вольності шляхетські в межах колишніх кордонів. Їм здавалося, як стверджує М. Мохнацький, що «революція повинна була спалахнути серед народу сама по собі, або ж її повинні розпочати росіяни, а там все якось би влаштувалося»³. Відповідно, у подальшому це обернулося повною індіферентністю поляків до дій, започаткованих декабристами, а потім неорганізованістю в ході власного повстання. «Комітет Патріотичного товариства, втягнувши всю країну у свою справу, ішов швидкими кроками, але не до того, щоб підготувати все належне до повстання й сміливо запалити війну в Польщі, а до того, щоби постраждати за розпочату ним підготовку повстання <...>. Із терновим вінцем на голові це Товариство мало своєю місією лише стати однією з перехідних сходинок, по яким Польща наближалася до своєї останньої битви, але діяти воно виявилось не здатним. Для цього йому бракувало й сили духу, і швидкості в розумінні вирішальності моменту, й енергії <...>», — згадував М. Мохнацький⁴.

Іван Франко, аналізуючи польські джерела (в основному мемуари) про перебіг підготовки та події Листопадового повстання, акцентовано

¹ Там же. — С. 434–435.

² Мохнацький М. Восстание польской нации в 1830–1831 гг. // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей... — Т. 2. — С. 59.

³ Там же. — С. 63.

⁴ Там же. — С. 63.

звернув увагу на особистісні риси діячів, котрі зіграли вирішальну роль у тих процесах і показав, наскільки разючою була їхня невідповідність потребам повстання. Один із них — Петро Висоцький. На жаль, він не проявився як стратег та знавець усіх сторін життя свого суспільства, що надзвичайно було потрібно в умовах організації революційних зрушень. Натомість він був великим патріотом, із рішучістю аж до саможертвості. Тож І. Франко з певною іронією констатує: «Мав він великого генія у своїм серці: він мислив відчуттями, а його розумом була любов до вітчизни»¹.

П. Висоцький організував у Варшавській школі підхорунжих таємну організацію, й у подальшому саме цим змовникам судилося розпочати буремні події Листопадового повстання. Але на жаль, для цієї когорти людей не існувало проблем майбутнього політичного та соціального устрою Польщі, вони не обмірковували характер облаштування державної влади, своїм завданням вони бачили лише необхідність розпочати повстання, а вже як воно буде розгортатися й до чого зрештою приведе — їх не обходило. Організатори вірили, що народ, вступивши в боротьбу, сам собі встановить бажану владу. Це було убивче самоошуканство².

Другою знаковою постаттю повстання був генерал Юзеф Хлопіцький, польський герой, що уславився військовими походами в польських легіонах наполеонівських часів. Дивовижним є те, пише І. Франко, що всі конспіратори-організатори повстання впродовж усього часу його підготовки поклали свої надії саме на Ю. Хлопіцького й зрештою обрали його диктатором повстання, однак сам генерал був далекий від того ентузіазму, щоб, не рахуючись із жодними обставинами, бути готовим до жертвної боротьби. Генерал не вірив у революцію й покладав надії на дипломатичні переговори з царем³. Проте його сподівання на поступки імперської влади не виправдалися, і повстанці відразу розчарувалися у своєму героєві, як наслідок — генерал склав свої повноваження.

Тож Листопадове повстання вибухнуло як патріотична емоція його організаторів та учасників. Це був вибух людей, що мали власну гідність, цінували понад усе свою станово-лицарську честь, але водночас, за обставинами, що склалися в рідній вітчизні, почувалися приниженими. Їхню честь поганьблено силою ворожої зброї, їм накинуто неприйнятні, чужинецькі порядки, за якими нехтуються давні, усталені з діда-прадіда, священні традиції. Усі спроби «поновити справедливість» дипломатичними заходами

¹ Франко І.Я. Життя Івана Федоровича і його часи // Зібрання творів у 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1985. — Т. 46. — Ч. 1. — С. 36.

² Там само. — С. 36–37.

³ Там само. — С. 37–39.

привели лише до розчарувань, тож вихід один — збройним виступом повернути своє, підступно відібране ворогами.

Проте розгортання подій самого повстання швидко всіх упевнило в його невідповідності та в надзвичайно вузькому колі його учасників, котрі готові були ризикувати заради ідеї своїм життям. Тож аби зрозуміти, чому ідейним натхненням для учасників Листопадового повстання була їхня станова гідність, а не теоретичні обґрунтування причин занепаду Речі Посполитої та її поділів, слід прискіпливіше поглянути на світоглядну систему цінностей польської шляхти.

«Вольності старожитні» (у боротьбі за поновлення яких багато хто зі шляхтичів «стрімголов кинувся» у вир Листопадового повстання) були їхньою політичною, публічною свободою, що втілювалася в колективному урядуванні, у колективній суверенності шляхти. Тільки гуртом, тільки разом, спільною, колективно узгодженою волею шляхта приймала рішення на сеймах. «Особлива риса шляхетської польської демократії *liberum veto* (що часто інтерпретується як гіперболізований прояв польського індивідуалізму), насправді виявляла дух архаїчного колективізму шляхти, бо лише одностайно можна дійти згоди та прийняти рішення, — зазначає Анджей Валіцький, — тож у випадку розбіжності думок меншість мала визнавати свою помилку й прийняти позицію більшості»¹. І так, зазвичай, насправді й було, аж до похмурого в історії Речі Посполитої XVIII ст.

Отже, шляхта усвідомлювала свою силу та самостверджувалася на цінностях своєї колективної єдності, згуртованості, одностайності. Польський шляхтич не був людиною приватною (людьми приватними були плебеї), натомість шляхта була колективним сувереном, приналежність до шляхетського стану надавала права й зобов'язувала служити громадській справі. Шляхетський ідеал та мета, які тільки й могли гарантувати збереження шляхетської свободи, а отже, й особистої гідності — «*res publica*». Свобода шляхетська не робила шляхтича замкнутим на собі індивідом, це була свобода, що полягала в активній співучасті особистості в прийнятті колективних політичних рішень, і тільки через це й у такий спосіб він був «паном своєї долі», лише завдяки спільним зі всією вільною шляхтою рішенням. Усе це вкрай загострювало особисту своєрідну «підзвітність» кожного шляхтича в колі собі подібних. Не можна було зберегти честь шляхетську наодинці — вона підкреслювалася, демонструвалася, визнавалася або ставилася під сумнів через повсякчасну поведінку та вчинки в колі таких само шляхтичів. Тож оскільки всі разом зганьбилися втратою держави та свободи — усі разом мали її виборювати. А хто не зі всіма — тому ганьба від усіх.

¹ Валіцький А. Три патріотизми // Націоналізм. Антологія / Упорядн. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2006. — С. 572.

Ця ідея згуртованості шляхти, ідея її «колективної свободи» (адже саме приналежність до стану шляхти давала всі блага, які мав шляхтич, сам по собі він нічого не важив) рішуче дисонувала з надзвичайно різким розширенням шляхти в реальному житті.

На одному полюсі «шляхетського народу» були успішні магнати, а на протилежному — безземельна, безмаєткова, так звана шляхетська голоота. Звісно, що ні перші, ні другі (за певним винятком) особливої активності в повстанні не проявляли. Найактивнішою була саме шляхта «служива» — малоземельні, але прилаштовані на певних розпорядчих та наглядових посадах при маєтках заможних землевласників (управителі, прикажчики, писарі, гувернери тощо), вони були найпалкіше зацікавлені в реставрації та збереженні старошляхетських порядків. Адже, не обтяжені статками, ці дрібноземельні шляхтичі, не маючи якихось певних шансів на вагомі посади та звання в російській бюрократичній системі, а крім того, постійно відчуваючи над собою загрозу впасти в немилість російської влади лише через свою ідентичність та патріотичність, звичайно, не лише не мали почуття лояльності до такої влади, але й, більше того, пов'язували з нею всі свої негаразди, проблеми та безпросвітність майбутнього. Тож саме малоземельна шляхта й стала головною силою в подіях Листопадового повстання.

Другим важливим фактором, що спонукав шляхту до активних дій, був їхній гонор. Ця соціально-психологічна риса надзвичайно складна для розуміння, але її роль та вплив у суспільно-політичному житті не дозволяють нею нехтувати. Володимир Антонович, який із середини знав і вивчав шляхетську польську психологію, зауважував, що до кінця так і не склав собі ясного розуміння цієї риси, вона не залежала ані від чеснот, ані від свідомих бажань людини. Шляхетський гонор змушував до певної поведінки й створював своєрідне напруження в товаристві, загострював самовідповідальність особи; напряду з ним пов'язувалося бажання вирізнитися з-поміж інших людей, показати себе якомога краще, виявити себе чимось особливим¹.

Значною мірою через поняття шляхетського гонору можна пояснити особливо загострене почуття патріотизму в поляків. Звичним для поляка було ганити все непольське й понад усе (іноді «сліпо») підносити своє. Шляхетський гонор, а інакше кажучи, почуття високої власної гідності польських шляхтичів (почасти, навіть почуття гіперболізоване), що було надбано традицією шляхетської демократії, обумовило реальність, яку Жан Жак Руссо в «Роздумах про врядування Польщі» метафорично констатував словами: «Польщу було легше проковтнути, аніж перетравити»². Тобто незнищенна

¹ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 108. — Арк. 27.

² Див.: Валіцький А. Три патріотизми // Націоналізм. Антологія / Упорядн. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2006. — С. 576.

«польськість» незалежно, чи то в позитивних, чи у ганебних національних рисах, у перспективі відіграла рятівну роль для збереження національної самобутності, а відтак консервувала надію, що за слушних обставин нація й держава відродяться. Як писав Януш Тазбір, навіть шляхетські вади часом виявлялися чеснотами. Консерватизм польської шляхти (навіть якщо він ретроградний) обумовлював відданість національній минувшині та традиції, а давня опозиційність щодо центральної влади й нехіть до абсолютизму (хоч і зруйнували Річ Посполиту) вилилися, за нових обставин, в антицарську та антицарську опозицію¹.

Акцентоване почуття патріотизму польської шляхти, як і шляхетський гонор — вміння гідно поводитися, впевненість у собі, прагнення завжди показати себе з найкращого боку, а водночас, усвідомлення своєї причетності та відповідальності за справи народу-шляхти, а відтак і вітчизни — звісно не могли поєднуватися зі знеславленням, покірністю, якої вимагали вороги-загарбники. Тож навіть якщо окремі шляхтичі висловлювали заклики про неможливість перемогти без мобілізації до повстання всіх верств суспільства, а окремі виявляли обережність, остерігаючись втратити ті матеріальні блага, якими вдавалося володіти й навіть примножити за нової влади — усе ж шляхетська станова гідність змушувала відкрито чи приховано виявити солідарність з ідеєю Листопадового повстання за повернення втраченої слави.

---

¹ Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. — Warszawa, 1978. — S. 71–72.

1.2. Сліди пам'яті про кн. Йозефа Понятовського в Україні в XIX ст.

Тадеуш Епштейн
(Варшава)

Князь Юзеф Антоні Понятовський (1763–1813), племінник останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа, був однією з найяскравіших постатей в історії Польщі кінця XVIII — початку XIX ст.¹ Немає ніяких сумнівів в тому, що трагічна смерть також допомогла кн. Юзефу здобути місце у вівтарі національного пантеону. Культ князя «Пепі» почався зі смертю та похороном і тривав протягом багатьох десятиліть. У другій половині XIX ст. був частково затьмарений зростаючим у цей час культом Тадеуша Костюшка, його конкурента за національну славу, але до XX ст. повністю не згас².

Річниця його смерті в 1913 р. у черговий раз дала можливість нагадати суспільству про постать кн. Юзефа. Одночасно незалежна Польща після Першої світової війни не забула про нього, зміцнюючи передану через покоління традицію — його ім'я з'являлося майже в кожному великому місті в найменуванні вулиць, площ, мостів, шкіл, військових частин і т.д. Символічний аспект мало відкриття в 1923 р. пам'ятника Юзефу у Варшаві на Саксонській площі (нині пл. Юзефа Пілсудського), профінансованого мешканцями Королівства Польського, але вивезеного царською владою після вибуху Листопадового повстання.

Не існує ніяких сумнівів в тому, що культ князя «Пепі» під час свого розквіту, але й у більш пізній фазі згасання, мав загальнонаціональний масштаб. Понятовський був героєм і на анексованих, і неанексованих територіях. Культ кн. Юзефа мав дещо інший характер, ніж Костюшка, був більш елітарним, пов'язаним із заможними соціальними групами — в основному з дворянами³. Біографія Понятовського краще пасувала космополітичній еліті.

Історична пам'ять часто будується на напівправді й міфах — не бракувало їх і в описах долі Ю. Пілсудського. Насправді в його біографії можна

¹ Біографія кн. Йозефа завжди цікавила істориків, до найважливіших праць варто віднести життєпис Понятовського в Польському словнику біографічному, написаний знавцем епохи Єжи Скворком з Інституту історії Варшавського університету (Т. 27. — S. 428–436)

² Zob. Micińska M. Gołąb i Orzeł. Obchody rocznic kościuszkowskich w latach 1894 i 1917. — Warszawa, 1997. — S. 13.

³ Підсумовуючи існування цих двох культів, біограф Понятовського, Шимон Ашкеназі у передмові до третього видання «Księcia Józefa Poniatowskiego 1763–1813»

знайти елементи, які відповідають різним нараціям. Він не був героєм без пороку, але з загального образу Понятовського зникають важливі риси його характеру, що не пасували до пристойного завсідника салонів і завойовника жіночих сердець. Ще молодію людиною Понятовський був критиком суспільних відносин, що панували в польському селі (панщина й сервітути), а потім став хорошим адміністратором сімейних маєтків, а також людиною, що пам'ятає й дбає про своїх підданих і солдатів.

Поляки також пам'ятали про кн. Юзефа особливо в часи російського панування. Євстахій Івановський, поміщик та історик з України, у листі до свого двоюрідного брата в 1875 р. писав, що раніше не було дому, де б не висів портрет Понятовського, «на банерах скрізь його було видно, сьогодні майже ніде, час усе більше розмиває пам'ять про нього»¹. Попри те, що писав Хеленіуш, пам'ятки, присвячені культу Понятовського в Україні, можна було знайти в багатьох польських будинках ще в др. пол. XIX ст. Однак варто погодитися з Івановським у тому, що більшість із цих предметів було зібрано в першій половині століття, коли спогади про кн. Юзефа були ще дуже сильними.

Сліди шанування героя з-під Лейпцига можна знайти в багатьох місцях. У художній літературі, у мистецтві, домашніх рукописах, усних переказах і т.д. В описах дворів та палаців землевласників часто зустрічаються зображення Понятовського, що прикрашали інтер'єр їхнього будинку. Зазвичай домінували дешевші гравюри, які масово продукувалися в Західній Європі, на основі вже відомих картин маслом, наприклад, Марчелло Бачареллі, Горацио Вернета, Антонія Станіслава Бродовського, Юзефа Косинського та інших художників.

Найбільшу проблему становить ідентифікація творів мистецтва, описаних у джерелах. Матеріали, які ми маємо, як правило, є вторинними. Нада-

---

(Poznań, 1913) написав: «Książę Józef, jako bohater narodowy zajmuje stanowisko odrębne, sobie tylko właściwe. Można by je poniekąd tak krótko wyrazić: iż w uczuciu, żywionym dla niego przez Polskę, obok czci przede wszystkim góruje miłujące upodobanie. Inna społeczna mu postać przewodnia, stary Naczelnik Najwyższy, Kościuszko, obok głębokiego przywiązania przede wszystkim na cześć niepodzielnią rodaków zasłużył sobie surową cnotą. Wiecznie młody Wódz Naczelny, Poniatowski, innego zgoła zakroju człowiek, kochany jest od swoich i za cnoty i za wady, kochany za to, iż w jednych, a nawet w drugich był świetnym wcieleniem charakteru narodowego, kochany za wysileń swych i zgonu piękno tragiczne, niby zogniskowane w jego osobie odbicie tragicznych losów zbiorowości» / *Цит. за wyd. IV: Książę Józef Poniatowski 1763–1813. — Warszawa, 1922. — S. 7.*

¹ Korespondencja Leopolda Abramowicza. — T. I. — K. 223–228 (rkps, zb. prywatne); про культу кн. Йозефа на Україні див.: August Iwański sen., *Pamiętniki 1832–1876*, oprac. Waclaw Zawadzki. — Warszawa, 1968. — S. 47.

ють загальну інформацію, не даючи підстав для детального опису об'єктів. Часто не інформують про характер джерела, його автора, не кажучи вже про розмір та інші технічні деталі. Навіть якщо в документах міститься ім'я, ми не можемо бути впевнені, чи маємо справу з оригіналом, репродукцією або копією, зробленою іншим художником. Із серйозними сумнівами ми стикаємося при порівнянні опису різних палацових колекцій — із них випливає, що в більшості будинків висіли портрети кн. Юзефа тих самих художників. Хоча ми знаємо, що Бачареллі був автором кількох портретів князя й, може, також написав кілька репродукцій цих робіт, але потрібно виключити можливість того, що їх було аж так багато, і це тільки в Україні¹.

У Вишнівці (Кременецький пов.) у XIX ст. висіло принаймні три олійні портрети кн. Юзефа: один зробив Бачареллі, а інший — невідомого художника (можливо, Йосип Грассі), третій також невідомого художника². Крім того, у Хамерні (Новоград-Волинський пов.) у Вавельських (пізніше маєток Красінських) повинен був бути колективний портрет Бачареллі, на якому художник представив групу молодих людей, офіцерів французького полку Royal-Allemand: Адама Валецького, кн. Євстафія Сангушка, Михайла Вельгорського, Станіслава Мокроновського, кн. Юзефа та ін.³ Авторство третього портрета приписують Бачареллі. Витвір був знайдений у Коростишеві (Радомишльський пов.) і мав зображати кн. Юзефа в мундирі гвардії Мировського⁴.

Крім того, принаймні, кілька робіт, присвятив Понятовському Джо́зеф Грассі⁵. Ми не знаємо, яка робота Грассі згадується в описі Вишнівця. У Кодні (Житомирський пов.) повинен був бути портрет Вернета, імовірно,

¹ Портрет молодого князя (70-ті рр. XVIII ст.) зберігається в Національному музеї в Кракові; Ks. Józef Poniatowski (1813) // Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (dalej cytuję w skrócie: SAP). — Т. 1. — Wrocław, 1971. — S. 59, 61.

² Aftanazy R.. Materiały do dziejów rezydencji. - Т. VA. Dawne województwo wołyńskie. — Warszawa, 1988. — S. 574, 586, 599–600.

³ Ibidem. — S. 409. Той самий портрет, або його копія, було знайдено в іншому маєтку в Жуковцях на Волині, про що написав Йозеф Дунін-Карвіцький (*Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości. Wołyńskie opowiadania historyczne.* — Warszawa, 1901). — S. 167: «W salonie nad kominkiem — duży olejny obraz Bacciarallego, przedstawiający ks. Józefa Poniatowskiego w otoczeniu swych ówczesnych towarzyszy broni w mundurach pułku Royal-Allemand z wojska francuskiego z końca XVIII w., wspartych na koniach wierzchowych».

⁴ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. — Т. 10. Województwo braclawskie. — Wrocław, 1996. — S. 230.

⁵ Серед них два найбільш відомі: Portret ks. Józefa stojącego przy koniu (1787 або 1788) і Portret ks. Józefa wspartego na szabli (1789, імовірно одна з версій цього портрету збирається у фондах Королівського замку в Варшаві), відомий у кількох авторських версіях — див.: SAP. — Т. 2. — Wrocław, 1975. — S. 460–461.

копія знаменитої роботи¹. Стосовно багатьох землевласницьких резиденцій маємо тільки загальну інформацію про пам'ятні речі, пов'язані з Понятовським, які часто не містять інформації про природу описаного візерунка. Чи була це картина маслом, оригінал чи копія, хто був її автором, переписувачем і т.д. У Маньківських у Загінцях (Ямпільський пов.) була літографія, що представляла нашого героя².

У Голаках (Сквирського пов.) у маєтку, що належав Хосцьким, але був орендований Казимежом Фудаковським у др. пол. XIX ст., у дворі, у кабінеті висіли кольорові гравюри, у тому числі дві з них присвячені кн. Юзефу в мундирі на коні (1809 р.), та князю, що скаче поблизу річки Ельстер³.

У Дивині (Радомишльський пов.) у Шорнелів був портрет кн. Юзефа невідомого художника⁴. Також Грабовські в Бабшині (Кам'янець-Подільський пов.) мали зображення Понятовського, але ми не знаємо, чи то була гравюра, чи картина маслом⁵. Портрет Понятовського був також у Пустоварні (Сквирський пов.) у Залеського⁶. Те полотно мало користуватися популярністю, бо було замовлене сусідами з того ж округу, Швейковськими з Токарівки (Сквирський пов.), скопійоване художником Окнінським (Ришардом?) та знаходилося у власності родини до поч. XX ст.⁸.

У Райгороді (Гайсинського пов.) були чашки з портретом Понятовського, можливо, баранівського виробництва⁹. Варто відзначити, що фарфорова баранівська мануфактура на Волині, одна з небагатьох на землях Польщі протягом короткого періоду (1815–1820), виробляла предмети з зображенням кн. Юзефа¹⁰.

¹ Ibidem. — Т. 10. — С. 219.

² Mańkowski Jan (jun.). Pamiętniki, mps. — S. 40 (zbiory prywatne).

³ Fudakowski Jerzy. Dzieje rodziny Fudakowskich. — Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Sygn. akc. 11962. — K. 17.

⁴ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. — Т. 11. Województwo kijowskie oraz uzupełnienia do tomów 1–10. — Wrocław, 1997. — S. 185.

⁵ Ibidem. — Т. 9. Województwo podolskie. — Wrocław, 1996. — S. 17.

⁶ Zaleska Anna Saryusz. Niezapomniana Ukraina. — Warszawa, 2007. — S. 182.

⁷ SAP. — Т. 6. — Warszawa, 1998. — S. 217–219.

⁸ Zofia z Zamoyskich Emanuelowa Świeykowska, Spis rzeczy we dworze w Tokarówce. — Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. — Sygn. 9093. — K. 16.

⁹ Dzieje rezydencji... — Т. 10. — S. 290.

¹⁰ Філіжанки з портретом кн. Йозефа зберігаються в фондах Національного музею в Кракові — див.: <http://katalog.muzeum.krakow.pl/pl/work> і <http://katalog.muzeum.krakow.pl> (11.03.2016); подібний предмет є фондах Національного музею в Варшаві (nr kat. 20601), також див.: Szkurlat A. Ikonografia księcia Józefa Poniatowskiego na ceramice i szkłe // Kronika Zamkowa. — R. 1(67). — 2014. — Warszawa, 2015. — S. 287; Ceramika i szkło polskie. Pamiętnik wystawy urządzonej przez Towarz. Opieki nad Zabytkami Przeszłości w czerwcu, lipcu, sierpniu i wrześniu 1913 r. w Warszawie. —

У рукописних колекціях також знаходимо пам'ятки, присвячені кн. Юзефу. У новомалинському архіві (Острозький пов.) були листи Тадеуша Костюшка до Понятовського¹.

Більше відомо про пам'ятки з колекції Леопольда Бурчак-Абрамовича з Володарки² (Сквирський пов.). Дві роботи з колекції Абрамовича заслуговують більшої уваги. Перша з них — картина Януарія Суходольського «Смерть Ципріяна Годабського під Рашинем (1855)»³. Ми не знаємо, чи замовником був власник Володарки, чи придбав вже готову картину в 1856 р.⁴. У будь-якому випадку картина була в колекції Абрамовича до 1875 р., а потім з усією колекцією була подарована варшавській «Захенті». Кілька років по тому, під впливом свого двоюрідного брата Євстафій Івановського (Хеленіуша) вирішив замовити зображення за подібними мотивами в Юліуша Коссака, присвячене пам'яті кн. Юзефа і його участі в битві під Рашинем.

Коссак не виконав угоди: підготовку картини доручив своєму сину Войчеху й тільки після явного протесту Абрамовича дописав своє прізвище, роблячи незначні коригування портрета. Абрамович не дожив до закінчення реалізації проекту: «Битва під Рашинем» прибула до Володарки після смерті замовника (1884 р.). Безсумнівно, цю картину варто включити до найвидатніших робіт, присвячених Понятовському.

Також цікаві спогади стосовно іншої української колекції. На цей раз розташованої на північному Поділлі в Проскурівському повіті в маєтку Дунін-Борковських Климашівці. Творцем колекції був Калліст Борковський, який частково успадкував деякі предмети від свого батька Михайла, сам зібрав чимало творів мистецтва, меблі, велику бібліотеку й архів. За дивним збігом, збереглися багато різних джерел про Климашівку, у тому числі інвентаризація дому, підготовлена самим власником у середині XIX ст.⁵, та-

---

Warszawa, 1913. — S. 52; Петрякова Ф. С. Украинский художественный фарфор (конец XVI — начало XX ст. — К., 1985. — С.66, 190; Kostuch B. Książę Józef Poniatowski (1763–1813). Pamiętki i wizerunki w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie. — Kraków, 2013.

¹ Materiały... — Т. V. — S. 346.

² Більше деталей про колекції Леопольда Абрамовича написав у монографії: Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. — Warszawa, 2005. — S. 355 i n.

³ Портрет зберігається в Національному музею в Варшаві. Варто зазначити, що Суходольський був автором також і інших праць, присвячених Понятовському: «Смерть кн. Йозефа Понятовського під Ліпськом», «Смерть кн. Йозефа Понятовського».

⁴ Див.: Sroczyńska Krystyna. January Suchodolski. — Wrocław, 1961. — S. 189.

⁵ «Spis meblów, zwierciadeł i malowideł znajdujących się w dworcu klimaszowieckim.

кож пізніші описи дому, зроблені онукою Калліста¹. Калліст Борковський був, без сумніву, фанатом кн. Юзефа, зібравши в Климашівці принаймні кілька зображень нашого героя. У так званому першому салоні в Климашівці висіла картина Юзефа Ігнація Лукашевича, придворного художника великого князя Костянтина: битва під Лейпцигом і кн. Юзеф Понятовський на коні².

Пам'ятки з посиланням на смерть Понятовського мали бути особливо близькими для Борковського, якщо в Климашівці було аж чотири картини, присвячені цій події. Крім роботи Лукашевича, у вітальні висіла картина, що зображала кн. Юзефа, який кидався в Ельстер. В інвентаризації не вказано автора цієї роботи, тому можна припустити, що це могла бути копія Вернета³. Ідентична або подібна ілюстрація знаходилася в «спальні» — «Кн. Юзеф Понятовський кидається в річку Ельстер». У цьому випадку, однак, автор ясно зазначає, що це була гравюра. З іншого боку, ми не знаємо, якою технікою було виконано «ландшафт» на ту ж тему, що висів у «бильярдній»⁴. А в «апартаментах Калліста Борковського» містилася гравюра «Юзеф кн. Понятовський, головнокомандувач польської армії й маршал французької держави»⁵. У бібліотеці, поруч із численними дрібничками, була невелика скульптура з бронзи з зображенням кн. Юзефа стоячи⁶. У тій же кімнаті стояло дві табакерки: на першій було зображення кн. Пепі, а на іншій — Петра Великого⁷. У згаданій «спальні» в Климашівці був ще один предмет, пов'язаний із Понятовським: його бюст, зроблений «усередині зі скла, прикрашений у верхній частині бронзою». На жаль, цей лаконічний запис не дає достатньої інформації про появу об'єкта, його розмір і характер⁸.

Sporządzony dnia 1 stycznia 1853 roku.». — Rkps, zb. prywatne.

¹ Hornowska Łucja z Dunin-Borkowskich. Wspomnienia. — Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Sygn. 10423. — S. 51 i n.

² «Spis meblów...». — S. 2. Варто зазначити, що в Климашівці був ще один портрет цього художника (ibidem. — S. 7): Портрет Олександра I в польському мундирі біля карти Королівства Польського (див.: SAP. — Т. 5. — Warszawa, 1993. — S. 197), тут можна згадати і про інший портрет Олександра I, пензля Лукашевича.

³ Ibidem. — S. 4.

⁴ Ibidem. — S. 11, 14.

⁵ Ibidem. — S. 7. Напевне йдеться про один із найпопулярніших портретів Понятовського: Chodźko L. La Pologne historique, littéraire, monumentale et illustrée... — Paris, 1839–1841. — S. 220; Życie marszałków francuzkich z czasów Napoleona z gycinami... — Warszawa, 1841. — S. 108.

⁶ «Książę Józef Poniatowski na postumencie brązowym w ogniu złoconym». («Spis meblów...»). — S. 9).

⁷ «Tabakierki papierowych, z których jedna wyobraża ks. Józefa Poniatowskiego, a druga Piotra Wielkiego» // Ibidem. — S. 10.

⁸ Ibidem. — S. 11.

Важливими були не лише матеріальні пам'ятки про Понятовського, а також усні та письмові перекази, що нагадують про деякі важливі факти з життя родини. У Чечелів, а пізніше в Прушинських згадано про перебування кн. Юзефа в 1792 р. у Семеринках (Старокостянтинівський пов.), незадовго до битви під Дубенкою¹. Також переказано реальну або вигадану історію про службу з Понятовським. Михайло Бжостовський (1782–1852), Варфоломій Гіжицький (1770–1827) або Юзеф Шидловський могли бути помічниками Понятовського².

Відвідуючи Краків, жителі українських земель не забували також заглянути в підземний світ Вавельського палацу, де поруч із королівськими гробницями спочивали герої останніх часів: Понятовський та Костюшко³.

Пам'ять про Понятовського не мала тільки односторонній характер, агіографічний, що, безсумнівно, домінував. Тадеуш Бобровський згадує його у своїх мемуарах поруч із постаттю дядька, який служив у «полку уланів кн. Юзефа», але в той же час нагадує менш славні факти з життя Понятовського, критикуючи тодішній образ розгульного життя, модного серед багатих молодих шляхтичів в Україні⁴.

Скупі перекази на тему речей, присвячених пам'яті кн. Юзефа в польських садибах на українських землях не дозволяють з упевненістю сказати, чи був культ цього героя явищем поширеним серед місцевих еліт першої половини ХІХ ст. Описи поміщицьких садиб Антонія Урбанського⁵ та Романа

¹ Ibidem. — Т. VА. — S. 485.

² Ibidem. — S. 42, 333; Dunin-Karwicki Józef. Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości. Wołyńskie opowiadania historyczne. — Warszawa, 1901. — S. 146; Pułaski Kazimierz. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy, t. 1. — Brody, 1911. — S. 229; Wojciech Pruszyński miał «służyć pod księciem Poniatowskim», zob. Anna Pruszyńska, Między Bohem a Słuczą. — Wrocław, 1991. — S. 44. Podobne relacje u Zofii Potockiej: Peczara. Moje własne wspomnienia. — Łomianki, 2014. — S. 348, 352.

³ Александр Словицкий навчався у Кракові перед листопадним повстанням і відвідував Вавель, засвідчив свою шану місцям похованням Яна ІІІ Собеського, Т. Костюшка та Й. Понятовського (Jełowicki A. Moje wspomnienia. — Warszawa, 1970. — S. 55, 288).

⁴ Bobrowski T. Pamiętniki mojego życia, oprac. Stefan Kieniewicz. — Warszawa, 1979. — Т. 1. — S. 49 і 92.

⁵ Антоній Урбанський, власник маєтків на Поділлі, вже у вільній Польщі опублікував чотири томи описів садиб польських землевласників: Z Czarnego Szlaku i tamtych rubieży. Zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie. — Warszawa, 1927; Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. — Warszawa, 1928; Memento kresowe. — Warszawa, 1929; Pro memoria. 4-ta seria rozgromionych dworów kresowych. — Warszawa, 1929.

Афтаназі носять досить загальний характер та згадують, як правило, окремі твори мистецтва в окремо взятих будинках.

Таким чином, ми не можемо однозначно підтвердити тезу Івановського, але наведені вище приклади підтверджують той факт, що серед місцевого дворянства зберігалася пам'ять про Понятовського. З урахуванням часу виникнення зібраних пам'ятних речей, культ героя був живим у першій половині XIX ст., але й пізніше пам'ять про кн. Юзефа підживлювалася в спогадах молодших поколінь. Очевидно, що Понятовський був протягом усього XIX ст. для поляків символом свободи, польської армії, а також військових успіхів, боротьби з окупантами і т.д.

1.3. Листопадове польське повстання 1830 — 1831 років у «Записках» Михайла Чайковського

Ігор Фицик
(Умань)

Листопадове польське антиросійське повстання 1830 — 1831 років — це й слава, і трагічна сторінка історії народу, який, втративши свою державність у результаті трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 років), не припиняв боротьбу з окупантами, домагаючись права на незалежну об'єднану у своїх попередніх кордонах Батьківщину. Про повстання 30-х рр. XIX століття чимало написано: це й наукові розвідки, що поповнили історіографічну скарбницю польської, російської, української історичної наук; це й художні та художньо-публіцистичні тексти; щедра документальна база, що зберігається в архівах, однак окремо хотілося б сказати про спогадову літературу — мемуари сучасників та учасників тих подій і насамперед — про егодокументи Михайла Чайковського, автора численних текстів мемуарного характеру про події на Волині й Поділлі в 1830 — 1831 роках та одного з очільників повстанського загону.

Отже, маємо на меті в пропонованому дослідженні на основі свідчень Михайла Чайковського в його «Записках», видрукованих у 1891 році в журналі «Київська старовина»¹, простежити бойовий шлях його загону на тлі розгортання повстання в Королівстві Польському, а також згадати про перипетії в житті самого М. Чайковського до та після повстання.

Перші мемуарні тексти, присвячені розгортанню польського анти-російського руху в 1830 — 1831 роках на території України, а конкретніше — на Волині, з'явилися практично одразу після його завершення. Одним із перших у своїх мемуарах про них згадує Кароль Ружицький², розповідаючи як про створення свого полку, так і про перебіг бойових дій. Спогади К. Ружицького, дякуючи польській еміграції, уже в 1832 році стали доступними широкій публіці — були опубліковані й після цього неодноразово перевидавалися. Рукопис тексту зберігається у відділі рукописів ЛННБУ імені В. Стефаника³.

---

¹ Записки Михаила Чайковского (Садык-паша) // Киевская старина. — 1891. — № 1 — 12.

² Różycki K. Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku pisany przez dowódcę tegoż pułku. — Kraków, 1898 — 152 s.

³ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника Національної академії України (далі — ВРЛННБ). — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 10.

Найбільш помітною військовою акцією польських військ на Волині стали бої корпусу генерала Юзефа Дверницького, який також залишив мемуари про ці події¹. Він командував полком кінних стрільців у війську Конгресового королівства, а згодом уряд повстанців доручив йому сформувати нові кавалерійські дивізіони, на чолі яких у лютому — березні 1831 р. генерал здобув перші перемоги над російськими військами, котрі рухалися на Варшаву (бої під Сточком, Пулавами, Куровом). Ю. Дверницькому було присвоєно звання генерала дивізії, а дещо пізніше Національний уряд виніс йому подяку². На початку квітня 1831 р. корпус Ю. Дверницького увійшов на територію Волині. Генерал сподівався на широку підтримку зі сторони місцевого населення, про що й згадує на сторінках свого «Пам'ятника». На думку В. Завадського, саме Ю. Дверницький був єдиним із тодішніх військових, хто вірив у сили народу та користувався його довірою. Однак ні волинські, ні подільські жителі не поповнили шеренги його нечисленного корпусу. Російські війська кількісно значно переважали польські загони, а тому Ю. Дверницький повернув на Галичину й здався австрійській владі³.

У відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника у фондї Ю. Дверницького зберігається чимало неопублікованих матеріалів, які проливають додаткове світло на події Листопадового повстання. Вони стосуються переважно участі Ю. Дверницького в повстанні: накази, послужні списки офіцерів його корпусу, відомості про видачу їм платні, звіти командирів про стан справ у їх підрозділах, списки дезертирів тощо. Представлена також і кореспонденція генерала з офіцерами, політичними діячами вже після повстання⁴.

У цьому ж фондї зберігається й рукопис невеликої статті «Bitwa pod Boremlem» Анастасія Дуніна⁵. Стаття не має оригінального характеру, очевидно, написана з метою популяризації тих подій. Автор підготував її на основі публікації К. Подчашинського «Działania korpusu generała Dwernickiego w 1831 r» у «Pamiętniku emigracyi» та статті «Dwernicki» у часописі «Przyjacieli ludu» за 1849 р.⁶

¹ Dwernicki J. Pamiętniki generała Józefa Dwernickiego. — Lwów: nakład i wydanie L. Płagowskiego, 1870. — 156 s.

² ВРЛНБ. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 10.

³ Zawadzki W. Żywot generała Dwernickiego. — Poznań: nakładem księgarni K. Żupańskiego, 1870. — S. 13.

⁴ Ярмошик І. Військові події на Волині в ході польського Листопадового повстання 1830 — 1831 рр. у світлі польської історіографії // Воєнна історія України. Волинь та Полісся. — К., 2013. — С.183–188.

⁵ Dunin An. Bitwa pod Boremlem. — [b.m., b.d]. — 9 s.

⁶ Ярмошик І. Вказ. праця.

Спогади учасників повстання стали джерельною базою для аналітичного опрацювання причин і перебігу подій 1830-х рр. у працях фахових істориків. Однією з перших таких робіт був двохтомний твір Фелікса Вротновського, який зробив висновок про народний характер цього повстання¹. Б. Павловський у статтях «Wyprawa generała Dwernickiego na Wołyń»² та «Przejście korpusu gen. Dwernickiego do Galicji w r. 1831»³ використав не лише спогадову літературу цього періоду, але й офіційні документи. Він трактує військові дії, що розігралися на теренах волинського регіону як важливий епізод визвольних змагань польської людності за свою державність⁴.

На сторінках часопису «Rocznik Wołyński» також міститься чимало цінної інформації щодо Листопадового повстання. На особливу увагу заслуговують публікації Якуба Гоффмана та Ядвіги Гоффман. Так, у статті Я. Гоффмана «Wołyń w walce 1831 r.»⁵ автор змальовує ситуацію напередодні повстання, підготовку збройного виступу, згадуючи про діяльність таємних організацій на Волині у 20-х роках ХІХ ст. і представників варшавської «Спілки справжніх поляків» (Związek prawdziwych Polaków) та про контакти польських повстанців із майбутніми російськими декабристами. Також дослідник описує події на Волині, у Києві, зосереджує увагу на боротьбі загону К. Ружицького, аналізує наслідки та результати цього етапу визвольного протистояння польського народу проти російського самодержавства.

У статті Ядвіги Гоффман «Legia litewsko-wołyńska 1831 r.»⁶ ідеться про ставлення Литви й Русі до повстання та про їх місце в планах Тимчасового уряду повстанців. Авторка вважає великою помилкою позицію деяких діячів, висловлену Хлопцким, що для «забраних земель немає ані скалки», що, на її думку, було фатальним, як і те, що поляки дали можливість росій-

¹ Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. — Т. 1. — Paryż: w księgarni i drukarni polskiej, 1837. — 350 s.; Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. — Т. 2. — Paryż : w księgarni i drukarni polskiej, 1838. — X, 401 s.

² Pawłowski B. Wyprawa generała Dwernickiego na Wołyń // Biblioteka Warszawska. — 1907. — Т. IV. — S. 430–453.

³ Pawłowski B. Przejście korpusu gen. Dwernickiego do Galicji w r. 1831 // Kwartalnik Historyczny. — 1906. — Т. XX. — S. 680–684.

⁴ Ярмошик І. Вказ. праця.

⁵ Hoffman J. Wołyń w walce 1831 r. // Rocznik Wołyński. — Т. II. — Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku Polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1931. — S. 149–188.

⁶ Hoffman J. Legia litewsko-wołyńska 1831 r. // Rocznik Wołyński. — Т. II. — Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1931. — S. 213–241.

ському війську Великого князя Костянтина укріпитися на Волині, замість того, щоб об'єднатися для боротьби.

У публікації варшавського автора Стефана Пшевальського «Boremelskie boje. Sforsowanie Sturu 15 — 20 kwietnia 1831 г.»¹ висвітлено боротьбу генерала Ю. Дверницького з російською армією, наприклад, битву під Боремлею, і перехід ним австрійського кордону. Автор статті використав для цього широке коло джерел: монографічні дослідження А. Пузиревського, В. Токати, Ф. Вротновського; статті Б. Павловського, Р. Пузини, В. Завадського; спогади Г. Янка, К. Колачковського, Ю. Крушевського, І. Прондзинського, Ф. Парадовського, К. Ружицького та інших, що дало йому змогу відтворити широку картину цієї битви, вписати її в загальний контекст польського повстання 1831 р. на обширах колишньої польської держави².

У наукових працях, присвячених польському повстанню 1830–1831 рр. кінця ХІХ — початку ХХ ст. панує споглядальний підхід до подій, переважає офіційна оцінка дій шляхетських загонів³. Більшість робіт, у яких розглядається період 1830–х рр., виходить друком саме в ХХ ст. У них аналізуються малодосліджені проблеми: взаємовідносини правобережної шляхти й українського селянства; скасування дії Литовських статутів тощо⁴. Одним із найбільш ґрунтовних досліджень подій 1830–1831 рр. є робота Л. Баженова⁵, у якій аналізується ідеологічна база, процес виникнення таємних гуртків, сам хід повстання на Правобережжі та представлена керівна роль шляхетства в цих процесах. Цікавий статистично-аналітичний матеріал репрезентували В. Дьякова, В. Зайцева, Л. Обушенкової⁶. У їх спільній праці показано, що повстання охопило переважно сільську місцевість і 2/3 учасників були представниками шляхти⁷.

¹ Przewalski S. Boremelskie boje. Sforsowanie Sturu 15 — 20 kwietnia 1831 r. // Rocznik Wołyński. — Т. II. — Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego Związku Nauczycielstwa Polskiego, 1931. — S. 193–212.

² Ярмошик Іван. Вказ. праця.

³ Окунев Н. История второй половины

⁴ Лавров П.А. Українське селянство і польське повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні // Записки історичного факультету Львівського університету. — Т.І. — Львів, 1940 (відбитка). — С. 89–110; Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы

⁵ Баженов Л.В. Польское восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: Автореферат канд. диссертации... — К., 1973.

⁶ Дьяков В.А., Зайцев В.М., Обушенкова Л.А. Социальны

⁷ Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці ХVІІІ — початку ХХ ст. (за матеріалами Київської губернії). — Автореферат дисертації на здобуття наукового звання к.і.н. за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К., 1997. — С. 5.

Перші праці були переважно монархічної орієнтації, у них панувала думка про насильницький характер розв'язання польського (шляхетського) питання на Правобережжі¹. Наприкінці 20-х років ХХ ст. Д. Багалій² писав про польські повстання як про важливе соціально-політичне та економічне явище українського історичного процесу. С. Драніцин³ звернув увагу на те, що в Листопадовому повстанні в основному взяли участь менш заможні верстви дворянства правобережних українських земель. Окремо зупинився й на відмінностях соціального статусу шляхтичів, незатверджених у дворянстві Герольдією, від селян та однодворців⁴.

Широкого розголосу набула книга француза Данієля Бовуа⁵, видана спочатку у 80-х роках нашого століття за кордоном, а в 1996 року й в Україні. Грунтовно дослідивши суспільні взаємини шляхти з царатом і селянством у їх динаміці, він назвав адміністративну акцію російського уряду по декласації шляхетства найбільшою соціальною маніпуляцією, яку пережила Європа до ХХ ст.⁶

До українських епізодів у Листопадовому повстанні зверталися також В. Бендюг (хроніка очима православних авторів)⁷, Ю. Земський⁸, О. Колянчук⁹, І. Ярмошик («Листопадове (1830–1831) та Січневе (1863) польські повстання проти царизму на сторінках часопису «Rocznik Wołński» (1930-і роки)») та ін.

Відомі дослідники історії Волині О. Дем'янюк та І. Пасюк¹⁰, досліджуючи перебіг подій 1830–1831 рр. і вплив польського виступу на суспільно-політичну ситуацію на території Волинської губернії, наводять приклади співпраці місцевого люду (у першу чергу польської шляхти, яка продо-

¹ Кренке В.Д. Усмирение польского мятежа в Киевской губернии в 1863 г. // Исторический вестник. — октябрь, 1883. — С. 106–134.

² Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського. — Ф. 80. — № 3. — Арк. 3.

³ Драницы

⁴ Кривошея І.І. Вказ. праця. — С. 5.

⁵ Бовуа Данієль. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К., 1996.

⁶ Кривошея І.І. Вказ. праця. — С. 7–8.

⁷ Бендюг В. Польські повстання: український аспект (завершення теми) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://h.ua/story/97423/>

⁸ Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року // *Метафора спільного дому*. Заславщина багатьох культур. — Ізяслав — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. — С. 259–265.

⁹ Колянчук О. Українські епізоди в Січневому повстанні (1863–2013) // *Історія*. — 2013. — № 9.

¹⁰ Дем'янюк О.Й. Воєнна історія Волині : історичні нариси : в 4 т. — Луцьк : Вежа-Друк, 2013. — Т. 1: Давня доба — кінець ХVІІІ ст. — 236 с.; Т. 2: ХІХ ст. — початок ХХ ст. — 2014. — 288 с.

вжувала проживати на Волині після третього поділу Польщі), і приклади неприйняття волинянами (передусім українськими селянами) польського визвольного руху. Не залишилася поза увагою дослідників проблема перебування на території західноволинських земель Литовсько-Волинського легіону під командуванням генерала Ю. Дверницького. Автори нарисів слушно зауважують, що польське повстання 1830–1831 рр. не отримало належної підтримки серед жителів Волинської губернії через низку факторів: насамперед через відсутність широкого оприлюднення планів повстанців щодо вирішення земельного питання й глибокого вкорінення російських настроїв серед місцевої інтелігенції¹.

Важливе питання стосовно ставлення місцевого українського населення, мова йде в першу чергу про селянство, до Листопадового повстання широко представлено якраз у спогадовій літературі М. Чайковського, зокрема в статті «*Kilka słów o rusinach u roku 1831*», що містить чимало подробиць автобіографічного характеру. Уперше вона була видрукувана на шпальтах паризького часопису «*Kraj i emigracja*», а майже через сто років — у 1930 р., — дякуючи редакції журналу «*Ruch Literacki*», вона була оприлюднена повторно². Її цінність насамперед у тому, що автор описує реакцію волинського селянства в особі кріпаків як свого маєтку, так і сусідніх шляхтичів на повстання. М. Чайковський розповідає про те, що селяни сумували за тими порядками, котрі були при Речі Посполитій, засуджували кріпосництво, насаджене царатом, готові були об'єднатися зі шляхтою в боротьбі проти ненависних московитів, хоча при цьому навряд чи розуміли мету й причини польських заворушень. Однак якби учасники повстання виголошили зрозумілі консолідуючі лозунги для українців, то ті, на думку М. Чайковського, радо їх би взяли на озброєння: наприклад, сам автор, як і деякі його однодумці-пани, дарували своїм кріпакам волю.

Автор переконує, що якби не козацько-селянські війни XVI — XVII століть, Коліївщина й правління Станіслава Августа, то українці з поляками жили б у злагоді й дружбі. Як доказ: більшість його селян зголосилися йти разом із М. Чайковським боронити рештки Речі Посполитої³. Однак сучасний польський дослідник А. Вронський справедливо вважає такі свідчення М. Чайковського малоюмовірними⁴. На думку українського вченого І. Ярмо-

¹ Ткачук П.П. Фундаментальні дослідження воєнної історії Волині // *Військово-науковий вісник* : зб. наук. пр. / Акад. сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного. — Львів: 2014. — Вип. 22. — С. 285.

² Czajkowski M. *Kilka słów o Rusinach w roku 1831* // *Ruch Literacki*. — 1930. — R. 5. — № 10. — S. 314-317.

³ *Ibidem*. — S. 315.

⁴ Wroński A. *Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie* // *Przegląd Historyczny*. — T. LXXVIII. — 1987. — Zesz. 4. — S. 629, 651-653.

шика, безпідставно заперечувати схильність українського селянства до повстанських рухів у боротьбі за свою волю, однак волинські селяни були далекі від боротьби за відродження польської державності: могло йтися тільки про їхнє визволення від кріпацтва¹. Тим не менше, у спогадах М. Чайковський намагається переконати, що залучення місцевого населення до бойових дій було досить масштабним. Так, повстанський загін К. Ружицького він називає польсько-українським військом, а накази в ньому віддавалися саме українською мовою й використовувався бойовий клич козацтва «Слава Богу»².

Отже, одне з двох найбільших повстань поляків проти російського царату за національне визволення й відновлення власної державності розпочалося 29 листопада 1830 року у Варшаві й охопило не тільки землі Королівства Польського, але й поширилося на територію Правобережної України та Білорусі, які на той момент також входили до складу Російської імперії.

Польське повстання стало гучним відголоском цілої низки революцій і національних рухів, що прокотилися в першій третині XIX століття Європейським континентом супроти домінування на ньому Російської імперії, Австрійської імперії та Пруссії, до того ж — винуватців трьох поділів Речі Посполитої, після яких ця, свого часу, могутня країна припинила існування.

Серед борців за незалежність Польщі першої половини XIX століття особливу роль зіграв уже згаданий нами Михайло Чайковський. Він народився в 1804 році в селі Галчинець Київської губернії в сім'ї, яка мала як українські, так і польські корені. Його батько Станіслав — польський шляхтич, який перебрався з Малої Польщі на Волинь і був київським городничим, а в 1793 р. — послом сейму, пізніше став житомирським підкоморієм (це вищий придворний чин у давній Польщі). По лінії матері Чайковський — потомок українського гетьмана Івана Брюховецького. Щоправда, по цій же материнській лінії в нього прадідом був вихрещений у православ'я єврей. Звідси, схоже, інтерес Чайковського до єврейства, який проступає в його творах. Після передчасної смерті батька вихованням хлопчика займався його дядько Міхал Глембоцький, учасник війни 1812 року (він навіть врятував французького імператора від полону, віддавши йому свого коня), палкий патріот незалежної Польщі.

Першими вчителями Чайковського були батько відомого історика Володимира Антоновича Боніфатій і бандурист Левко. Пізніше хлопець навчався в бердичівській гімназії англійця Вольсея, колишнього директора Рішельєвського ліцею в Одесі. Із часом його віддали до школи отців-піарів у Межиріччі, де й сформувалися погляди майбутнього політика, який мріяв

¹ Ярмошик І. Вказ. праця.

² Чайковський М. Записки // Русская старина. — 1896. — Т. 85. — № 2. — С. 384–385.

про утворення всеслов'янської держави з центром у Києві. У 1825 році Михайло Чайковський вирушив до Варшави й навчався в місцевому університеті, де познайомився з видатними діячами польської культури Адамом Міцкевичем і Юліушем Словацьким. Через смерть матері й дядька в 1830 році він змушений був повернутися додому й прийняти керування великим родинним помістям¹. У тому ж році юнак одружився з дочкою багатого польського шляхтича Карла Ружицького, яка народила йому двох синів і двох дочок, але, на жаль, рано померла.

У 1830 році М. Чайковський разом із бердичівською шляхтою підтримав своїх співвітчизників і долучився до антиросійського повстання. Він відпустив численних кріпаків на волю й сформував із добровольців козачий загін, який успішно воював проти російської армії.

Безпосереднім приводом для антиросійського виступу стало порушення російським імператором Олександром I Конституції Королівства Польського (1815), придушення польської опозиції й переслідування патріотично налаштованих громадських організацій, а також запровадження цензури й цілої низки репресивних заходів. Свою роль відіграло й поширення чуток про відправлення польського війська на придушення Лютневої революції у Франції (1830). Причиною повстання можна вважати бажання шляхти відновити Річ Посполиту в межах до її першого поділу й позбутися окупаційної російської влади на своїх теренах.

Для реалізації цих амбітних планів патріотично налаштовані шляхтичі на чолі з Л. Набеляком і С. Гошинським спільно з Таємним військовим товариством школи підхорунжих під керівництвом П. Висоцького напали на палац намісника великого князя Костянтина Павловича Бельведер і на казарми російського війська, захопили арсенал зброї, якою озброїли міське ополчення, в основному — міщан, до котрих приєдналися й інші польські військові частини. Змовники не створили нового уряду, а передали повноваження Адміністративній раді Королівства (Ф. Любецький, кн. А. Чарторийський та ін.), члени якої згодилися на автономний статус для Королівства Польського в складі Російської імперії. Це абсолютно не влаштувало членів Патріотичного товариства під керівництвом Й. Левеля й М. Мохнацького, котрі вимагали від Ради проголошення незалежності Польщі й проведення демократичних реформ. Аби не дратувати народні маси, Рада проголосила себе Тимчасовим урядом і в результаті цілої низки військово-адміністративних перипетій був створений Національний уряд на чолі з А. Чарторийським. Після велелюдної демонстрації 25 січня 1831 року у Варшаві сейм прого-

¹ Лазаренко О. Козацький світ очима польського шляхтича // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. — К., 2012. — Вип. 21. — Ч.1. — С.223–227.

лосив детронізацію Миколи I з польського престолу. Польське повстання набирало обертів під гаслом «За нашу і вашу свободу!».

На придушення виступу Росія спрямувала війська під командуванням генерал-фельдмаршала І. Дибича. Однак у битвах під Сточеком (нині м. Сточек-Луковські Люблінського воєводства, Польща), Ваврем й, особливо, Грохувом (нині обидва в складі м. Варшави) повстанці зупинили наступ російського війська. Навесні 1831 року піднялося польське населення, в основному шляхтичі-землевласники, Литви, Білорусі й Правобережної України, однак селяни їх не підтримали.

Напередодні повстання в Житомирському повіті, де на той час перебував М. Чайковський, відбувалися вибори предводителя, яким став Ян Кант Гленбоцький. Якраз під час виборів і прийшло повідомлення про листопадові події у Варшаві. Вікентій Тишкевський запросив до себе «видатних поміщиків із Поділля й України», котрі повинні були організувати збір коштів (1 чи 2 дукати з людини), з'ясувати, які військові сили може виставити кожен повіт. Йосип і Герман Потоцькі запропонували послати делегацію на Волинь, аби й тамтешні шляхтичі знали про їхні плани. До складу делегації увійшли К. Ружицький, І. Струмилло, С. Пильховський. На цей з'їзд прибув і генерал Козловський, котрий виявив бажання очолити повстанців, якщо ті йому безапеляційно підкоряться. Однак В. Тишковський висловився проти, що обурило генерала, і той заявив, що не матиме нічого спільного з виступом. Цивільна й військова влада залишилися за В. Тишкевичем. Тим часом збір коштів ішов досить успішно. У бердичівському повіті командування перейшло до Карла Ружицького¹.

При цьому вісті з Варшави були доволі суперечливими, однак найбільше всіх вразила цитата з виступу «диктатора Хлопицького, кумира Варшави й польського війська»: «Для литвинів і русинів у мене нічого немає». Це недалекоглядне висловлювання охолодило волинян і подільців. Багато хто почав оцінювати події як «варшавську бійку, а не польську справу»².

Селяни в цей час особливо не підтримували панів-шляхтичів: «стосунки між ними завжди були однаковими — більша частина панів грабувала й пригноблювала селян»³. Разом із тим про те, що в повіті приготування йдуть повним ходом (купували коней, амуніцію, зброю, проводили військові навчання для шляхтичів) ні православні священники, ні самі селяни нікому не доповідали. Російський уряд, на думку М. Чайковського, не хотів заворушень у краї й навряд чи зрозумів справжнє значення варшавських подій.

¹ Записки Михаила Чайковского (Садык-паша) // Киевская старина. — 1891. — № 9. — С. 469-470.

² Там же. — С. 473.

³ Там же. — С. 474.

Це з одного боку, а з іншого — і Варшава недооцінювала потенціалу східних кресів і не залучала їх до боротьби. Лише навесні 1831 року на Волинь прибув посланець Королівства Польського майор Хрусциковський, однак його ніхто не бачив: «казали, що Тадеуш Валевський повіз його в Мізоч, де вони згадували старі добрі часи Польщі»¹, мається на увазі — пиячили. Однак після того, як стало відомо про перемоги генерала Дверницького під Стоцьком і про те, що його шлях лежить на Волинь, зникли й Хрусциковський, і Тадеуш Валевський, від якого «віяло духом легковажності й фанфаронством» — «Волинь залишилася без керівника, навіть номінального»². Вікентій Тишкевич узяв на себе організацію приготувань, послав Йосипа Томашевського до генерала Дверницького. І тільки тепер російська влада нарешті звернула увагу на поміщиків: за ними стежили, почалися арешти, хоча формальним приводом було порушення карантину (у краї лютувала холера)³.

Генерал Дверницький перейшов Буг на чолі десяти ескадронних кінних егерів, восьми ескадронів улан і двох ескадронів крокусів Костюшки й Понятовського, 4 батальйонів піхоти під командуванням Петра Висоцького й шести артилерійських гармат. Усього 3 тис. чоловік — «кавалерія Дверницького була найкращою у світі»⁴. Польські частини розгромили каргопольських драгунів генерала Емме, а на бік повстанців перейшов штаб-ротмістр Позняк, котрий повідомив генералу цінну військово-стратегічну інформацію про розташування російських військ. У польський табір прибув і Моржковський. Він розповів, що генерал Рюдигер стягує свої війська під Дубно, але для цього йому потрібно не менше 8 днів. Крім того, у розпорядженні Моржковського був проект Нарциза Олізара, що готував повстання в ковельських лісах. Олізар разом із Феліксом Тржецяком пропонували генералу рушити на Ковельщину, посилити свою армію тамтешніми повстанцями, а згодом через болота вийти на Поділля, де й продовжити боротьбу з росіянами⁵.

Однак Дверницький, хоча й оцінив важливість і практичність цього проекту, від нього відмовився: у генерала елементарно не було коштів на його реалізацію (устиг усе розтратити ще до переправи через Буг). Натомість він прийняв запрошення Михайла Чацького погостювати в Боремлі. І це в той час, коли польська армія могла поодинці розбити російську. Проте сталося навпаки: піхота Петра Висоцького була відкинута на лівий берег Стирі, гарматні ядра полетіли в замок, сам генерал очолив кавалеристів, ко-

¹ Там же. — С. 98.

² Там же. — С. 99.

³ Там же. — С. 100.

⁴ Там же.

⁵ Там же. — С. 101.

трі відкинули драгунів і гусарів, та не зміг зломити оранських гусарів. Уночі він спокійно відступив до Почаєва, залишивши Боремль, а потім і Волинь.

Польські частини генерал Рюдигер не переслідував, і Дверницький попрямував у Галичину. Йому навперейми рухалося з Поділля військо генерала Ротта. Дверницький приготувався до битви, за словами М. Чайковського, усіляко провокував Ротта (наприклад, поставив ящики нібито з казною, аби спокусити російських вояків — генералу потрібен був привід, аби відступити на територію Австрії), але той не переходив у наступ: його корпус відпочивав на волинській території. Нарешті привід з'явився: купка донців пробиралася до пустих ящиків із касою, а російські роз'їзди були помічені на правому фланзі: «Слава Богу! Честь врятована!» — такою була реакція генерала Дверницького¹. Його війська відступили на австрійську територію, а угорські гусари зайняли кордон. Так і закінчилася волинська експедиція Дверницького, яку Михайло Чайковський оцінює більш ніж критично: «Годі було зробити більше важливих військових і політичних помилок, аніж їх зробив Дверницький: він вказав шлях втечі за кордон і, якщо можна так сказати, зневажливого ставлення до обов'язків захисника вітчизни. За це він повинен бути суворо засуджений і як людина, і як громадський діяч»².

Завершує свою розповідь про генерала М. Чайковський в іронічно-сатиричній манері: «Після нещасливого завершення повстання йому пробачили його гріхи, оточили ореолом популярності й знову дозволили водити себе за ніс, а він усе грішив і грішив, набробивши низку політичних помилок. Якщо б з ним обішлися по-іншому, можливо, він опам'ятався й справа повернулася на інше»³.

Тим часом на Поділлі й Волині знову почалася епідемія холери. Це, як не дивно, зіграло на руку тим шляхтичам, котрі бажали й далі продовжувати боротьбу в лавах повстанців: дякуючи Вікентію Тишкевичу на Волині всі цивільні комісари, призначені у зв'язку з поширенням хвороби, були посвячені в змову й взяли під свій контроль селянську стражу, влаштували безперервний зв'язок між поміщиками губернії. Натомість на Поділлі нічого подібного не було: після втечі Тадеуша Валецького й відступу генерала Дверницького справу було пущено на самоплив. Деморалізуючою була й поведінка місцевих предводителів шляхти: Йосип Залеській, за прикладом Т. Валецького й генерала Дверницького, також виїхав у Галичину. Тим часом у Києві почалися перші арешти, однак це не зупинило затятих ополченців. М. Чайковський у мемуарах так описує ситуацію: «Ми повинні були виставити в призначене місце 800 вершників і 2 тис. піхотинців; кожний повинен був з'явитися на місце зі своїм загоном. До нас дійшли чутки, що

¹ Там же. — С. 102 — 104.

² Там же. — С. 105.

³ Там же. — С. 107.

українсько-польські повстанці збираються в Краснопіллі, у маєтку Липковських, у Губніку в Словицьких. Вацлав Ржевуцький рухається з Саврані зі своїми козаками, а до повстання пристали полковник Бидловський і майор Радзишевський. Крім того, у похід виступають Юрій Корсак із Побединським із Бабчинець, Вижиковський із Рогинець, Герман і Йосип Потоцькі з Беліловки й навіть Нерей Абрамович¹.

Було зібрано 19 ескадронних кавалерій, 4 тис. піхоти під керівництвом Владислава Загурського й 4 гармати під управлінням Едуарда Словицького. Начальником штабу призначено Орликовського.

Збір було оголошено на 17 травня. Сам М. Чайковський зобов'язався виставити 30 чоловік, хоча і в цій незначній цифрі сумнівався, плануючи, при потребі, замість шляхтичів узяти дворових. Чайковський попросився з родиною, відіслав сестер в Агатівку, а сам, залишивши все цінне, виступив у похід. До нього приєдналися брати Виговські, Антоній Топчевський, Фелікс Росоловський, Гарайський, Седлецький, чиншові шляхтичі й селяни. Більшість були молоді люди до 30 років. Загін покинув Гальчинц 15 травня 1831 року, коли ж він прибув до пункту збору, то там були тільки Карл Ружицький і Ян Омецинський. Та згодом підтягнулися загони Михайла Груздинського, братів Будзинських, усього 220 чол. кінноти. Із повстанців було сформовано три ескадрони. Озброєння складалося зі списів, шабель (55), пістолів (55), карабінів (30), ятаганів, рушниць, ножів. У касі нараховувалося 150 тис. крб. золотом і сріблом: 50 тис. — гроші самих повстанців, а 100 тис. — від бердичівських євреїв, їхні ж 100 сідел і 30 коней. У всіх офіцерів було по кілька коней. Медичний персонал також складався з євреїв, але був і доктор медицини поляк Терлецький. Замість «Ура!», як зазначалося, повстанці кричали «Слава Богу!»².

Під самими Люцями стало відомо, що очільника піхоти Тадеуша Струмилла заарештовано в маєтку його брата. Таким чином, загін повстанців залишився без піхотинців, а в Тригор саме тоді вступили донські козаки й російська піхота. Також під російський контроль перейшли Нова Троя, Романів і Чудновська Гута. Доходили також неприємні чутки, які згодом підтвердилися, що молоді польські шляхтичі добровільно здавалися владі, а деякі навіть платили за свій арешт, аби тільки не долучатися до повстання. Загін же, до якого належав М. Чайковський, тримав курс на Чуднів, поблизу котрого відбувся переможний бій із батальйоном російських гусар (в основному загін складався з рекрутів). Полонених офіцерів припровадили в Житомир, а 22 солдатів відпущено. Загін повстанців попрямував на Хмільник

¹ Записки Михаила Чайковского (Садык-паша) // Киевская старина. — 1891. — № 11. — С. 278.

² Там же. — С. 281-283.

і зупинилися в Жеребках. Там стало відомо про поразку генерала Колиско під Дашевим.

Генерал прибув у місто на чолі 4 тис. піхотинців, 3 тис. відбірної кінноти. Граф В. Потоцький влаштував йому розкішний прийом. Проти повстанців ішов генерал Ротт із 1,5 тис. війська. Ржевуцький повинен був його зупинити. Словицькі й Липковські замість того, щоб допомогти Ржевуцькому, сіли бенкетувати за стіл: мовляв, хай себе покаже. Ржевуцький загинув, генерал Ротт наблизився до Дашева й зупинити його не вдалося: начальники ескадронів були такі п'яні, що навіть не змогли віддати наказ про початок наступу. Начальник Штабу Орликовський скомандував усім рятуватися — польські війська кинулися врозтіч і майже всі потрапили в полон. Тих, кому вдалося втекти, було не більше 500 із 7 тис. Поразка під Дашевим уселила страх і сум'яття в душі братів по зброї з загону М. Чайковського. Гнітюче на всіх подіяли й вісті з Польщі: князь Адам Чарторийський звернувся до австрійського імператора, аби той призначив на польський престол когось з ерцгерцогів. Лист із цим проханням кн. Меттерніх переслав у Петербург¹.

Це тільки прискорило рух загону вперед — на Поділля, а далі — до австрійського кордону, аби з'єднатися з військом Колиско. Натомість М. Чайковський почав переконувати очільника загону Ружицького не робити цього, а повернутися назад у ліс і вести партизанську боротьбу, якщо ж нічого не вийде — відступити в Польщу. Загін подався до Мирополя, де його наздогнала звістка, що генерал Колиско зазнав поразки під Майданськом і перебрався в Галичину. У цьому бою загинув Вацлав Ржевуцький, хоча згодом ходили чутки нібито він утік і був забитий кийками селянами².

Коли Чайковський і його побратими добралися назад додому, то ситуація там суттєво змінилася: «генерал Ротт, діяльний, невтомний, талановитий, без шуму й переслідувань очистив край від повстанців і відновлював існуючі порядки»³.

Ярослав Грицак пише про те, що «російський уряд заохочував селян із Правобережної України арештовувати своїх поміщиків і передавати їх владі, взамін за це селянству було обіцяно звільнення від поміщиків. Селянство з ентузіазмом відгукувалося на заклики російської влади, видаючи їй польських повстанців. Але російський уряд не виконав усіх обіцянок. Після розгрому повстання шість козацьких полків було перетворено на регулярні військові полки, два інші переведено на Кавказ. Козаків, які протестували проти цього, було суворо покарано. Князь Рєпнін, що наполягав на від-

¹ Там же. — С. 291.

² Записки Михаила Чайковского (Садык-паша) // Киевская старина. — 1891. — № 12. — С. 432.

³ Там же.

новленні козацтва, був звинувачений в українському сепаратизмі й 1834 р. звільнений зі своєї посади¹.

Натомість у спогадах М. Чайковського знаходимо такі слова: «На Поділлі й на Україні було багато арештів, слідств і судів, але не було ні нападів селян, ні грабунків, ні різанини, як це трапиться через кілька років у Галичині». Більше того: «У бердичівському повіті скрізь були розміщені військові загоны. Більша частина поміщиків, які були заарештовані з наказу влади або на своє прохання, поверталися додому, утішаючи себе відомостями про поразку повстання, пишаючись своїм розумом і прикидаючись патріотами: “Ми чекаємо більш зручного часу!”»².

Ружицький чудово розумів, що вести партизанську боротьбу в Бердичівському повіті чи в чуднівських лісах не вийде, тому він вирішив сховати частину казни в пані Піотровської. Можливо, це були й завчасні кроки, якщо не сказати боязливі, адже до загону Ружицького постійно доходили чутки про те, що Овруцькому й Радомишльському повітах раз за разом спалахують повстання, а поміщики, що не взяли участь у повстанні, вимагають від росіян військового захисту як від своїх селян, так і від співвітчизників, котрі ще тримали зброю в руках і могли помститися зрадникам. Серед таких, до речі, був і володар Мирополя Растворовський. На його заклик, як і з ціллю розбити залишки повстанських сил, рушили російські частини з Житомира й Києва³. Загін Ружицького — Чайковського потрапив у тиски між двома російськими батальйонами. Поблизу Молочків відбувся бій: із 285 росіян тільки один підпоручик і троє солдат не були поранені, із загону Ружицького поранених було лише 19. Російський батальйон був ущент розгромлений. Повстанці увійшли в Молочки, а далі відступили до Межиріччя, де проживав маршалок Йосип Стецький. За його сприяння загін повстанців збільшився до 300 чоловік і був укомплектований 3-й ескадрон під командуванням Тадеуша Пржиборовського, куди увійшли межиріцькі студенти, шляхта й козаки Стецького (через три дні після виступу загону маршалок віддав Богові душу)⁴.

Біля річки Случ відбувся черговий бій із двома ескадронами кінних егерів полковника Петерса. І на цей раз перемога була за загonom Ружицького: егерів розбили, а обоз, до цього захоплений росіянами, повернувся до повстанців. Та невтішні вісті про поразку в Овруцькому й Радомишльському повітах змусили Ружицького змінити плани: замість

¹ Грицак Я. Нарис з історії України: формування української модерної нації XIX — XX ст. — К., 1996. — С.34.

² Записки Михаила Чайковского (Садык-паша) // Киевская старина. — 1891. — № 12. — С. 432.

³ Там же. — С. 433.

⁴ Там же. — С. 437.

Мозиря він попрямував на Дубровицю, де на повстанців чекала ще одна неприємна новина: загін Нарциза Олізара був узятий у полон, а сам він загинув. А все через те, що у війську пиячили напередодні Великодня, і коли росіяни напали на табір, усі були п'яні, а очільники повтікали в Галичину¹.

На той момент генерал Ротт взагалі витіснив у Галичину практично всіх повстанців, рушив зі своїм корпусом до Староконстантинова й зайняв лінію Случі до Новгород-Волинського й у напрямку до австрійського кордону до Почаєва. Ружицький відступав: Ковель, Любомль, Перевози, Грубешов — це вже була територія Польщі, однак очікуваного полегшення й з'єднання з основними повстанськими силами не відбулося. Поляки зазнали поразки під Остроленкою, а військо Хржановського в Замості чекало на битву з арміями генералів Крейца й Рюдигера. До Замостя пробивався й загін Ружицького: він вів безперервну бої з російськими частинами, але Хржановський і не збирався допомагати співвітчизникам. У спогадах М. Чайковського генералу приписані такі слова: «Хай борються; навіщо було сюди приходити!»².

І навіть після того, як новоприбуле підкріплення з Волині самотужки пробилось до Замостя, генерал Хржановський досить холодно його прийняв. Після аудієнції в нього Ружицький, за порадою самого Хржановського, написав рапорт генералу Скржинецькому, головнокомандуючому повстанцями. Сам же Хржановський відмовився видавати провіант загону Ружицького й дозволив самотужки добувати собі їжу й зброю. Загін напав на російський транспорт із провіантом і без проблем його відбив. Хржановський наказав Ружицькому рухатися до Томашіва, оточеного росіянами. Невдовзі новий наказ від генерала: повернутися назад у Замостя, де Ружицькому було присвоєно звання майора, вручено хрест, а загін отримав назву волинського кінного або 1-го козацького полку³.

Частини генерала Хржановського, і загін Ружицького в тому числі, вийшли з Замостя в напрямку Вісли. У Сольці волинський кінний перейшов під командування генерала Шептицького, котрий охороняв переправу через Віслу. Згодом його змінив Самуїл Ружицький. Армія рухалася до Радома, аби об'єднатися з новими силами й утворити одинадцятитисячний корпус, однак Радом уже був захоплений генералом Рюдигером, а військо Ружицького було оточене з усіх боків силами неприятеля. У Варшаві справи також були погані: усі розпорядження, послані звітти повстанцям, лише погіршували ситуацію. Битва відбулася під Ліпськом — поразка польських сил була

¹ Там же. — С. 439.

² Там же. — С. 443.

³ Там же. — С. 444–448.

передбачувана за таких умов. Військо відступило до кордонів Галичини, перейшло австрійський кордон і здалося¹.

Отже, повстанські загони С.-Г. Ворцеля на Волині, К. Ружицького на Житомирщині, Б. Колишка на Поділлі й Київщині у квітні-травні 1831 року зазнали поразки в боях із царською армією. 26 травня 1831 року така ж доля спіткала бригадного генерала Я.-З. Сксинецького в битві під Остроленкою (нині місто Мазовецького воєводства, Польща).

Військові поразки, як і відсутність порозуміння серед керівників заворушення, призвела до серйозної кризи: частина аристократії й шляхта почали залишати країну, селяни також відійшли від боротьби, адже сейм не затвердив переведу їх на чинш, консервативні сили в уряді чинили супротив мобілізації. У результаті, 15 — 16 серпня 1831 року варшав'яни вчинили розправу над імовірними зрадниками, а Національний уряд упав. Диктаторські повноваження узяв на себе генерал піхоти Я.-С. Круковецький: він розправився з організаторами заворушень у місті й заборонив Патріотичне товариство.

Однак це не врятувало ситуації: не зважаючи на запеклий опір, генерал-фельдмаршал І. Паскевич 8 вересня (27 серпня) 1831 року взяв штурмом Варшаву, а Сейм, уряд і залишки польської армії перетнули кордони Австрії та Пруссії, де були інтерновані.

Царський уряд вдався до жорстоких репресій проти учасників повстання, скасував конституцію Королівства Польського, запровадив воєнний стан. Був закритий Віленський університет та Кременецький ліцей, а на їхній базі в 1834 р. постав Київський університет. У 1839 р. на Правобережжі було скасовано церковну унію, а всіх греко-католицьких віруючих насильно перевели в православ'я.

Основним об'єктом репресій безумовно стала польська шляхта. Спочатку російська адміністрація думала про депортацію цієї чисельної верстви в Сибір чи на Кавказ, але це виявилось неможливим. Тоді Петербург вдався до іншої тактики — декласації, тобто позбавлення шляхтичів їхніх станових прав і привілеїв. Протягом 1832–1850 рр. бл. 340 тис. безземельних шляхтичів було виключено з родословних книг й переведено в стан селян або вислано в місто. Ті, що залишилися в селах, майже повністю розчинилися серед місцевого селянського середовища й зукраїнізувалися².

Незважаючи на поразку, Листопадове повстання сприяло зростанню національної самосвідомості поляків, утвердженню ідеї національної державності, поширенню демократичних настроїв, що проявилися в прагненні до здійснення соціальних реформ. Невдача 1830–1831 рр. та російські ре-

¹ Там же. — С. 449.

² Грицак Я. Вказ. праця. — С.34.

пресії не зупинили польських революціонерів. Центр їхньої діяльності був перенесений в еміграцію. У Парижі вона зосереджувалася навколо фігури Адама Чарторийського, який став «некоронованим королем» польської еміграції. Україна далі продовжувала займати вагоме місце в програмних цілях польського незалежницького руху. Європейська громадська думка з симпатією поставилася до боротьби поляків із російським самодержавством, а польське питання від того часу ототожнювалося зі справою боротьби проти реакції й абсолютизму за свободу й демократію в Європі¹.

Після поразки повстання маєток М. Чайковського також був конфіскований, а його самого оголосили в Російській імперії персоною нон грата. Михайло Чайковський, як і багато його співвітчизників, подався в Париж, де активно займався літературною творчістю й журналістикою (оповідання «Міхненко», «Вернигора» (1837), «Кірджалі» (1839), «Стефан Чарнецький», «Анна», «Гавенди» (1840), «Козацькі повісті», «Гетьман України», «Українки», «Овручанин» (1841)) і належав до так званої «української романтичної школи», видатними представниками якої були Юзеф-Богдан Залеський, Северин Гошинський, Міхал Грабовський, Юліуш Словацький та Юзеф Ігнацій Крашевський. Літературна спадщина Михайла Чайковського налічує понад десять томів художніх і публіцистичних творів.

Серед генерації, яка опинилася після польського повстання 1830–1831 рр. за межами вітчизни, як вважає Н. Цьолик, М. Чайковський заслуговує на увагу з двох причин: як відомий у Франції, а потім у Туреччині політичний діяч угруповання «Готель Лабмерт» та автор творів, написаних польською мовою на історичну проблематику².

Дійсно: у 1841 році за дорученням кн. А. Чарторийського М. Чайковський приїхав до Стамбула, аби протидіяти російському впливові на Балканах і створити на території Османської імперії польську колонію. Така колонія (Адамполь) виникла в 100 кілометрах від Стамбула, а її основним населенням стали учасники польського повстання 1830–1831 рр., що проживали в Туреччині³.

Сам Чайковський вступив на службу в османську армію. Він активно втручався в політичне життя Балканського півострова (був причетний до державного перевороту в Сербії 1842 р., у 1848 р. готував повстання проти

¹ Зашкільняк Л. О. Польське повстання 1863 — 1864 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2011. — Т. 8 : Па – Прик. — С. 382.

² Цьолик Н. М. Історія та міф у творчості Міхала Чайковського: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. — Київ, 2011. — С. 1.

³ Михайло Чайковський — творець османського козацтва [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/istoriya/myhaylo-chaykovskyy-tvorec-osmanskogo-kozactva>

турків, сподіваючись зробити Болгарію незалежною), брав участь у вирішенні конфлікту між російськими козаками-некрасовцями з нижнього Дунаю та українськими запорожцями, домогся звільнення з полону польських солдатів, примусово набраних в російську армію для участі у війні на Кавказі¹.

У 1850 році Чайковський прийняв іслам, змінив ім'я й став Мехмедом Садик-пашею (18 грудня 1850 року). Одночасно з цим він звернувся до турецького уряду з пропозицією сформувати корпус османського козацтва. Під час Кримської війни 1853 року його полк перетворено в дивізію, а потім і в корпус, склад котрого був багатонаціональним (турки, серби, греки, українці, французи, угорці, албанці й російські козаки-некрасовці)².

Новому військовому формуванню султан передав прапори Запорізької Січі, що зберігалися в Стамбулі, а Мехмеду Садик-паші присвоїв звання «міріан-паша» (кошовий отаман). У 1854 році корпус брав участь у рейді на Бухарест, а сам Садик-паша був призначений губернатором Валахії. За заслуги перед імперією султан Абдул-Меджид присвоїв йому почесний титул «Око, вухо і правиця престолу».

Однак після смерті османського правителя Садик-паша долучився до змови проти нового султана Абдул-Азіза. Після того, як переворот не вдался, М. Чайковський, боячись розправи, випросив помилування в російського імператора Олександра II й повернувся в рідне село Галчинець і прийняв православ'я. Він писав мемуари, але відчував себе морально зламаним. 4 січня 1886 року М. Чайковський покінчив життя самогубством (імовірно, через постійні зради коханої молоді дружини-гречанки та смерть вірного супутника А. Морозовича³), а його військове формування закінчило свій бойовий шлях у 1877 році, у битві під Плевною, де було знищене російське військо.⁴

Отже, події Листопадового польського антиросійського повстання 1830 — 1831 років широко висвітлені в мемуарній літературі учасників і сучасників тих подій. На особливу увагу заслуговують спогади Михайла Чайковського, ознайомлення з якими дозволяє простежити бойовий шлях його загону з Волині й Поділля аж до Галичини, більше дізнатися про національний склад його учасників, прочитати цікаві й оригінальні зауваження й критичні оцінки на адресу військових і політичних лідерів визвольного руху, зрозуміти мотиви вчинків шляхтичів-поміщиків, котрі ризикнули

¹ Там само.

² Там само.

³ Михайло Чайковський — балканський отаман [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/mixajlo-chajkovskij-balkanskij-otaman.html>

⁴ Михайло Чайковський — творець османського козацтва [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/istoriya/myhaylo-chaykovskyy-tvorec-osmanskogo-kozactva>

життям і майном, але долучилися до боротьби, виявити механізм фінансування повстанців, ставлення до них українського селянства й міщанства Валині й Поділля. Крім того, отримати справжню естетичну насолоду від письменницького стилю самого М. Чайковського, який, вдаючись і до деталізованого змалювання свого особистого життя й побуту шляхетства, і до масштабних узагальнень політичного, військового й економічного характеру, ні на мить не відпускає уваги читачів.

1.4. Польські національні повстання, синодальна історіографія як метафора повстання-об'єднання

Норберт Моравец
(Ченстохова)

«Війна є ніщо інше, як продовження політики іншими засобам»
Карл фон Клаузевіц «Про війну»
(1832–1834)

Січневе повстання здійснило вплив на метафоризацію російської історіографії та публіцистику другої пол. XIX ст. Варто звернути увагу на наявність у деяких працях мутації, яку ми назвали метафорою повстання-об'єднання¹. У таких працях польські повстання зображувалися каталізаторами розвитку Росії, так як їх наслідком (як після повстання Костюшка, Листопадового чи Січневого) було ослаблення польсько-католицького елементу та отримання російською владою приводу для втілення русифікаторської політики. Тому хотілося б детально проаналізувати зміст цієї метафори. Цікавити нас будуть ті культурні детермінанти, із яких вона складається, але також і будь-які коливання в її артикуляції.

Не потрібно вдаватися до глибокого аналізу, щоб довести, що російська політика щодо Католицької церкви на західних теренах Російської імперії в XIX–XX ст. залежала від національно-конфесійної приналежності авторів дослідження. В основному польсько-католицька історіографія намагалася показати стійку й методичну політику російського уряду, спрямовану на загальну русифікацію територій, що належать Польщі, або в більш широкому сенсі — Речі Посполитій. За словами дослідників, заходи самодержавства, клерикальної бюрократії та поліцейського батога призвели до того, що внутрішня конфесійна політика Росії мала характер стабільної та передбачуваної.

Ідеальним прикладом можуть бути праці, які аналізують російську політику «об'єднання». У таких працях показано «методику», яка використовувалася для об'єднання, та в кожному випадку т.з. об'єднань (наприклад, у 1839 р., 1875 р. чи в 1946 р.) мала схожу схему. Схема була такою: окремими урядовцями розроблявся проект, створювалася ініціативна група, пропаганда (полемічне листування та історіографія), урочистий акт об'єднання

---

¹ Morawiec N. Powstanie styczniowe, zachodniorusizm a metafora zjednoczenia // Powstanie styczniowe w regionie częstochowskim i w województwie kaliskim, red. M. Trąbski, N. Morawiec, R.W. Szwed. — Częstochowa, 2014. — S. 261.

(його виконання забезпечували солдати та поліція). Причому важливим елементом «методики» мало бути збройне повстання поляків, або, вірніше, його поразка. Саме за рахунок використання внутрішньої поразки поляків та ослаблення польської справи на міжнародній арені можна було втілити все більш складні антипольські та антилатинські заходи, які мали б очистити Православну церкву й російську державу від чужих і ворожих польсько-католицьких елементів¹.

Проте останні розвідки на основі нової методології, розробленої на широкій архівній та мемуарній базі, показують цю ж політику в зовсім іншому вимірі. По-перше, вона визначалася не тільки державними правителями, але й фаворитами, урядовими службовцями Міністерства духовних справ та народної освіти, обер-прокурорами, членами Синоду, місцевими генерал-губернаторами, губернськими чиновниками та місцевими поліцмейстерами. Кожен із них проводив власну, у залежності від матеріального зиску, політику, яка дуже рідко мала спільний знаменник².

Цікаво відзначити, що знаменником у їхній політиці були польські повстання. Поразка імперських військ та страх поширення повстання на інші землі імперії повинні були активізувати рішучі дії, а поразка польських військ — спонукати до помсти й радикалізації антипольської та антикатолицької політики, до розуміння необхідності проведення реформ, раптових змін, використання ситуації. Після повстання ситуація поверталася в нормальне русло, але російські чиновники були не дуже зацікавлені в об'єднанні поляків, адже перехід уніатів тисячами в православ'я викликав незадоволення уніатської спільноти, а через них — і важливих політичних суб'єктів (шляхетських посесійних власників, Рим-Ватикан, світову громадську думку). Такі дії активізували західну публіцистику, католицький Костел, політичну діяльність польської шляхти, яка, у першу чергу, була змушена здійснювати таємні католицькі обряди в середовищі колишніх

¹ Поп.: Załęski Z. Kilka uwag nad dziełem ks. prałata Likowskiego «Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku». — Poznań, 1880; Lewycki B. Prawosławie na Ukrainie sowieckiej // «Kultura». — 1980. — Nr 5/392. — S. 82–93.

² Долбилев М.Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. — Москва, 2010; Staliūnas D., Russians Making. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. — Amsterdam — New York, 2007; Piccin M. La politica etno-confessionale zarista nel Regno di Polonia: la questione uniate di Cholm come esempio di nation-building russo (1831–1912), Ph.D. dissertation, Università «Cà Foscari». — Venezia, 2011; Piccin M. Fedeltà a Roma o lealtà all'Impero? La questione uniate nel Regno di Polonia (1831–1863) // «Studi Slavistici». — VII (2010). — P. 67–84; Radwan Marian. Polityka rosyjska wobec Kościoła Katolickiego na Litwie i Białorusi: po roku 1863 // «Symposium». — 3/1999. — Nr 1(4). — S. 29–60.

уніатів, викликали бажання помсти, ненависть до імператора та очікування наступного польсько-католицького повстання¹.

Тому не дивно, що багато російських чиновників були незацікавлені в пропаганді антиунійного «об'єднання», створювали свої власні плани зі стабілізації конфесійної ситуації в країні, і цими планами прагнули зацікавити російського правителя².

Як історика історіографії, нас зацікавило те, як ці зміни впливали на важливий елемент конфесійної політики російської держави — історіографію, особливо синодальну історіографію. У її шеренгах групувалися історики духовенства, тобто «вчені монахи», парафіяльне духовенство та миряни — чиновники, викладачі Духовних Академій (Київ, Москва, Петербург, Казань). При проведенні досліджень ми помітили, що хоча всі вони належали до однієї системи, але місце, яке вони займали у своїх структурах, визначало різницю в їхніх поглядах із багатьох питань, пов'язаних з історією (і не тільки церковною)³.

Багато уваги у своїх працях в описовій частині дослідники присвятили тематиці відносин між Православною та Католицькою церквою⁴. Перш за все історичне відображення цих відносин було пов'язано з тогочасною конфесійною політикою держави, у тому числі з проведеною акцією «об'єднання» уніатів. Ця політика, наголосимо, була неоднозначною. Хоча навіть ще після першого поділу Речі Посполитої православне духовенство зініціювало акцію об'єднання, але політичні зміни і, перш за все, прокатолицькі погляди Павла I, Французька революція, наполеонівський період, універсалізм Олександра I на багато років загальмували такі спроби⁵.

¹ Див.: Szabaciuk A. Rosyjski Ulster. Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji wobec Królestwa Polskiego w latach 1863–1915. — Lublin, 2013. — S. 24–65.

² Див.: Долбилов М.Д. Указ. соч.

³ Див.: Morawiec N. Między wiarą, polityką a naukową refleksją nad przeszłością. Oberprokuratorowska historiografia okresu synodalnego // W poszukiwaniu prawdy. Chrześcijańska Europa między wiarą a polityką. — Т. 1. — Częstochowa, 2010. — S. 231–240; Morawiec N. Historiografia synodalna, historiografia oberprokuratorowska, a metafora synodalności. Z badań nad prawosławną nauką historyczną okresu/ustroju synodalnego // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії / Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції (25–27 травня 2011 р.). — Київ, 2011. — S. 124–133.

⁴ Див.: Morawiec N. Unionizacja i latynizacja w myśli historycznej rosyjskiego prawosławia (1805–1917) // Dziedzictwo chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu, red. U. Cierniak, J. Grabowski. — Częstochowa 2006. — S. 459–468; Morawiec N. Podstępni rapiści czy zagubieni w wierze bracia? Unia i unicy w «Sejmowej walce...» Płatona Żukowicza // «Studia Bobolanum». — 2006. — Nr 3. — S. 171–191.

⁵ Пор.: Бежанидзе Г. В. Святитель Филарет как человек Церкви в эпоху царствования Александра I // Филаретовский альманах. — Вып. 7. — 2011. — С. 114; Хондзинский П. Восток и Запад в «русском синтезе» святителя Филарета митрополита Московского // Филаретовский альманах. — 2008. — Вып. 4. — С. 12.

Зміни прийшли під час правління Миколи I, коли було підтримано унійний проект об'єднання греко-католицького єпископа Йосипа Семашка¹. І що цікаво, Семашко, перш ніж приймати будь-які рішення, пов'язані з «проектом», збирав матеріали, читав джерела й став... істориком. Для цілей майбутнього «об'єднання» він створив спеціальну історіософію, у якій вказував, що Берестейська унія була обманом нав'язана православній руській/російській громаді. Ця спільнота, незважаючи на існування Уніатської церкви, зберігала (часто приховано) свою російськість і православ'я. Проте поділи й падіння Речі Посполитої сприяли поверненню (тільки російських і православних) уніатів до Матері-Церкви².

На основі цієї історіософії Семашко міг опрацювати так звану «Нотатку», яка включала проект не стільки прямого «приєднання», а й містила побоювання перед католицькою реакцією, повільною чисткою адміністрації й латинських обрядів. Після такої «чистки» мав наступити урочистий акт повернення уніатів до православ'я³.

Незважаючи на те, що «Нотатка» була прийнята, а проект втілений у життя, не було гарантій того, що справа буде зроблена без ускладнень. Криваві образи Листопадового повстання повинні були переконати російських розробників політики реакції не тільки в необхідності каральних акцій по відношенню до поляків-католиків, але й у необхідності порозуміння з ними.

У результаті, стався вибух гарячих суперечок, у яких слово також взяв митрополит Філарет Дроздов, видавши спеціальну «Ноту» до російського уряду. Філарет, наслідуючи публіцистику та історіографію «вчених монахів» (Платон Левшин, Іларіон Смірнов), не поділяв думки Семашка про уніатів, і прагнув їх негайного об'єднання, але під керівництвом православного, а не унійного духовенства⁴. Суперечки між деякими посадовими

¹ Див.: Morawiec N. Historiografia jako element kształtowania unickiej tożsamości. Unia i unicy w twórczości historycznej Józefa Siemaszki // Болховітіновский щорічник — 2009. — Київ, 2010. — С. 197–213.

² Сѣмашко І. Сочинение о Православіи Восточныя Церкви, начатое заѣдателемъ коллегіи Іосифомъ Сѣмашко въ 1827 году, но только до половины конченное — а также нѣкоторыя оставшіяся къ нему замѣтки // Записки Іосифа Митрополита Литовскаго изданныя Императорскою Академією Наукъ по завѣщанію автора. — Т. 1. — СПб., 1883. — С. 308–339.

³ Сѣмашко І. Записка о положеніи Уніатской Церкви бѣ Россіи и средствахъ возвратити оную на лоно Православной Церкви // Записки Іосифа Митрополита Литовскаго изданныя Императорскою Академією Наукъ по завѣщанію автора. — Т. 1. — СПб., 1883. — С. 32–44.

⁴ Смолич І.К. История Русской Церкви, 1700–1917 // История Русской Церкви. — Кн. 8. — Ч.1–2 / ред. пер. А.В. Назаренко. — Москва, 1996. — С. 337–338.

особами (обер-прокурором, генерал-губернатором) були настільки сильні, що сам Семашко хотів відмовитися від акції й піти в православний монастир. І, як ми дізнаємося зі «Щоденника» Михайла Муравйова Віленсько-го/Вішателя, тільки рішучі дії «партії об'єднання» привели до Плоцького акту 1839 р.¹

Також найближчі роки характеризувалися перемінною політикою щодо уніатів. І звичайно ж ця політика активізувала істориків і публіцистів. Що цікаво, Січневе повстання зумовило російську відплату польсько-католицькому населенню й прийняття рішення про «об'єднання» холмських уніатів 1875 р. Дійшло тоді до так званих актів «світського об'єднання», що призвело до сильного спротиву ієрархів, які не визнавали перехід від католицизму до православ'я тільки підписом на документі, без здійснення православного літургійного акту².

У цьому контексті погляди наступних ієрархів, обер-прокурорів і генерал-губернаторів були настільки різними, що постала необхідність у створенні комплексу «об'єднаної» літератури, яка мала пояснити необхідність здійснених спроб входження уніатів у структуру Православної церкви та посилення жорсткості до уніатів, які приєдналися до православ'я, але таємно залишилися вірними католицизму («стійкі»). Читача не здивує той факт, що основне місце в цій літературі займали роздуми про генезис Берестейської унії та роздуми про долю уніатської церкви.

Обер-прокурори Толстой та Победоносцев писали про власні розприви під час «об'єднання», щоб показати й пояснити російському правителю свою політику щодо уніатів/«стійких», а розповіді підкріплювали обширними знаннями католицько-православної історії³. Само собою зрозуміло, що один, що другий виступали за радикальні дії, спрямовані проти уніатів/«стійких», і ці переконання передавали підлеглим чиновникам, публіцистам та історикам. Особливо важливим завданням, на думку Семашка, а згодом його учня відомого історика й викладача Духовної академії в Петербурзі Михайла Кояловича, було досягнення союзу з обер-прокурорами. Він культивував тези Семашка, а його учні (зазвичай сини «навернених» уніатів), працюючи в різних інституціях, розміщених на західних теренах Імперії, поширювали ті тези більш систематично та докладно. Перш за все

¹ Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiewa («Wieszatela») (1863–1865) pisane w roku 1866. — Kraków, 1896. — S. 85–86; Див.: Staliūnas D. Op. cit. — P. 138–139.

² Ibidem. — P. 143.

³ Tolstoy D. Le catholicisme Romain en Russie. Études historiques. — Paris, 1863; Толстой Д.А., Иосиф Митрополитъ Литовскій и возсоединеніе уніатовъ съ православною Церковью въ 1859 году. — СПб., 1869; Победоносцев К.П. Историческая записка о Холмской Руси и г. Холмѣ, о судьбахъ уніи въ Холмскомъ краѣ и современномъ положеніи въ немъ уніатскаго вопроса. — СПб., 1897.

за допомогою історіографії, публіцистики та інших заходів вони хотіли підтримати тих осіб, які розробляли стратегію «об'єднання»¹.

У 1864 р. були опубліковані наукові лекції Кояловича (1828–1891)², які були історіософською «офіційною» відповіддю дослідника на Січневе повстання. Праця пропонувала читачам методіку трактування поразки польського повстання в ім'я загальнослов'янської та загальноросійської місії. Історик закликав до радикалізації дій проти «польських і єврейських принципів життя», а витіснення уніатів за межі російської держави вважав за основну роль православної Росії серед слов'ян, називав її цивілізаційною місією³. Проте інші твердження автора є набагато важливішими для наших досліджень⁴.

Листопадове повстання, як зазначає історик, не тільки призвело до радикалізації заходів політики «об'єднання», але було його необхідним елементом. Коялович писав про позитивний ефект від поразки повстання на акції об'єднання, оскільки повстання посприяло об'єднанню різних сторін, причетних до розробки проекту, та радикалізувало їх діяльність. Перемога Росії в конфесійному протистоянні на західних теренах Імперії вже не залежала від національно-конфесійних вподобань польської шляхти, яка взяла на себе «опіку» над селянами-уніатами, а залежала від русько-російських політичних директив розробників проекту «об'єднання». Уніатська церква позбулася католицької гегемонії, ставши співспадкоємницею Православної церкви⁵. Так що тут маємо дуже характерну тезу, яка показує важливу роль Листопадового повстання в прискоренні політики «об'єднання», а повстання стало її невід'ємним елементом.

Проте ця теза не була озвучена в наративах історика одноразово, у контексті тогочасних подій. Виявилося, що вона може використовуватися для характеристики сучасних політичних змін. За кілька десятиків років потому ці твердження Кояловича почали метафоризувати його подальші історичні бачення, наприклад, ті, у яких він звертався до історії, щоб підтримати

¹ Див.: Morawiec N. Dialektyki ruskości. «Historia zjednoczenia zachodnioruskich unitów... Mikołaja Kojałowicza a metafora zjednoczenia // Ukraina — Polska — Unia Europejska. Polityczny, gospodarczy i społeczno-kulturalny wymiar współpracy, red. K. Jędraszczyk, O. Krasiński, W. Sobczak. — Poznań, 2012. — S. 411–432; Morawiec N. Dekonstrukcja ruskości? «Litewska cerkiewna unia». Mikołaj Kojałowicz a metafora zjednoczenia // W poszukiwaniu tożsamości. Język. Religia. Tożsamość, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska. — Gorzów Wielkopolski, 2012. — S. 143–165.

² Коялович Н. Лекції по истории Западной России. — Москва, 1864.

³ Там же. — С. 392–393.

⁴ Morawiec N. Powstanie styczniowe, zachodniorusizm a metafora zjednoczenia.... — S. 259.

⁵ Коялович Н. Указ.соч. — С. 259–260.

плани уніфікації холмських уніатів. За два роки до акту об'єднання 1875 р. Коялович видав ще одну працю «Історія об'єднання західно-російських уніатів»¹. Мета роботи, проголошена під час урочистого захисту його докторської дисертації, — наукова полеміка з тими дослідниками історії унії, які причину «об'єднання» вбачали в інтригах Російської держави, у переслідуванні польських або русинських панів, схильністю православних до повстань, а також переконання, що прагнення до об'єднання уніатської громади з'явилися з моменту укладення Берестейської унії, і що вони притаманні кожній «русинській людині» через «православний характер її предків»².

Проте основна ідея полягала в тому, щоб показати коливання російської думки стосовно об'єднання. Перший поділ Речі Посполитої розцінювався як засіб проти польсько-католицького переслідування русько-православної нації, але він був також розглянутий у контексті нездійсненої можливості об'єднання всіх православних земель із Росією, і всіх уніатів — із Православною церквою. Коялович схилився перед Катериною II як перед ініціаторкою думки, що «об'єднання є правильним засобом для утримування народу в одностайності та лагідності», а також за її переконання в необхідності «викорінення унії»³.

Але ця думка, на його погляд, існувала впродовж багатьох століть у свідомості західноросійської спільноти та поступово усвідомлювалася імператрицею. Історик не похвалив її політику впровадження нових законів для Уніатської церкви наперекір об'єднавчим прагненням більшості її членів. Процес об'єднання повинен був бути прискорений через новини про криваві випадки, пов'язані з польським повстанням 1794 р., у першу чергу про «вирізання» російського населення поляками у Варшаві⁴.

Таким чином, реальний двигун об'єднавчої місії дослідник вбачав не стільки в Листопадовому повстанні, скільки в повстанні Костюшка⁵. Смерть Катерини II, як писав автор, призупинила акцію, яка мала закінчитися остаточним актом об'єднання. Царювання Павла I призвело до посилення прокатолицьких і пропольських елементів у середині унійних ієрархів. Не важко зрозуміти, чому Коялович, критикуючи конфесійну політику правителя, засуджував факт довіри долі уніатів (насамперед православних) римо-католицькому колегіуму⁶.

¹ Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. — Минск, 1999.

² Черепица Н., Коялович Михаил Осипович. История жизни и творчества. — Гродно, 1998. — С. 94; пор. також: Morawiec N. Dialektyki ruskości. ... — S. 422–429.

³ Коялович М. Указ.соч. — С. 345.

⁴ Там же. — С. 349–350.

⁵ Там же. — С. 365–366.

⁶ Там же. — С. 383.

Оповідання Кояловича закінчилося на 1800 р. Однак аналіз унійної історії дослідник продовжував в інших своїх працях, а його бачення було тиражоване в сотнях робіт учнів, представників так званої «кояловської школи». Звернемо увагу на одного представника цієї «школи» Євстафія Орловського (1862–1913), який після закінчення Академії в Петербурзі працював учителем у гімназії для хлопчиків у Гродно, заснував Церковний археологічний Комітет по Гродненському окрузі, а також брав активну участь у діяльності церковного Софіївського братства.

Особливо близькі Кояловичу погляди на унію презентував Орловський в працях «Исторические основы русского самодержавия» (1883), «Судьбы православия в связи с историей латинства и унии в Гродненской губернии в XIX столетии (1794–1900) (1903)» та в безлічі інших дрібних робіт, присвячених історії Гродно. Вказував у них на катастрофічний вплив ідеї полонізації та латинізації на розвиток культури та економіки Гродно. Національна, культурна та економічна залежність місцевих землевласників від іноземців становила бар'єр для розвитку регіону, а також змушувала найбіднішу частину православної спільноти переходити в католицизм. Звичайно історик перерахував позитивні зміни, які відбулися після приєднання Гродно до Росії¹: мав бути забезпечений економічний та культурний розвиток суспільства, та перш за все там відбулося повернення уніатів до Православної церкви (акт об'єднання)².

Орловський, крім акцентування на позитивних змінах, що відбувалися в західних районах Росії, звернув увагу на зростаючу католицьку загрозу. Прикладом цієї загрози були криваві польські повстання, однаково небезпечний період перед повстаннями, який характеризувався відносним спокоєм та активізацією діяльності поляків-католиків. Повстанська діяльність поляків зумовлювала підтримку російськими чиновниками сільського населення, адже шляхта хотіла загальмувати аграрну реформу. Тому ця загроза вимагала твердої російської реакції, завданням якої була остаточна ліквідація польсько-латинської загрози³.

Бачення Кояловича та представників його «школи» впливали на інших дослідників. У підручнику з історії православної руської/російської церкви Павла Малицького (1852–?)⁴ було проаналізовано метафору,

¹ Черепица В. Н. Указ. соч. — С. 229–230.

² Линкевич В.Н. Конфессиональная проблематика в работах Е.Ф. Орловского // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа, у 2 ч. Ч. 1, рэдкал.: Э.С. Ярмаусік, С.У. Сілава, С.В. Марозава. — Гродна, 2009. — С. 66.

³ Черепица В.Н. Указ. соч. — С. 230.

⁴ Пор. анализ: Morawiec N. Wiara i rozczarowanie. Unia brzeska i unicy w pracy «Przewodnik do historii Ruskiej Cerkwi» Pawła Malickiego // Kultury narodowe na pograniczach, red. J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska. — Białystok, 2006. —

застосовану до презентації генези Гайдамаччини/Коліївщини. Аналіз дослідник розпочав із визначення ролі промови Кониського на зацікавлення Катериною II долею православ'я на теренах Речі Посполитої. Імператриця мала, як стверджував дослідник, припинити переслідування та страждання православного народу¹. Свої претензії спрямувавши в бік Станіслава Понятовського, В. Кониський представляв перед правительською станом православної церкви в польській державі. Але, на думку автора, ці дії призвели до переслідування православних із польсько-католицького боку, до збройних заворушень польської шляхти в Барі. Відповіддю на них, як писав дослідник, стала «національна помста», яка вилилася в гайдамацький рух (Коліївщина), вбивство євреїв, уніатських та латинських священників.

Ці «внутрішні заворушення» дали Росії привід втрутитися в польські справи й призвели до поділів Речі Посполитої. Як стверджує історик, незважаючи на характерну для уніатів тенденцією до об'єднання, у зв'язку з католицькою пропагандою та інтригами єзуїтів, ще й досі залишалися багато уніатів, які не могли повернутися до православ'я². Аналізуючи життя та діяльність Семашка, Малицький звернув увагу на фактори, які впливали під час його дитинства та юності на кристалізацію симпатії до православ'я³. «Нотатка» була ухвалена російським правителем і допомогла завершити акцію формальним об'єднанням у 1839 р.⁴

На відміну від цього причини об'єднаної акції 1875 р. Малицький шукав у реакції російської ініціативної групи з об'єднання на вибух Січневого повстання. Росіяни усвідомлювали небезпеку «католицького впливу», але через негативне ставлення вищого уніатського духовенства всі спроби об'єднання не принесли очікуваного результату. На думку Малицького, тільки після взяття проекту під контроль російським правителем серед духовенства й віруючих з'явилася тенденція до об'єднання з православною церквою, а в 1875 р. виконано урочистий акт. Проте, як вказує дослідник, акт наштовхнувся на несхвалення католиків, які до сих пір повинні були шукати шляхи повернення до старого статус-кво⁵.

S. 138–150; також: Соловьев И. Предисловие // Малицкий П. И. Руководство по истории Русской Церкви, изд. 4. — Москва, 2000. — С. 3-4; Малицкий Павел Иванович // Русский биографический словарь [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kolibrj.astroguru.com/01130136.htm>.

¹ Малицкий П.И. Руководство по истории Русской Церкви. — Москва, 2000. — С. 436.

² Там же. — С. 437.

³ Там же. — С. 438.

⁴ Там же. — С. 439–440.

⁵ Там же. — С. 440.

До революційного періоду підручник авторства Петра Знаменського (1836–1917) широко використовувався в системі богословської освіти православної церкви. Автор спробував показати провал будь-яких польських збройних виступів, акцентував на методах, які використовували повстанці у своїй діяльності, а повстання розглядав поряд з іншими подіями національної та конфесійної зради. Проте в його історіографії інші повстання ставали не очікувано позитивним елементом для російсько-православної політики, адже надихали російських правителів на «об'єднання», а поразки повстання ставали гаслом для колективної відмови русинською громадою від польськості та католицизму¹.

Парадокс полягає в тому, що учні, які вчилися за підручником Знаменського, сприймали польські збройні виступи інакше, ніж їхні старші колеги. Очевидно, що повстання спалахнуло в результаті латинсько-польського аристократичного бунту, однак були досить бажаними, адже їх поразка не тільки зміцнювала панування Росії на заході імперії, але, перш за все, призводила до «духовного» об'єднання всіх русинів/росіян у лоні «матері-церкви».

Представлену нами метафору знайдемо в промові обер-прокурора Костянтина Победоносцева (1827–1907)². У праці, присвяченій об'єднанню 1875 р., автор неодноразово звертався до історії, окреслив територіальні межі т.з. Холмської Русі (Забужжя), намагаючись підтвердити її історичну етнолінгвістичну єдність з іншими територіями Русі (Росії): Волинню, Поділлям і Галичиною³.

«Польськість» цих територій була обумовлена лише некомпетентністю російських чиновників, які після «возз'єднання 1815 р.» залишили їх відокремленими від польської «маси» Королівства Польського⁴. Проте, як додав Победоносцев, руська громада міста Холм, дублюючи поведінку інших русинів/росіян, що проживали в західних регіонах держави, оборонялася від полонізмів, вгиналася перед польсько-католицьким режимом⁵. На наступному етапі Победоносцев показав політичну долю Холмщини початку ХІХ ст., зміну її кордонів і державної приналежності. Він хотів також звернути увагу на «дивну» політику російської влади, яка залишила Холмщину в кордонах

¹ Знаменский П.В. История русской церкви (учебное руководство). — Paris — Москва, 2000.

² Там же. — С. 369–372.

³ Там же. — С. 371.

⁴ «Руководство по истории русской церкви» (Изд. I, 1884; Изд. II, 1886, Изд. испр., Рязань, 1889; Изд. III., Москва, 1889; Изд. IV, Москва, 1893).

⁵ Більше про діяльність Доброклонського писав у статті: Morawiec N. Historyk — władza — religia. Prawosławno-unicki dyskurs pamięci w twórczości Aleksandra Dobrokłonskiego // *Klio viae et inviae. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red Anna Odrzywolska-Kidawa. — Warszawa, 2010. — S. 229–240.

Королівства Польського, дозволивши вільне функціонування уніатського духовенства, яке, полонізувавшись, працювало над латинізацією краю¹.

Тільки «бунт» 1831 р. і його поразка врятували холмську спільноту від цієї небезпеки. Цивільна влада звернула увагу на антиправославну діяльність католицького духовенства, на василіан, уніатські семінарії та самих уніатів Холмщини, які керуючись актом про об'єднання 1839 р., направляли до Юзефа Семашка прохання про приєднання². Поляки/латиняни, маючи значний вплив на долю російської державності, розвинену спорідненість, на духовні посади, обирали пропольських представників, а управління уніатською церквою довірили полякові (Леону Дембовському), пропагували католицькі та уніатські закони, а з метою прив'язання уніатської спільноти до Риму пропагували серед неї хресні дороги або маніфестації в честь Йосафата Кунцевича³.

Парафії на Холмщині були під протекцію польської аристократії, яка розпоряджалася церковними маєтностями. Її головною турботою було пригноблення польського та католицького елемента цих «польських колоній»⁴ шляхом пропаганди, економічного гноблення, освіти. Тільки наступний «бунт» 1863 р. звернув увагу російської держави на уніатське питання.

Микола Мілютін і князь Володимир Черкаський вирішили «відполонізувати» забужанський край. Аграрна реформа, звільнення селян із-під влади панів призвело й до їх звільнення від польсько-католицького впливу. Відбувся акт 1875 р., однак для Победоносцева наступний період також відзначався змінністю та помилками російської адміністрації в здійсненні політики об'єднання. Причини Победоносцев бачив у підтримці пропольської партії, у дозволі на діяльність польсько-католицьких агітаторів: землевласників, чиновників державної адміністрації польського походження⁵, або «місії» Івана (Яна) Франковського⁶ та членів братства Ісусового серця⁷.

¹ Доброклонский А.П. Руководство по истории Русской Церкви. — Москва, 2001. — С. 646.

² Там же. — С. 652–653.

³ Там же. — С. 654.

⁴ Там же. — С. 655.

⁵ Там же. — С. 657.

⁶ Там же. — С. 657–658.

⁷ Пор.: Победоносцев К. П. Соловьев А. Л. и политика контрреформ // Известия Уральского государственного университета. — 2003. — № 25. — С. 37–45; Раков В. П. К. П. Победоносцев в контексте политического модерна // Интеллигенция и мир: Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук. — 2004. — № 2. — С. 74–97; Минаков А. Ю. Изучение русского консерватизма в современной российской историографии: некоторые направления и тенденции // Вестник Воронежского государственного университета. — 2005. — № 1. — С. 104–122. Також про «консерватизм» Победоносцева див.: Сергеев С.М. Творческий традиционализм как направ-

У висновку міститься заява про радикалізацію заходів і остаточне вирішення проблеми з уніатами/«стійкими».

Метафора вийшла далеко за межі кордону, і ми знаходимо її також у роботі галицьких москвофілів. У працях Івана Наумовича (1826–1891) бачимо переконання, що боротьба польських «панів» із православними російськими козаками в XVII ст. призвела до приєднання Лівобережної України до Росії; Барської конфедерації, першого поділу та повернення мільйонів уніатів до православ'я; Листопадове повстання — до поразки Королівства Польського, акту 1839 р. (акт возз'єднання т.з. білоруських уніатів із православною церквою); Січневе повстання — до кінця домінування панів над селянами й акту 1875 р. (об'єднання уніатів Холмщини).

Розповідь закінчилася зауваженням (без прямої вказівки на потенційного ворога, який був відомий читачам), що за межами Російської імперії ще залишається руська земля — Галичина, що на цій землі є руські православні, або греко-католики. Наумович додав, що після того, як Холм об'єднався в 1875 р., на день волі чекає Червона Русь, а після цієї події русини й росіяни будуть говорити «одними устами й одним серцем!»¹.

Цікаво, що в той же період аналогічна концепція була представлена Іваном Малишевським (1828–1897) у промові, присвяченій 50-й річниці об'єднання 1839 р.² В одній із приміток, що містяться в роботі, Малишевський зазначив: «Есть еще и теперь униты, русские же за границею, за нашею Вольныю и Подолью: это въ Галициі, дравней русской странѣ, захваченной когда-то Польшею, а от нея доставшейся нѣмецкому императору или цесарю. Они давно уже съ успехом высвобождаются изъ-подъ рабства польскому латинству, възстановляютъ у себя православные уставы, обряды, такъ же какъ и родной языкъ русскій и русскую грамоту, но еще не могутъ отвязаться отъ папы, къ вѣрѣ котораго принадлежитъ тамъ и самъ цесарь»³.

Саме в цей момент міркувань варто подумати про політичний вимір цих екскурсів. Як вже зазначалося, теза про необхідність об'єднання греко-католицьких галичан від 80-х рр. до початку Першої світової війни звучала в багатьох історичних працях західноруських дослідників⁴. Чи не прагнули

ление русской общественной мысли 1880–1890 гг. // Слово. Образовательный портал [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.portal-slovo.ru/history/41535.php>, [dostep: listopad 2016 г.]; Коваленко О.В. К.П. Победоносцев как идеолог русского консерватизма // Власть. — 2009. — № 6. — С. 145–147.

¹ Победоносцев К. П. Историческая записка о Холмской Руси и г. Холмѣ, о судьбахъ уніи въ Холмскомъ краѣ и современномъ положеніи въ немъ уніатскаго вопроса. — СПб., 1897. — С. 1.

² Там же. — С. 1–2.

³ Там же. — С. 2.

⁴ Там же. — С. 23.

церковні дослідники, повертаючись до минулого, показати сучасникам готові рішення? Чи не пропонували перевіреної в багатьох випадках політики «троянського коня»?

На цей термін звернув увагу Георгій Мадушвілі. Порівнюючи роль Росії як посередника в політико-релігійних конфліктах на Кавказі в XVIII–XXI ст., він назвав таке втручання політикою «троянського коня». Використання ситуації, провокування воєн й етнічних конфліктів було тільки інструментом продуманої політики, важливим етапом якої була підтримка «скривджених», а кінцевим результатом — їхнє приєднання до Росії¹.

Чи можна було перенести схему «політично-конфесійна проблема — збройний конфлікт — урочисте об'єднання» з російських уніатів на австрійських греко-католиків? Відповідаючи на це питання, автор стверджував, що «написані в той період нарації, з використанням контексту метафори повстання-об'єднання, пропонували прогноз на майбутнє, тобто необхідність використання потенційного конфлікту для політичного й конфесійного об'єднання інших територій, які історично належать до Русі/Росії».

У період змін балансу сил на політичній карті Європи кінця XIX ст., формування військових блоків усе більш явним стає незадоволення Російської держави Австрією, мета, пропагована авторами (залежала від сприятливих військових рішень), не повинна була бути далекою», особливо в умовах майбутнього збройного конфлікту². І такий конфлікт швидко настав.

Цікаво, що під час наступних досліджень ми помітили, що представлена нами метафора визначала політичні рішення державних і православних посадовців на початковому етапі Першої світової війни. Архієпископ Євлогій (Георгієвський), який, зважаючи на «об'єднавчі» заслуги в Холмщині, прийняв управління Волинською єпархією, відповідно до основних принципів архієпископа Антонія Храповського, створив програму «об'єднавчих» дій православного духовенства Східної Галичини. Вона включала в себе основні принципи дій священиків, їх переведення з Росії в Галичину, спосіб прийняття греко-католицьких парафій. Підготовлено «місіонерську» бібліотеку, книги й публікації, які мали бути передані до прийнятих парафій³.

Синод підтримав ініціативу Храповського про заснування наукового комітету, завданням якого була публікація в «Почаївських листках» матеріалів, які стосувалися унійно-об'єднавчої тематики (під керівництвом професора московської духовної академії архієпископа Іларіона Троїцького)⁴. Ці матеріали мали ознайомити з вченням православної церкви, навчити роз-

¹ Там же. — С. 26.

² Там же. — С. 26.

³ Там же. — С. 27.

⁴ Там же. — С. 51–53.

пізнавати католицькі помилки, але одночасно вказувати на них в галицьких підручниках, якими користувалися греко-католики¹. І дійсно, перші місяці військових дій та перемоги Росії дозволили ієрархам вжити заходів для «об'єднання». Проте поразка російських військ на галицькому фронті призвела до того, що проект використання війни з метою об'єднання греко-католиків із православною церквою перестав бути актуальним. Але варто відзначити одну річ: ієрархи більше використовували схему об'єднання Філарета Дроздова ніж Юзефа Семашка. Акція відбувалася систематично й відкрито, з арештами й тисячами греко-католицьких біженців.

Однак це не означає, що було забуто про об'єднання православних греко-католиків. Пам'ятали про нього навіть у комуністичний період, коли його ініціатором став випускник духовної семінарії, а отже, читач підручників Знаменського й Малицького Йосип Сталін. «Батько народів» оголосив про урочисте об'єднання після Другої світової війни, яка виникла через «польську проблему».

Давайте згадаємо, що Друга світова війна принесла перемогу комуністичній Росії. З анексією східних регіонів Речі Посполитої наступив процес їх політичного об'єднання, а також, що є значущим для радянської дійсності, конфесійного. Рішуче додаймо: Сталін більше використав схему Семашка, ніж Філарета. Проект було реалізовано серед греко-католиків, без широкої гласності створено ініціативну групу, активізовано пропаганду (полеміка та історіографія), ініційовано урочистий акт об'єднання. Зайвим буде додавати, що всі ці заходи відбувалися за участі НКВД. Так що ця війна та остаточна поразка підпорядкованої російським комуністам Польщі призвели до «об'єднаного» львівського синоду 1946 р. Це завдячуючи витісненню поляків з цієї частини Галичини дійшло до «повернення» греко-католиків до православної церкви.

Ще запитаємо: у який спосіб було представлено цю історичну подію в російсько-православній історіографії? За відсутності місця на ґрунтовний аналіз ми вибрали одну таку роботу. У популярній і доступній в Інтернеті науковій праці «Історія російської церкви» авторства протоієрея Владислава Ципіна², яка є одночасно посібником з історії церкви, фрагмент, який стосується нашої проблеми, дослідник розпочинає з твердження, що під час подій 1946 р. зроблено крок у бік оздоровлення ситуації, яка ускладнювалася протягом 350 років.

У 1596 р. у Бресті в результаті інтриг Ватикану, переслідування католицької влади Речі Посполитої, зрад західноруських єпископів прийнято унію, що відірвала більшу частину населення Західної Русі від універсальної

---

¹ Там же. — С. 53–59.

² Там же. — С. 59–60.

православної церкви¹. На Полоцькому соборі 1839 р. «насилено відірвані» уніати Білорусі, Волині та Поділля були «об'єднані любов'ю» з православною церквою. Характерним у цьому періоді було те, що в то й час не було можливим цілковите завершення об'єднання. Галичина залишилася під владою австрійських Габсбургів, де акт «об'єднання» не мав юридичної сили. Її громада була уніатською, і після розпаду Австро-Угорської імперії включена до складу відродженої Польщі.

Усе змінила наступна світова війна — Велика Вітчизняна. Її наслідком стало повернення західноруських земель (були в складі Польщі. — Н.М.). Але Ципін звернув увагу на специфічну політично-конфесійну ситуацію, яка була характерною в цей період. Війна скопрометувала насамперед греко-католицьке духовенство, наприклад, Андрія Шептицького, який повинен був благословляти солдат на боротьбу з комуністами. Ці ж греко-католики були репресовані НКВД через їх співпрацю з фашистською адміністрацією й бандерівцями ОУН-УПА. Побоюючись антифашистських процесів, вони створили в травні 1945 р. у Львові ініціативну групу, яка мала організувати їх об'єднання з православною церквою (на чолі зі священником Гаврилом Костельником).

Ципін стверджував, що хоча план ліквідації греко-католиків у Галичині підтримували вищі партійні структури СРСР, до об'єднання привела симпатія до православ'я серед самих священників та їх бажання повернутися в лоно матері-церкви. Не було в цьому ніяких політичних цілей, тільки релігійні. Львівський собор, на якому були присутні священники й миряни, став проявом прагнення до об'єднання².

Об'єднана картина, змальована дослідником, мала кілька характеристик. Містила квінтесенцію заходів, здійснюваних протягом 350 років проти прийнятої унії. Вони увінчалися успіхом, завдячуючи війні, коли було повернено втрачені руські землі й нейтралізовано польсько-католицький елемент. Дякуючи війні, «об'єднання» було проведено відкрито, безпосередньо як результат торжества історичної справедливості, без секретної підготовки державних православних органів. Крім того, завершенню акту посприяли самі зацікавлені, тобто греко-католики, які зібрали ініціативну групу й привели до об'єднання. Однак слід відзначити, що на відміну від Семашка, інші праці не представляли греко-католиків як руських/російських жертв латинського списку, через який вони втратили зв'язок із православною церквою

¹ Наумович І. Пятидесятилетіе (1839–1889) возсоединенія съ православною церквою западно-русских уніатовъ. Исторический очеркъ. — СПб., 1889. — С. 62.

² Цыпин В. История Русской Церкви (1917–1997), (глава 8: Русская Православная Церковь при Святейшем Патриархе Алексии I (Симанском) (1944-1970), (wersja elektroniczna) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://azbyka.ru/otechnik/Vladislav_Tsypin/istorija-russkoj-tserkvi-1917-1997/8 (dostęp: listopad 2016 r.).

і які повинні сприяти поверненню до її лона, вони представлялися швидше військовими злочинцями, які намагалися уникнути покарання.

На початку цього дослідження ми розмістили відомий та заїжджений девіз Карла фон Клаузевіца: «Війна є лише продовженням політики, тільки іншими засобами». Ми думаємо, що він прекрасно відображає політичний вимір представленої метафори. Листопадове повстання, на думку Кояловича, мало прискорити акт об'єднання (1839 р.), а цю схему історик хотів використати для ілюстрації того, що Січневе повстання було початком наступного об'єднання. Ця думка спонукала російських інтелектуалів до вибудови певної інтерпретаційної схеми, способу бачення минулого, сьогодення й майбутньої реальності, яку ми назвали метафорою повстання-об'єднання.

Польські повстання, або будь-які конфлікти на західних кордонах держави, стали каталізаторами розвитку Росії, так як їх наслідком (як після повстання Костюшка, Листопадового чи Січневого повстання, I та II світових воєн) було ослаблення польсько-католицького елемента в рамках російського суспільства (західноруського, галицького), а російські правителі отримували підстави для підтримки об'єднувачих акцій. Намагалися в такий спосіб показати провал всієї пропольської та прокатолицької діяльності, що загрожувала основам російської й православної гегемонії в цих регіонах.

За даними дослідників, повстання було зумовлене самими росіянами, які не змогли культивувати більш жорстку політику по відношенню до поляків. Кожна лібералізація конфесійної політики в західних регіонах держави посилювала польсько-католицьку реакцію. У той же час були зроблені зусилля показати всіма способами, що російські ініціатори політики об'єднання не мають турбуватися про радикальну політику по відношенню до поляків та уніатів. Навіть якщо вибухнуть нові заворушення, навіть якщо буде ще одне польське національне повстання, то їх ефект завжди буде вигідним для Росії й православної церкви. У той же час, на думку дослідників, польські національні «пориви» були поворотним моментом в історії, тому що надихали правителів на проведення політики об'єднання.

У якийсь момент історики усвідомили той факт, що повстання мало двоїстий характер. Вони вказували на м'якість польського прагнення до незалежності, яке завжди, на їхню думку, закінчувалося поразкою заколотників-повстанців, також підкреслювали той факт, що повстання приносили національне й конфесійне звільнення пригноблених польськістю та католицизмом русинів/росіян.

1.5. Польські повстання XIX століття в оцінці Романа Дмовського

Максим Зелінський
(Миколаїв)

Невдалі польські національно-визвольні повстання — Листопадове (1830–1831) та Січневе (1863–1864 рр.), що були зумовлені втратою поляками власної державної незалежності наприкінці XVIII ст., отримали різноманітну й неоднороззначну оцінку з боку представників польської політичної еліти в роки бездержавності (1795–1918). Стриману позицію до цих повстань зайняв відомий діяч однієї з найвпливовіших на рубежі XIX — XX ст. суспільно-політичних сил на польських землях — націонал-демократії (Stronictwo Narodowo-Demokratyczne, SND, «Endecja») — Роман Дмовський (1863 — 1939).

Останній був однією з найбільш помітних та неординарних особистостей польської історії кінця XIX — першої половини XX ст. і відіграв виняткову роль у розвитку «всехпольської» націоналістичної ідеології. Роман Дмовський, за влучним висловом сучасного британського історика Нормана Дейвіса, «був, напевно, єдиною помітною фігурою тодішньої польської політики»¹. Створений за його безпосередньою участю в останнє десятиліття XIX ст. польський націонал-демократичний рух справив чималий ідейний вплив на розвиток українського національно-визвольного руху, особливо його радикального напрямку.

Особистий внесок Р. Дмовського в процес зародження й подальшої еволюції феномену польського націоналізму був без перебільшення дуже вагомим. Йому належить важлива роль у створенні ключових складових «польської національної ідеї»², зокрема: теорії націй, теорії національної еліти, «інкорпораційної» концепції розбудови державності, національної моралі, місця й ролі релігії в житті держави й нації, геополітичної доктрини, шляхів вирішення національних питань тощо.

¹ Норман Д. Боже ігрище: історія Польщі. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. — С. 491.

² Сам Р. Дмовський не вважав націоналістичну ідеологію політичною доктриною (адже доктрина, на його думку, означала щось постійне, стале, те, що позбавлено розвитку й змін) і не дуже любив використовувати сам термін «націоналізм», вважаючи його «нешасливим висловом» і більш схильявся до вживання благозвучного словосполучення «польська національна ідея». Див.: Andrzejczak M. Faszyzm włoski i hitleryzm w publicystyce Romana Dmowskiego w latach 1922–1939. — Wrocław: Wydawnictwo «Nortom», 2010. — S. 89.

Варто зазначити, що велике значення в контексті формування основних теоретичних засад польського націоналізму відігравав історичний світогляд головного провідника націонал-демократії. Особливо це стосується його критичних поглядів на польську національну історію. Так, у своїх численних науково-публіцистичних працях Р. Дмовський неодноразово підкреслював думку про «ненормальну політичну еволюцію історичної Польщі», яка в підсумку привела цю країну до катастрофи в другій половині XVIII ст.¹

Цікавлячись минулим власного народу ще з юнацьких років, Р. Дмовський відводив історії особливе місце у своїх політичних планах. Для нього історія як наука має насамперед «давати народу силу» і «здібність до життя й історичного майбутнього». Мріяв також лідер «ендеції» про створення «ендеками» своєї власної окремої історико-політичної школи з метою знайти підтримку націоналістичним ідеям у відповідній історичній концепції².

Створюючи ідеологічні засади націонал-демократичного руху, Р. Дмовський безумовно не зміг не зачепити досить хворобливу для кожного справжнього польського патріота тему поразки двох великих польських національних визвольних повстань XIX ст., незважаючи на той факт, що обидва повстання — Листопадове й Січневе — стали черговим кроком на шляху національної консолідації польського суспільства й сприяли зростанню національної та політичної свідомості поляків в усіх польських частинах поділеної Польщі³. Саме Р. Дмовський, «духовний батько» модерного польського націоналізму, вихований у молоді роки в душі національних повстань, досить нещадно розкритикував намагання своїх співвітчизників відновити польську державність за допомогою збройних виступів. У чому причина такої жорсткої позиції лідера «ендеції» щодо героїчних зусиль поляків здобути національне визволення?

Роблячи спробу дослідити причини такої не зовсім патріотичної оцінки результатів польських визвольних змагань XIX ст. із боку Р. Дмовського, слід відзначити, що вона базувалася на досить міцному філософському підґрунті — на ідеях позитивізму. У другій половині XIX ст., після низки невдалих спроб вирішити «польське питання» радикальними методами, багато тогочасних польських політичних інтелектуалів відмовились від засад романтизму в політиці та прийняли постулат, що саме ідеї позитивізму

¹ Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka. — Lwów, 1907. — S. 194.

² Wątor A. Działalność stronnictwa demokratyczno-narodowego w zaborze austriackim do roku 1914. — Szczecin, 1993. — S. 30.

³ Смолей В.В. Польський національно-визвольний рух XIX ст. як предтеча польської незалежності // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. політичні науки : наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — Вип. 56 (№ 1). — С. 180–187.

спроможні замінити «формули порятунку нації через відновлення державності новою формулою «збереження нації» без державності»¹. Саме позитивізм зі своїм науковим підходом до отримання об'єктивних (справжніх) знань спонукав польських політиків до переоцінки історичних суджень, змусив ретельно проаналізувати причини гірких невдач та розпочати пошук нових політичних підходів до майбутнього.

Слід також враховувати, що Р. Дмовський, очевидець важких наслідків невдалого повстання 1863 — 1864 рр., назавжди став ідейним супротивником будь-яких революційних перетворень у суспільстві. З ідеєю позитивізму, що в 1860 — 1890-х рр. панували в Польщі, він перейняв положення про неприйняття революційних змін, оскільки вони порушали природний прогрес і створювали анархію.

Крім того, «цей найбільш логічний із польських політичних мислителів, спритний гравець, холодний реаліст»² у своїй політичній діяльності намагався вирішувати будь-які проблемні питання за допомогою принципів раціонального й логічного підходу, не дозволяючи собі зайвий раз демонстрацію вибухів емоційного патріотизму. Він не був також прибічником популярної за доби романтизму ідеї визнання героїзму провідною силою, яка творить та рятує націю. Вороже поставився ідеолог польського націоналізму й до такої риси своїх співвітчизників, як уславлення своїх поразок і «любові» до мучеництва. Він писав: «Ми так віддалилися від інших народів, що святкуємо поразки, натомість вони святкують перемоги»³.

Будучи зятятим прибічником «ендецької» концепції «національного егоїзму», яка критично ставилася до польської минувшини, Р. Дмовський безжально піддавав критиці польський «політичний романтизм» доби повстань. Релігійний догматизм, шляхетські традиції й романтичне самопожертвування в боротьбі за національну свободу — усе це, із точки зору Р. Дмовського, перешкоджало полякам у їхніх національних змаганнях. Загалом польська схильність до романтизму — це ніщо інше, як наслідки ненормального історичного розвитку Польщі.

У своїй роботі «Думки сучасного поляка» (1902 р.) лідер польської правниці висловив припущення, що польська шляхта давньої Речі Посполитої з часом втратила волю й уміння боротися й нарешті морально деградувала. Саме шляхта, як головний представник польської політичної еліти, втратила інстинкт боротьби, саме те, що за словами Р. Дмовського, і є основою

¹ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. — Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. — С. 374.

² Міхнік А. У пошуках свободи. есеї про історію та політику / А. Міхнік. — К. : Дух і літера, 2009. — С. 15.

³ Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa. — Warszawa: drukarnia W.L. Anczyca i Spółki, 1925. — S. 38.

життя. Виходячи з цього, «нації, які припинили боротися, морально вироджуються й розпадаються»¹. Сам же лідер «ендеції» не вірив у справедливість у відносинах між націями й переконував співвітчизників, «що у відносинах між націями немає справедливості й несправедливості, а є лише сила й слабкість»².

Очільник польських націонал-демократів повністю відкидав ідею відновлення польської незалежності шляхом збройного повстання. У програмних засадах націонал-демократичного руху Р. Дмовський неодноразово підкреслював, що доба повстань у польській історії завершена, а «збройна боротьба є питанням тактики й саме тому жодним чином не може вважатися фундаментальним питанням, як це було до року 1863. Як питання тактики, повстання не може бути догматичним або укоріненим чи відмовним у принципі, бо жодна держава не може під загрозою смерті поставити собі за правило, що ніколи не буде вести війни, утім просто як тактичний засіб боротьби, повстання не може носити ознаки рефлексу, як це було значною мірою в нашому останньому збройному виступі, так довго й добре підготовленій, спланованій війни, що мала перспективу до перемоги»³.

Прагматично оцінюючи всю складність вирішення польської справи на загальноєвропейській політичній шахівниці, Р. Дмовський із трьох домінуючих у польській політиці від середини XVIII ст. політичних традицій: лояльності, повстання та угодовства⁴, які з націоналістичної позиції репрезентували шляхи відповідно до зради, ідеалізму та реалізму — обрав шлях співпраці з діючим політичним режимом Російської імперії й оголосив себе прихильником поміркованих та угодовських ідей.

Яскравий знавець політичної історії Європи Р. Дмовський був щиро переконаний, що в тогочасних умовах, на зламі XIX — XX ст., жодна велика держава не була зацікавлена в кінцевому вирішенні «польського питання», а якби навіть

¹ Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka. — S.172–173.

² Дмовский Р. Германия, Россия и польский вопрос. — СПб., 1909. — С. 254.

³ Dmowski R. Dziesięć lat walki (zbiór prac i artykułów publikowanych do 1905 r.). — Pisma. Częstochowa, 1939. T.III. — S. 189–190.

⁴ Лояльність (lojalizm), повстання (powstanie) і угодовство (ugoda) — переклади суто польських термінів, тож їх годі відокремити від їхнього конкретного польського контексту. Польська лояльність мала щось спільне з американською лояльністю революційної доби, а також з ірландською лояльністю, але не з лояльністю, як її загалом розуміють в Англії. Польську концепцію повстання прирівнювали до політичної «революції», але поява наприкінці XIX ст. соціальних революціонерів, які заято протестували проти національних повстань, позбавила сенсу таке порівняння. Угодовство часто поставало у формі реалізму або компромісу. Польське дієслово, від якого воно походить, — *ugodzie sie* — буквально означає «укласти угоду». Цит. за: Норман Д. Вказ. праця. — С. 474.

«і проявилось де-небудь бажання підняти його, не дивлячись на те, що поляки не представляли фактора скільки-небудь помітної політичної цінності, — дві могутні держави (Німеччина та Росія) зуміли б попередити всі подібні спроби»¹.

Водночас, ретельно проаналізувавши історичний вклад «польського питання» в процес загострення суперечностей між великими європейськими державами в ХІХ ст., Р. Дмовський прийшов до парадоксального висновку, що саме Німеччина (Пруссія), яка до кінця століття перетворилася на могутню державу у світі, була зацікавлена в польських повстаннях і скористалися ними в повній мірі. На його думку, повстання 1863 року призвело до політичного дистанціювання Франції від Росії (під час цього повстання Париж підтримував польських повстанців). А це, у свою чергу, дозволило Пруссії отримати доброзичливий нейтралітет із боку Росії під час австро-пруської війни 1866 р. і франко-пруської війни 1870 — 1871 рр.

Отже, лідер ендеції був цілком переконаний, що «якби не було 1863 року, то не було б ані 1866, ані 1871»². А отже, рік 1863 спрацював на Пруссію. Таким чином, будь-які повстанські спроби, починаючи з 1863, були б тільки на користь Німеччини»³.

Своє власне ставлення до польських національних повстань ХІХ ст. та їх наслідків для польської справи в цілому Р. Дмовський досить докладно й детально виклав у книжці «Німеччина, Росія та польське питання» (1908 р.). На його думку, незважаючи на поділи Речі Посполитої наприкінці ХVІІІ ст., поляки до 1830 року спромоглися зберігати деяку обмежену державність у вигляді існування окремого Царства Польського, яке було утворено за результатами рішення держав-переможців на віденському конгресі 1815 р. Цей міжнародний форум офіційно визнав ліквідацію Великого князівства варшавського (створеного Наполеоном І у 1807 р.) і поділ цього польського територіального утворення поміж пруським королівством (до якого відійшла Познанська область) та Російською імперією (Царство Польське), причому в останній були збережені окреме державне право, престол, Конституція з сеймом у Варшаві та окрема армія.

Пізніше у своїй статті «Poland, old and new» (1917 р.) Р. Дмовський підкреслить, що «Царство Польське було великою країною, з однорідним польським населенням, зі свіжими традиціями своєї модерної й прогресивної держави (із 1815 по 1831 рік), із міцно організованим соціальним та інтелектуальним життям, із французькими законами (кодекс Наполеона), і будь-яка спроба зруйнувати його національне життя було приречена на невдачу»⁴.

¹ Дмовський Р. Германия, Россия и польский вопрос. — С. 2.

² Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa. — S. 7–8.

³ Ibidem. — S. 65.

⁴ Dmowski R. Poland, old and new. — S. 109.

І тільки після повстання 1830 — 1831 рр. цей край повністю увійшов до складу Російської держави, і саме тоді, на думку Р. Дмовського, почалися незворотні зміни в правому становищі польських земель і змінилася доля самих поляків «внаслідок успіхів денаціоналізації та збудження ворожих полякам націоналістичних рухів (литовського й руського (українського))»¹.

Загалом, наслідки невдалих повстань оцінювалася Р. Дмовським як жахливі. Царський уряд одразу після придушення польських повстань 1830–1831-го й особливо 1861–1863 років, прискорив програму русифікації своїх західних регіонів, використовуючи пруські методи асиміляції етнічних поляків.

Так, «у Литві Муравйов жорстко придушив не тільки повстання, але й взагалі всі прояви польського життя, вириваючи її коріння, винищуючи основне польське нашарування в краї — шляхту й католицький костюл, який втілював організацію польської релігії. Цілі польські села були віддані полум'ю та зрівняні з землею, а все їх населення заслано до Сибіру; польські маєтки піддалися конфіскації, були введені виняткові закони, які не допускали перехід землі до рук «осіб» польського походження, закривалися костюли й заборонялися усякі зовнішні прояви католицького культу в краї, не дозволялося видання польських газет, не допускалися польські театральні виступи, заборонялося навіть розмовляти по-польськи в громадських місцях і навіть виїжджати в польській запряжці. Усе це служило радикальному викоріненню польського елемента як під час повстання, так і протягом наступних десятків років безумовного спокою.

Ця програма, що виконувалася одночасно й на Волині, і на Поділлі, й в Україні, мала на меті замінити якомога швидше верхній польський прошарок російським у країні з литовським, біло- й малоруським населенням. Паралельно з цим проводилася програма обрусіння народних мас. Ця програма проводилася за сприяння православного духовенства². Російський уряд використовував різні засоби знищення національної самоідентифікації польського та литовського населення, а видані російськими вченими географічні праці й карти доводили, що ця величезна площа дев'яти губерній, офіційне іменована Північно- й Південно-Західним краєм, представляє корінну російську область, якій поляки нав'язали свою культуру³.

Розгром повстанського руху призвів, на думку Р. Дмовського, до того, що вся «багатовікова польська робота піддавалася швидкому руйнуванню, і висловлювалася вже ґрунтовна, очевидно, надія, що через кілька десятків років від неї не залишиться й сліду. У Царстві Польському, де польська

¹ Дмовский Р. Германия, Россия и польский вопрос. — С. 26–27.

² Там же. — С. 3–4.

³ Там же.

національна ідея, згідно з поширеним російським поглядом, втілювалися в «панах і ксьондзах», тобто в дворянстві й духовенстві, було зроблено селянську реформу, обґрунтовано й виконано з розрахунком послабити якомога швидше велике землеволодіння й створити сильний селянський стан.

Вдячні за ці благодіяння народні маси передбачалося підтримувати у ворожому настрою проти історичного громадського прошарку і його ідеалів шляхом постійного підбурення чиновниками народу проти дворянства, за допомогою чисто соціалістичних прийомів і спеціально для цієї мети створеного інституту сервітутів¹, який представляв особливо сприятливий ґрунт для зіткнення інтересів. Одночасно було знищено останні залишки особливої організації управління й влади Царства Польського; стали видаляти й замінювати російськими польських чиновників і вчителів, а разом із тим витіснити польську мову з адміністрації, судів і шкіл. І так як ці перетворення йшли без ускладнень, не зустрічаючи опору з боку падаючого духом народу, то система обрусіння розгорнулася в усій своїй повноті, ставлячи собі за мету перетворення краю в російську провінцію навіть у культурному сенсі².

Р. Дмовський стверджував, що поразка повстанського руху призвела до різкого посилення утиску польської культури з боку переможців. Так, польську мову було усунуто з урядових установ, а чиновникам заборонено було розмовляти з населенням польською. Натомість російську мову зроблено офіційною, і в разі незнання будь-ким російської мови вдавалися по допомозі до перекладачів. У школі польську мову зведено до рівня необов'язкової і, крім того, у середній школі її викладання велося по-російськи, а учнівська молодь за розмови між собою по-польськи в стінах училища піддавалася суворим карам. Потім польську мову було усунуто з приватних залізниць, а пізніше її стали витіснити й з інших приватних установ, як, наприклад, із кредитних товариств. Усі офіційні написи й навіть приватні оголошення дозволено було розмішувати лише російською або іноземною мовою, але тільки не на забороненій польській. Нарешті росіяни змінили назву краю з «Царства Польського» на «Привіслінський край»³.

Р. Дмовський зазначав, що програма російського уряду в Царстві Польському, спрямована перш за все на знищення польського сепаратизму, перетворилася протягом декількох років після польського повстання в програму знищення польської культури й на всебічну русифікацію краю.

¹ Сервіту́т — обмежене право користування землею, яке забезпечує іншому землекористувачеві можливість користування нею з певними обмеженнями, встановленими законом або договором [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/сервітут>.

² Дмовский Р. Германия, Россия и польский вопрос. — С. 5.

³ Там же — С. 6.

Російський уряд, використовуючи принцип «поділяй та володай», робив ставку на те, що Царство Польське не є чисто польським краєм, так як на північній його околиці, у Сувалкській губернії, знаходяться чотири з половиною повіти етнографічно литовських, а в десяти південно-східних повітах Люблінської й Седлецької губерніях поруч із польським і католицьким населенням мешкає значна кількість уніатів або католиків східного обряду, які розмовляють переважно на малоросійському нарідччі. Із метою послаблення польських сил російська влада стала старанно підтримувати литовський національний рух, який виник після 1870 року і набув, під впливом урядової підтримки, ворожий полякам форми¹.

Уряд Росії також силоміць знищив унію в Царстві Польському. При цьому частина населення була нарешті офіційно проголошена православною й російською, хоча більшість колишніх уніатів фактично сповідували католицизм, хрестилася, вінчалися й хоронили померлих за католицьким обрядом. У результаті такого способу дій, росіянам вдалося досягти певних успіхів, і «все, здавалося, говорило за те, що польське питання, навіть у самому серці Польщі, знаходиться на шляху до ліквідації, за допомогою поступового викорінення основ польської культури й асиміляції населення»².

Отже, підсумувавши наслідки збройних повстань, головний ідеолог ендеції засудив цей шлях отримання поляками незалежності. Програми повстань, на його думку, мали негативні наслідки для суспільства, адже вони привчали народ до пасивності. До того ж, із погляду Р. Дмовського, кілька десятиліть жорстокої політики русифікації Царства Польського зробили свою чорну справу, і вже на початку ХХ ст. «край із часів останнього повстання дуже змінився, змінився склад суспільства, його спосіб життя і його дух. Сьогодні повстання в стилі 1863 р. є абсолютно неможливим»³.

Невдалі повстання, на думку Р. Дмовського, несприятливо позначалась на загальному розвитку польської політичної думки в ХІХ ст.: «До 1830 року наша національна політика була реальною. Згодом вона починає піддаватися тиранії доктрин, що по черзі змінювалися. Одній політичній панацеї протистояла інша, нібито безвідмовна»⁴.

Отже, можна впевнено стверджувати, що розчарування Р. Дмовського в невдалих польських повстаннях 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. справило істотний вплив на формування його націоналістичних поглядів та зумовило

¹ Там же. — С. 7.

² Там же. — С. 8–9.

³ Dmowski R. Dziesięć lat walki (zbiór prac i artykułów publikowanych do 1905 r.). — Pisma. Częstochowa, 1939. — S. 283–284.

⁴ Ibidem. — S. 215.

обрання польськими націонал-демократами методів політичної боротьби, заснованої на ірландській моделі протистояння, спрямованої на отримання політичних дивідендів¹. Він вважав, що шлях до незалежності Польщі лежить через розповсюдження та пропаганду націоналістичних ідей серед усього польського населення з метою схилити Росію, Німеччину та Австро-Угорщину до визнання цієї незалежності. Він пропонував створити дисциплінований апарат самоорганізації нації, тобто побудувати та організувати інституції суверенного суспільства на протигагу не суверенній державі².

Саме тому у своїй політичній програмі 1903 р. у розпал революційних подій 1905–1907 рр. у російській частині Польщі національно-демократична партія на чолі з Р. Дмовським відмовилась від боротьби за незалежність польської держави збройним шляхом і запропонувала здобувати кращі умови для розвитку польської нації в трьох частинах поділеної Польщі з метою подальшого накопичення необхідних сил і ресурсів для подальшої боротьби³. Визнавши політику примусового онімечення більш загрозовою для польського народу, ніж політику русифікації, Р. Дмовський обрав проросійську позицію й став трактувати польське питання як проблему, що може бути розв'язана виключно за допомогою росіян.

---

¹ Fountain A. Roman Dmowski, party, tactics, ideology, 1895–1907. — New York, Boulder: East european monographs. — 1980. — S. 88.

² Міхнік А. У пошуках свободи. есеї про історію та політику. — К.: Дух і літера, 2009. — С. 94.

³ Смолей В. В. Політизація польського національного руху та виникнення польських політичних партій в кінці XIX — початку XX ст. [текст] // Гілея. — 2012. — Вип. 61 (№ 6). — С. 703–709.

1.6. Шляхетське самоврядування на Поділлі до повстання 1830 — 1831 рр.

Ольга Барвінок
(Умань)

Зникнення з політичної карти світу держави Річ Посполита для більшості шляхти й магнатів Правобережжя означало початок епохи тривалих соціально-економічних, політичних та культурних перетворень. Даніель Бовуа переконує, що «анексія Російською імперією Правобережної України <...> була передбачена російсько-пруським договором від 23 січня 1793 р. й ратифікована <...> Гродненським сеймом 17 серпня 1793 р. <...> Польська або сполонізована шляхта України створювала для імперії чимало проблем»¹.

Поділля було інкорпороване до складу Російської імперії, що призвело до розпуску місцевих польських загальнодержавних інституцій. Відтоді російський адміністративно-територіальний устрій поширювався на Волинь, Київщину й Поділля, а місцева система управління та судочинство відповідно до «Учреждения для управления губерниями Всероссийской империи» 1775 р. за травневим указом 1795 р. також встановлювалися за російським зразком. Тобто «завдяки адміністративній реформі управління губерніями й повітами перекладалося на дворянство, воно ж стало опорою самодержавства <...>», а різниця між перевагами, наданими Грамотою 1785 р., і тими, «<...> якими користувалася частина польської шляхти, що брала участь у сеймиках і сеймах», не була великою².

Зміцнення позицій імперії на новоприєднаних територіях прямо залежало від порозуміння нової влади з місцевою шляхтою, яка була значно складніше організована й більш соціально структурована, ніж російське дворянство. Тобто якщо російське дворянство виключно службою досягало свого привілейованого становища в державі (у широкому значенні), то участь польської шляхти в житті держави була більш демократична. Тому узаконення 1793–1795 рр. слугують доказом процесу легітимації місцевої знаті, як передбаченою необхідністю зберегти соціальну стабільність у регіоні для підтримки російської імперської влади. Подільська шляхта ставала таким чином складовою російського дворянства, а тому наділялася тими ж правами й привілеями³.

---

¹ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793 — 1830 рр. — Львів: Кальварія, 2007. — С. 67.

² Там само.

³ Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Украї-

За законом 1775 р. фіксувалось право участі дворянства в місцевому управлінні й запроваджувалась дворянська служба. Місцева влада повністю зосереджувалась у руках магнатів і шляхти, які наділялись правом обрання чиновників на державні судово-поліційні посади. За зразком великоросійських губерній місцевий нобілітет отримав можливість мати власну корпоративну організацію з представницькими органами, щоправда, не як традиційні польські сеймики¹.

Не менш знаковим документом для шляхти стала «Жалованная грамота дворянству» 1785 р., закони якої кодифікували політичний та соціально-правовий статус привілейованого суспільного стану в Російській імперії, поширюючись і на місцеву знать приєднаного Правобережжя. Російський історик О. І. Міллер зазначає, що «<...> імперська влада підтвердила місцевому польському дворянству право активної участі в управлінні, запропонувавши йому статус регіональної, навіть — загальноімперської еліти»².

Проте місцева знать мала свою й досить давню історію станово-представницької організації, її інституції самоврядування базувалися на принципах шляхетської демократії, а Росія до формування таких ще тільки приступала. Тобто, на відміну від російської державної практики, правобережна шляхта мала стійкі традиції станових інституцій самоврядування і, як зазначає Л. М. Казначеева, «<...> володіла навиками політичної нації <...>», будучи провідною силою соціального, економічного, культурного життя в державі, при цьому мінімально підпорядковуючись королівській владі³.

Територіальний принцип організації російського дворянства передбачав і незаперечне право власних представницьких корпоративних інституцій вищого суспільного стану — дворянські депутатські зібрання, губернські та повітові предводителі дворянства й дворянські опіки. Тобто Жалувана грамота розширила права дворян, дозволивши їм мати органи станового самоврядування та брати участь і в державному управлінні. Фактично представники цього суспільного стану ставали посередниками між центром і периферією, а особливо на окраїнних територіях.

У повсякденному житті представника вищого стану безумовно важливу роль відігравало Дворянське зібрання, орган станової дворянської корпорації. У джерелах перші спогади про дворянські зібрання датуються 1766 р.

ні (кінець XVIII — початок XX століття): Монографія. — К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. — С. 506.

¹ ПСЗ РИ. — 1-е собрание. — СПб., 1830. — Т. 23:1789 — 1796. — № 17108.

² Западные окраины Российской империи: [научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер]. — М.: Новое литературное обозрение, 2006. — С. 76.

³ Козій О.І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830–1831 й 1863 рр.: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України». — Львів, 1997. — С. 13.

щодо різних повітів Російської імперії. Не можна применшити їх значення й у формуванні станових цінностей та моральних пріоритетів вищого суспільного стану в Росії. Однак дещо інакшими були Дворянські зібрання на Правобережжі після інкорпорації регіону до складу Російської імперії, якщо розглядати їх у категоріях права, соціології та культури. Маємо на увазі становлення та функціонування дворянського самоврядування на Поділлі, реалізацію станово-корпоративних прав місцевої шляхти, соціоетнічний склад дворянських інституцій, напрями діяльності та участь дворянства в органах державного управління впродовж «довгого ХІХ ст.»

Отож, на Поділлі основним представницьким органом привілейованого стану стало дворянське зібрання. Подільське губернське дворянське зібрання мало організовуватись кожні три роки в губернському місті Кам'янці-Подільському. У зібрання входили всі повнолітні дворяни-чоловіки, внесені до дворянської губернської родовідної книги, хоча вікові, майнові та інші вимоги Жалуваної грамоти щодо участі у дворянських зібраннях та виборах дворянства й не були чітко сформульовані¹.

Процес становлення дворянських зібрань завершився перетвореннями, здійснюваними Катериною ІІ в напрямку розширення дворянських привілеїв. Узаконили організаційну структуру дворянської корпорації два знакових для дворянства документи 1775 р. і 1785 р. Згідно з першим, узаконення корпорації дворян створювалися в межах повітів, а вже за так званою Жалуваною грамотою — у масштабах губернії. Згодом губернські та повітові шляхетські сеймики стали називатися дворянськими депутатськими зібраннями. Фактично представники вищого стану отримали право станового самоуправління, а завдяки функціонуванню дворянських зібрань вони також могли впливати на місцеву адміністрацію, виходячи зі своїх інтересів. Зручність полягала в тому, що відтепер дворянам не потрібно було їхати до столиці захищати свої інтереси та станові права, а в суді дворянське зібрання мало також свого адвоката.

Передбачалось, що Губернське дворянське зібрання повинне мати власний будинок для проведення засідань і власний архів. Але упродовж багатьох років Подільське губернське дворянське зібрання не мало власного будинку, а тому змушене було орендувати його в купців чи інших дворян за досить високими цінами. Факт постійних переміщень Дворянського зібрання та його архіву підтверджують численні документи, збереженість яких характеризується значними пошкодженнями².

¹ Мадариага І. Россия в эпоху Екатерины Второй. — М.: Новое литературное обозрение, 2002. — С. 473.

² Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. Д-678. — Оп.1. — Спр. 22. — 95 арк.; Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХМО). — Ф.122. — Оп. 2. — Спр. 71. — 29 арк.; Там само. — Ф.230. — Оп. 2. — Спр. 58. — 50 арк.; Там само. — Оп.5. — Спр. 19. — 187 арк.

Співіснування державної влади й місцевого самоуправління завжди залишається проблемою, оскільки останнє виступає надійним мостом між людиною й державою. Початок XIX ст. для Російської імперії став періодом практичних проб певних законопроектів у сфері внутрішньої політики стосовно станових, а саме дворянських, організацій. Тобто російське самодержавство після приєднання території зі значно відмінними й традиційно усталеними правилами самоврядування постало перед необхідністю зрівняти соціально-політичне тло свого юридичного розвитку, а особливо з колишнім пропольським Правобережжям.

Катерина II намагалась здобути прихильність місцевої знаті, поширивши на неї станово-корпоративні привілеї, прописані в Жалуваній грамоті 1785 р. Цим вона прагнула показати, що нова влада краща за попередню¹. Жалувана грамота дворянства звільняла вищий стан суспільства від обов'язкової служби взамін на отримання виборних посад, що повинно забезпечити штати численних намісницьких, губернських та повітових установ. Цей важливий документ тісно пов'язаний з адміністративною реформою Катерини II, яка прагнула уніфікувати державне управління. Це, на думку В. Шандри, і надало з часом Російській імперії стійкості та функціональності до початку XX ст.² Реформа 1775 р. зміцнила місцевий чиновницький апарат, а також суттєво підвищила значення місцевого дворянства в управлінні та суді³.

Із приходом Павла I на престол у 1796 р. ситуація для шляхти змінилася. Новий імператор поставився до шляхти лояльно, посприявши відродженню щорічних сеймиків, які ще із XV ст. стали дієвими інституціями в Польській державі як у законодавчій практиці, так і в місцевому самоврядуванні⁴. Посади виборні відновлювались, а безземельна шляхта отримала право участі у виборах, чого не мало російське дворянство. На сеймиках вирішувались господарсько-фінансові справи, обговорювались питання нових законів. Зокрема Указом від 27 квітня 1797 р. Павло I наказав дворянству, зібраному на вибори (27 квітня 1797 р.) вирішити питання поштового сполучення. Тоді ж встановлено брати з кожної душі по 5 коп. на рік поштового податку, на

¹ Чернецький Є. Шляхта Правобережної України в кін. XVIII — I пол. XIX ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. — Вип. 1. — Біла Церква, 2001. — С. 266.

² Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. — К., 1998. — С. 20 — 21.

³ Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад. — Хмельницький: Обласне видавництво «Поділля», 2004. — С. 48.

⁴ Дворянский календарь на 1899 г. — СПб., 1899. — 103 с.

кожні 1773 душі зобов'язані надавати трійку коней, упряж, віз і ящика¹. Так, при правлінні Станіслава Августа при Кам'янецькому комендантстві й у Летичеві знаходився поштмейстер («поштмагістер»), якого обирало дворянство на господарчих сеймах².

Вищим органом правління в губернії стало губернське правління, яке діяло від імені імператора й мало право законодавчої ініціативи. За законами, що діяли в Російській імперії, Подільське губернське правління керувало справами загального благоустрою, охороняло права особи й власності, здійснювало нагляд за діяльністю адміністративних і станових губернських, повітових, міських закладів, контролювало діяльність різних відомств. Підзвітне губернському правлінню, Подільське губернське дворянське депутатське зібрання вперше було скликане 1796 р.³

За іменним указом про вибори маршалів і повітових хорунжих у малоросійських губерніях — Київській, Подільській, Волинській, Мінській і Білоруській (приєднаних від Польщі), замість колишніх предводителів дворянства потрібно мати в кожному повіті по одному маршалу 5-го класу й по одному повітовому хорунжому 7-го класу, обраних із гідних осіб чи заслужених на основі місцевих прав й установлень. Обраних у результаті виборів дворянське зібрання подавало на затвердження. Під час загальних узаконених зібрань із дозволу головного керівництва місце губернського маршала міг займати один із повітових маршалів по вибору дворянства⁴.

Від 1 листопада 1800 р. вийшов указ, який визначав порядок вибору чиновників у губерніях, приєднаних від Польщі. Голову Головних Судів дворянство обирало в повітах через три роки, а засідателів — щорічно, повітових маршалів і хорунжих також кожні три роки⁵.

Указ 19 травня 1802 р. визначав проведення дворянських виборів на загальних підставах і рівність посади маршала й предводителя дворянства в приєднаних від Польщі губерніях. За ним, як і в Грамоті дворянства, визначено порядок Дворянських виборів, склад дворянських зібрань, зберігання й використання дворянських сум, розпорядок земських повинностей.

Дворянською владною структурою місцевого рівня був повітовий маршал (предводитель), а на рівні губернії — губернський, що виступав проміжною ланкою у взаємодії держави й регіону, центральної влади з місцевими самоврядними органами влади. Першим Подільським губернським маршалом став представник польської аристократії на Поділлі, посол на Сеймі,

¹ Матеріали для истории Подольской губернии (1792 — 1796). — Выпуск I-й. — Каменец-Подольский, 1885. — С. 257.

² Там же. — С. 255.

³ Слободянюк П. Я. Вказ. праця. — С. 50.

⁴ ПСЗ РИ. — 1-е собрание. — СПб., 1830. — Т. 24: 1796 — 1797. — № 17790.

⁵ Там же. — Т. 26: 1800 — 1801. — № 19628.

барський конфедерат, генерал-майор військ коронних, воєвода бельський граф Теодор Потоцький (гербу Пілява), який перебував на посаді маршала впродовж 1796–1798 рр.

Народився він 10 серпня 1730 р. у каштеляна брацлавського Яна й третьої його дружини Констанції з Даниловичів. Він після Другого поділу Польщі їздив у складі делегації до Петербурга від свого імені й здобутого краю подякувати монархині «за захист підданства й опіку». У 1796 р. став першим вибраним на три роки маршалком шляхти повіту подільського. У травні того ж року він запропонував генерал-губернатору Т. Тутолміну «Projekt o uformowaniu na służbę Jej Imp. Mości konego pułku z 880 ludzi» («Проект про формування для служби Їїго Імператорської Величності кінного полку в складі 880 душ»). Але проект так і не реалізували.

Теодор Потоцький, як один із проросійськи налаштованих поляків, у листопаді-грудні 1796 р. перебував у Петербурзі, де просив про звільнення Ігнація Потоцького й Тадеуша Костюшка, ставши свідком звільнення останнього. Саме тоді подільський маршал отримав титул російського таємного царського радника. Помер Теодор Потоцький у 1812 р., похований у Смотрицькому костелі на Поділлі¹.

У наступні десятиліття XIX ст. до Листопадового повстання 1830–1831 рр. повітовими та губернськими маршалами обиралися представники польської знаті, які перебували на посаді по три роки: Йосиф Битославський, Каєтан Пешинський, Каєтан Старжинський, Казимир Гумецький, Юзеф Дзеконський, граф Миколай Грохольський, князь Йосиф-Калясантій Четвертинський, Станіслав Комар і граф Костянтин Пршездзецький, період діяльності якого найтриваліший — із 1820 до 1851 рр., що пояснюється довірою до нього місцевого дворянства, про яке він дбав, запобігаючи економічним, побутовим, правовим проблемам².

Виконуючи імперські службові обов'язки, подільський предводитель завжди ставав на захист шляхетських прав. Подільське губернське правління в 1822 р. викликало на робочі посади депутатів Подільської шляхетської комісії з приводу повільного складання Родовідної книги, але К. Пршездзецький відповів, що не відсутність депутатів на своїх місцях є причиною зволікання, а доручення кожному з них розглянути складену Ф. Бохенським родовідну книгу й відправити свої зауваження в шляхетську комісію. Лише потім цей важливий для привілейованого стану Поділля документ може надходити до Герольдії³.

¹ Polski Słownik Biograficzny. — Tom XXVIII. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdansk — Łódź, 1984–1985. — P.213.

² ДАВО. — Ф. Д-470. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 5.

³ Свербигуз В. Старосвітське панство. — Варшава, 1999. — С. 135.

Граф К. Пршездзецький у 1821 р. звертався до міністра внутрішніх справ графа В. Кочубея щодо захисту деяких родів Подільської губернії, які не були затверджені Герольдією в шляхетстві. Він оскаржував її дії щодо непідтвердження визнаної шляхетськими комісіями гідності осіб, вимагаючи з кожної королівські привілеї й сеймові постанови. Предводитель просив Вищого сприяння (щоб Герольдія не розглядала й не скасовувала постанови шляхетських зібрань щодо внесених у родовідну книгу шляхтичів і щоб приймали осіб на службу за одними тільки свідоцтвами губернських предводителів) вихідцям із польських шляхетських родів, які прагнуть вступити на військову службу «самодержавному скіпетру імперії»: Вінцентію Домбровському, Кирилу Рогузькому, Яну Сивковському, Яну Клосовському, Осипу Криштофовичу, Квіріну Оржеховському, Антону Маньковському, Івану Струтинському, Феліксу Козловському¹.

Граф Пршездзецький під час перебування імператора в Подільській губернії висловив побажання про необхідність заохочення місцевих шляхтичів до вступу на військову й цивільну службу. Для цього, вказував він, потрібно спростити дану процедуру, дозволивши їм подавати посвідчення Губернського Дворянського Зібрання, завірені підписом предводителя. Микола I дозволив такі дії, але тільки після перевірки родовідної книги².

На прикладі життя та цивільної служби російській короні графа Пршездзецького простежуються особливості інтеграції колишньої шляхти до імперських державних управлінських структур шляхом цивільної та військової служби. Так, Його Імператорська Величність, перебуваючи в Подільській губернії 1829 р., висловив побажання, щоб місцеві дворяни заохочувалися до військової служби³. Подільський губернський маршал (губернський предводитель дворянства) граф Пршездзецький у свою чергу зазначив, що дворяни долають певні труднощі при оформленні їх на службу, тобто вони змушені представляти в Герольдію документи про дворянське походження. Оскільки Дворянська родовідна книга на цей час вже завершена Подільським Зібранням, то предводитель задля усунення тривалої процедури просив дозволу в імператора, щоб молоді дворяни приймалися на службу за одними посвідченнями Подільського губернського зібрання з підписом маршала (предводителя). Однак відповідь послідувала категорична: спочатку слід перевірити родовідну книгу, а вже потім не буде труднощів чи

¹ Там само. — С. 141–142.

² ПСЗ РИ. — 2-е собрание. — СПб., 1830. — Т.4: 1829. — № 3092.

³ Барвінок О. В. Поляки та росіяни — предводители дворянства Подільської губернії: спроба компаративного аналізу біографій // Historia III°. Częstochowskie spotkania młodych historyków. — Tom I. — Częstochowa-Radomsko, 2013. — S.111–123.

ускладнень при прийнятті дворян на службу за одним тільки атестатом предводителя¹.

Після декабристського повстання посилювався наступ на шляхетські права. Віднині всі зібрання правобережних губерній повинні зібрати підписи з кожного шляхтича про лояльність до уряду. Шляхетство Західних губерній просило підтвердження в краї польського права й засуджувало Герольдію, яка продовжує не визнавати більшість шляхтичів, які довели свою гідність польськими чинами. Повітові й губернські предводители дворянства наважилися стати у відкриту опозицію до російської адміністрації, ухиляючись від виконання Вищих наказів, активно оскаржуючи рішення вищих органів влади у відповідь на поширення дії каральних наказів, прийнятих для білоруських і литовських губерній. Як наслідок, ще до повстання 1831 р. адміністрація Західного Краю розробляла проекти каральних заходів проти місцевого шляхетства шляхом поступового зрощення регіону. Шляхтичі, які не оволоділи російською мовою й не набули службових чинів, категорично не допускалися до станових виборних посад, окремі з яких ставали призначуваними, а за деякими представниками привілейованого стану вівся таємний нагляд².

Кожен із губернських предводителів, як проміжна ланка у взаємодії держави й регіону, лобював інтереси представників свого стану в Подільському губернському дворянському зібранні й далі перед самодержавною владою, які в першій третині XIX ст. зводились переважно до питання інтеграції шляхти до російського дворянства та легітимації. Приклади архівних справ зазначеного періоду дуже подібні за змістом — це документи про доведення шляхтичами родовитого походження й прав на дворянські привілеї, передбачені Жалуваною грамотою 1785 р.

На початку XIX ст. у площині взаємин між місцевими шляхетськими зібраннями (які ще мали виразний національний польський характер) та помісними царськими адміністраціями виникали різноманітні конфлікти. Як зазначає В. Свербигуз, нерідко губернатори не затверджували обраних шляхетством чиновників на посади, виникали непорозуміння з приводу порушення регламенту й процедури проведення шляхетських зібрань, були скарги на неправильний обрахунок голосів або на допущення до виборів осіб, які не затверджені в шляхетстві Герольдією.

У 1816 р. граф Мархоцький у зверненні до С. К. Вязмітінова говорить про неполадки під час шляхетських виборів по Ушицькому повіті Подільської губернії³. Подільський цивільний губернатор у вересні 1817 р. доповідав міністрові внутрішніх справ про порушення під час проведення шляхетських виборів у губернії, а саме: у Вінницькому повіті з 56 шляхтичів, які

¹ ПСЗ РИ. — 2-е собрание. — СПб., 1830. — Т.4: 1829. — № 3092.

² Свербигуз В. Вказ. праця. — С. 137.

³ Там само. — С. 113.

брали участь у виборах, далеко не всі мали на це право, хоча вони внесені до родовідної книги предводителем раніше, звісно що з порушеннями.

Група Літинських шляхтичів скаржилися міністру внутрішніх справ Козодавлеву на зібрання маршалів, яке нібито несправедливо усунуло багатьох шляхтичів від участі у виборах. Схоже порушення мало місце й у Ямпільському повіті, поміщики якого Вікентій і Каспер Жолкевські оскаржували дії повітового предводителя Євстахіуша Собанського. Він перед початком виборів склав книгу виборів у себе вдома, із якої 24 шляхтичів виключив зі списку, а 31 особу, яка не мали права на участь у виборах, навпаки вписав. До того ж у скарзі вказувалось, що губернський предводитель граф Костянтин Михайлович Пршездецький сприяв таким зловживанням повітового. У 1826 р. про справи щодо порушення під час виборів у Подільській губернії стало відомо в найвищих інстанціях. По Брацлавському повіту допущене безладдя під час виборів місцевого предводителя, коли проводилося не три, а чотири балотування¹.

Порушення мали місце й у процесі складання родовідної книги Подільської губернії. У 1829 р. за дорученням царя генерал-ад'ютант Бенкендорф запитав Подільську шляхетську комісію, чи складена родовідна книга. Відповідь була ствердною — книга була складена ще 1823 року польською мовою, але не перекладена й досі. Депутати запевнили Бенкендорфа, що переклад зроблять негайно, якщо урядуючий Сенат визнає в цьому потребу й виділить на це кошти².

Дослідник В. Свєрбигуз звернув увагу на політичні інтриги, які проводять шляхетські депутатські зібрання на початку XIX ст. Шляхтичі, користуючись депутатською недоторканністю, висловлюють у зібраннях протест проти царської політики. Як зазначає автор, заворушення шляхетства виникають під час обговорення на сесійних засіданнях національного права, крайових та майнових прав і у випадку порушення станових привілеїв. Як приклад, він наводить такий випадок: у 1797 р. Подільське шляхетське депутатське зібрання призначило депутацію для подання цареві записки про свої давні права й привілеї. Паралельно брацлавський депутат Щеньовський надіслав міністрові юстиції супліку на губернатора про порушення прав. Царські урядовці розглядали дві записки разом. Коли ж виникло формальне розслідування, то подільське шляхетство оголосило, що не зобов'язувало Щеньовського подавати супліку, і відмовляється від депутації до царя. У 1804 р. Сенат і Державна рада провели розслідування зухвалих вчинків подільських шляхтичів, а Щеньовського вирішено віддати до суду³.

У більшості депутатських зібрань відбувалися заворушення шляхтичів, чинилися безладдя під час засідань. У вересні 1808 р. подільський

¹ Там само. — С. 114.

² Там само.

³ Там само. — С. 115.

губернатор Блажівський доповідав Комітету Міністрів про розбійні вчинки під час виборів у Кам'янці-Подільському, внаслідок яких заарештовано шляхтичів Стадницького, Модзалевського й Вілчека. Вибори були визнані недійсними. Губернський маршал Каетан Павлович Старжинський оскаржив дії Блажевича й просив звільнення арештованих, чим нашкодив самому губернатору — його звільнили без права займати будь-які інші посади, а Подільське шляхетське зібрання позбавлялося на два триріччя права заміщення шляхетських посад, на які надалі призначатимуться чиновники від корони¹.

Подібні заворушення мали місце й в інших станових корпораціях Південно-Західного краю. Це спонукало Уряд шукати причини таких явищ у приєднаних від Польщі губерніях. Першою причиною слід вважати традиційні звички польських шляхтичів до сеймикування, яке не проходило без бійок, а іншою причиною був сам склад таких зібрань, предводителі, що допускають таке. Надалі всі зібрання й вибори проходилимуть під пильним наглядом губернатора, який проте не володів правом участі в них.

Лояльність шляхетських депутатських зібрань до російського царату зникає під час наполеонівських воєн, тобто, як свідчить В. Свербигуз, «<...> зібрання не тільки бойкотують накази російських чиновників, але й сприяють національним рухам та успіхам наполеонівської армії»². Таке ставлення проявляється в повній або частковій відсутності депутатів на зборах, відповідно до цього в проігнорованих дворянських справах. Для прикладу, протоколи Подільської шляхетської комісії за 1811–1812 рр. виявилися взагалі не підписаними. Це питання порушувалося аж у 1822 р., коли вийшла постанова затвердити невіршені справи й непідписані постанови³.

Шляхетство Західних губерній опікувалося використанням польської мови в урядових адміністративних установах. Це питання є малодослідженим, хоча існує багато шляхетських записок про це. Зокрема піклувався про це подільський губернський маршал (предводитель дворянства) Каетан Старжинський. Вимоги польського шляхетства про використання польської мови в судах й у «присутствених» місцях були підтвержені сенатським наказом від 25 лютого 1807 року за № 22468. Неодноразово питання внутрішньої діяльності та функціонування станових зібрань у 1820-х роках на Поділлі порушувалися місцевим шляхетством. Подільський губернський маршалок граф Пршездзєцький звернувся в 1821р. до міністра внутрішніх справ із запискою, у якій він шкодував, що «шляхетське зібрання ніколи не зможе гідно завершити виконання цього наказу»⁴.

¹ Там само. — С. 116.

² Там само. — С. 117.

³ ДАВО. — Ф.230. — Оп.1. — Спр. 84. — 783 арк.

⁴ Свербигуз В. Вказ. праця. — С. 136.

Західні губернії перебували під головним наглядом цесаревича Костянтина Павловича, який проводив політику «повільного наступу» на місцеве шляхетство, вважаючи що саме так вдасться поступова русифікація краю. Він довго не вірив у можливість спалаху тут повстання Великої Польщі. Проте задовго до повстання 1831 р. російська адміністрація почала розробляти проекти каральних заходів проти місцевого шляхетства. При царюванні Миколи I Сенат оголосив наказ для Подільської, Волинської та інших губерній: «Молодих шляхтичів, які зовсім не служили, або були на службі, але не досягнули обер-офіцерського чину й не навчилися російської мови, під жодним приводом не допускати на посади, які залежать від вибору шляхетства. Шляхтичів, які у виконання наказів 1802 й 1811 років скористалися винятком і брали участь у діяльності шляхетських зібрань та у виборах, і надалі залишити при їхніх правах»¹.

В. Свербигуз на основі широкого спектру прикладів взаємодії російської адміністрації з місцевим шляхетством робить висновок про те, що попри усі перипетії царської політики, спрямованої на злиття правобережного шляхетства з російським дворянством, місцеве шляхетство залишалося опозиційним не тільки до самодержавного уряду, але й до російського дворянства. Незважаючи на сильні утиски й переслідування з боку царату, шляхетство продовжує зберігати свою самобутність та польські геральдичні традиції. Автор наводить цитату з газети «Московские ведомости» за 1860-ті роки XIX ст.: «Відсоткове відношення польських шляхетських родів до загального народонаселення значно більше в Західних губерніях, ніж російських дворян у російських губерніях. Шляхетство набувалося й зараз отримується польськими родами здебільшого не службою російському імператорові, а володінням шляхетським населенням маєтком у низці поколінь або польськими й російськими чинами предків. Зрозуміло, що такі докази не мусять давати права російського дворянства, тим більше, що чини нерідко жалувалися польськими королями за службу проти Росії»².

Наступна проблема розгляду зібрання — це визнання шляхтичами, насамперед нащадків чиновників, знатних державних діячів Сенату або Посольської палати, які до 1795 р. виконували посольства при іноземних дворах, а також осіб та їхніх нащадків по прямій лінії, які до вказаного часу перебували на земських посадах. Доказами цього слід визнавати номінації про призначення на посаду, а при відсутності таких — інші урядові документи, які б цілковито підтверджували, що вказана особа дійсно посідала одну з названих посад³.

¹ Там само. — С. 138.

² Там само. — С. 138.

³ Там само. — С. 200–202.

Подільське дворянське зібрання порушувало проблему мешканців Західних губерній, що в минулому були громадянами колишньої Польської держави, а тому користувалися такими самими правами й привілеями, як і мешканці сучасного Царства Польського в усіх відношеннях. Вони відбували цивільну та військову службу, як і мешканці Царства Польського. Тобто внутрішній устрій, закони й переваги шляхетського звання однаково поширювалися на тутешніх і не місцевих мешканців як підданих однієї держави. Місцеві жителі, які несли службу відповідно до загального закону, займали всі земські посади, оскільки мали законні підстави на це й підтверджували їх доказами шляхетського походження.

Проте ґрунтовного розгляду положень законів про земські посади, що дають право на шляхетство, не було. Тому, як визначалося в наступних узаконеннях, грамоти російських царів і привілеї польських королів мусять вважатися найголовнішими доказами шляхетства. Незважаючи на це, місцеві жителі, які користувалися однаковими перевагами з жителями Царства Польського, мають безсумнівне право на шляхетство, що ґрунтується на таких самих доказах. Тобто вони не повинні позбавлятися права на шляхетське звання, яке отримано ними за заслуги. Цей момент повинен бути скріплений законом колишнього польського уряду.

Листопадове повстання 1830 — 1831 рр. стало визначальним у характеристиці взаємовідносин між російським самодержавством і місцевим шляхетством/дворянством, для якого наслідки були очевидними. Самодержавством ліквідовувалися залишки законотворчого права шляхетських депутатських зібрань в усій Російській імперії¹.

Отже, наслідком інкорпорації/анексії Правобережної України Російською імперією стали зміни в адміністративному поділі губерній, а головне — розпочався процес інтеграції місцевої знаті до російського дворянства. Шляхта, маючи давні традиції корпоративної організації — сеймикування, — була змушена пристосовуватись до моделі російського дворянського самоврядування. Російська влада зорганізувала шляхетство в станово-корпоративні інституції на Поділлі за зразком великоросійських. Повітові зібрання не підпорядковувалися губернському, а обрані повітові та губернські предводителі дворянства ставали носіями станової й державної влади одночасно. Реалізація станово-корпоративних прав у Подільському губернському дворянському зібранні на початку XIX ст. перш за все зводилась до доведення шляхтою свого привілейованого походження, а вже потім — до вирішення справ державного значення на рівні повітів та губерній.

---

¹ Там само. — С. 203.

Розділ 2
**ПОДІЇ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830 — 1831 рр.
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ**

*2.1. Шлях польських загонів із Поділля й Волині
на Галичину в 1831 році*

Норберт Каспарек
(Ольштин)

Листопадове повстання й сьогодні цікавить істориків і громадськість у Польщі. На це, безсумнівно, має вплив романтична література. Остання, популярна в еміграції, створила образ героя-одинака. Одним із її ключових мотивів було свого роду літературне повернення на Волинь і Поділля, навіть з'явилося слово-термін: креси. Коротке, але надзвичайно героїчне повстання 1831 року на Волині, Поділлі й Литві завдяки поетам-романтикам отримало місце в національному міфі. Крім того, до цього долучили ще й спогади та праці істориків. Однією з найчастіше досліджуваних тем був похід генерала Юзефа Дверницького на Волинь¹.

У принципі, кожен щоденник являє собою спробу історичного визнання пережитих подій. Під час відзначення п'ятдесятої річниці повстання під час урочистих заходів, що проходили в Галичині, було подаровано Колекцію щоденників з історії польського повстання 1830–1831 рр.² На порозі цього століття про роль Галичини, особливо про корпус Дверницького, писав Броніслав Павловський, праці котрого до цих пір не втратили своєї актуальності³.

Важко те саме сказати про Юзефа Біяна-Холодецького, історика-популяризатора. У написанні своїх праць він користувався джерелами лише йому відомими, тому до його висновків слід підходити з обережністю⁴.

---

¹ Див.: Kasperek N. Powstańczy epilog. Żołnierze listopadowi w dniach klęski i internowania. — Olsztyn, 2001. — S. 40-71.

² Виданий у Львові в 1882.

³ Pawłowski B. Przejście korpusu generała Dwernickiego do Galicji w r. 1831 // Kwartalnik Historyczny (далі — КН). — 1906. — S. 680–684; Pawłowski B. Przyczynki do polityki austriackiej w czasie powstania polskiego w r. 1831: 1. Przeprowadzenie ks. Adama Czartoryskiego przez ziemie austriackie w r. 1831 // КН. — 1909. — Т. 23. — З. 1/2. — S. 161–169; 2. Dwernicki w Austrii // КН. — 1911. — Т. 25. — S. 197–227.

⁴ Białynia-Chołodecki J. Generał Kołyszko i tegoż podkomendni na terytorium Galicji. — Lwów, 1912; там само, Korpus Dwernickiego ... — Lwów, 1913; Lwów w czasie powstania

Праці Кароля Левицького, із міжвоєнного періоду, не виходять за рамки малих форм (як і належить працівнику його архіву), присвячені Львівського університету¹.

Місце Австрії в подіях повстання, а також доля польських військ і дипломатії на її теренах знаходить своє відображення в працях Юзефа Дуткевича². Підводили підсумки про вихід польських військ до Галичини, мається на увазі бойовий шлях армії Дверницького, не подаючи докладних статистичних даних, Юзеф Білян-Холодецький, Броніслав Павловський, Єжи Гробіцький³. А останнім часом кілька разів цю тему підіймав проф. Мацей Тромбський. Він писав про ген. Дверницького і його щоденник⁴, а також про його похід на Волинь⁵. Його стаття про похід на Волинь написана на потужній документальній базі, хоча й має дуже скромний обсяг. Варто відзначити, що попередниками цього професора з Ченстохови були не абихто, а сам Броніслав Павловський і Вацлав Токаж. Цікаво, що ще неопрацьовані матеріали й надалі знаходяться в паперах ген. Дверницького у Львові⁶.

Поразка Дверницького породила дискусію, що триває донині. Вацлав Токаж писав: «Зброю склав лідер, який своєю відвагою, своєю унікальною

---

listopadowego. — Lwów, 1930.

¹ Lewicki K. Uniwersytet Lwowski a powstanie listopadowe. — Lwów, 1937.

² Dutkiewicz M. in: J. Austria wobec Powstania Listopadowego. — Kraków, 1933; Austria wobec powstania listopadowego // Powstanie Listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania, pod redakcją W. Zajewskiego. — Warszawa, 1990. — S. 428–437.

³ Grobicki J. Wyprawa Dwernickiego na Wołyń w 1831 // Przegląd Kawaleryjski. — 1930. — T. 7. — Nr. 11–12. — S. 331.

⁴ Trąbski M. Pamiętniki gen. Józefa Dwernickiego jako źródło do historii powstania listopadowego // Źródła w badaniach historii wojskowej, red. K. Pindela. — Toruń, 2004. — S. 469–489.

⁵ Trąbski M. Wyprawa generała Dwernickiego na Wołyń w 1831 roku // Przegląd Historyczno-Wojskowy. — Nr 1/2012. — S. 7–27, там само, Корпус генерала Дверницького на Воłynіу в 1831 року // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя. Збірник наукових праць. — Умань, 2012. — S. 140–147.

⁶ Папери ген. Дверницького знайдено в архіві Пузинів у Гвіздцю (колишній Коломийський повіт передвоєнного Станіславського воеводства). Про це писав Pawłowski B., Archiwum kn. Puzynów w Gwoźdźcu // КН. — 1909. — Т.23. — S. 287–289; Pawłowski B. Z archiwaliów polskich r. 1831 // Na Ziemi Naszej: Dodatek Literacko-Naukowy Kuriera Lwowskiego 1909. — Nr 4. — S. 4–5; Chwalewik E. Zbiory polskie. Archiwa biblioteki gabinetu galerje muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie, t. 1. — Warszawa–Kraków, 1926. — S. 119; Я думав, що вони були втрачені під час війни, тим часом, знаходяться в Бібліотеці Стефаніка (Ф.43. Папери Дверницького).

готовністю серед генералів звернув увагу не тільки Польщі, а й усїєї Європи. Дала перший приклад перетину кордону й складання зброї великої групи солдатів, які до цього отримували одну перемогу за іншою, армією, нескореною навіть безвихідним становищем під Боромлем»¹. Але це тільки на перший погляд пробуджує увагу. Дверницький забрав із собою цілий чудовий корпус. Учасник походу й один із перших істориків у вигнанні, прихильник генерала Анастасій Дунін² оцінив сили, які вирушили на Волинь так:

Таблиця 1. Стан корпусу ген. Дверницького³.

	Ескадрилья полку; батальйон; батарея	Кількість				Командир
		Офіцерів	Унгер-офіцерів	Солдат	Разом	
¹	2	3				4
I бригада	2 пкс 4 пкс 5 пкс	14 13 12	28 24 22	225 208 210	267 245 244	М-р Юзеф Трояновський М-р Александр Ю. Лоевський Поплавський
Разом		39	74	643	756	Пол.п. Станіслав Рихловський
II бригада	2 [1?] пкс 1 п. ул. Кракуси Костюшки 6 плп	10 10 11 14	22 20 24 52	196 180 208 420	228 210 243 487	М-р Міхал Потоцький М-р Роман Лісницький М-р Ігнацій Красноденський Пол.п. Станіслав Рихловський

¹ Tokarz W. Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831. — Warszawa 1993. — S. 296; Для Броніслава Павловського (Przyczynki do polityki austriackiej w czasie powstania polskiego w r. 1831, 2: Dwernicki w Austrii // КН. — 1911. — Т.25. — S. 197) похід приніс подвійну матеріальну та моральну поразку.

² Народжений на Волині, учень Кременецького ліцею, учасник Змови Висоцького. У 1831 р. — адютант Дверницького, відзначився в битвах під Сточком і Боромлем.

³ Див.: Walewski W., Artyleria Korpusu Generała Józefa Dwernickiego // Przegląd Artyleryjski. — 1935. — Z. 11. — S. 1417–1428.

1	2	3				4
Разом		45	118	1004	1167	Пол.п. Терлецький
III бригада	2 п. ул.	12	26	212	250	М-р Філіп Доманський
	п.ул.	12	22	184	218	М-р Павло Рутковський
	плп	12	46	390	448	М-р Кароль Схумер (?)
	5 плп	10	42	360	412	М-р Антоній Лубковський
Разом		46	136	1146	1328	Пол.п. Вежхлевський
IV бри- гада	3 пкс	13	24	215	252	М-р Войчех Стангенберг Кап. Роман Чарномський
	3 пул.	10	22	190	222	
	Кракуші Понятовсь- кого	13	16	115	144	
Разом		36	62	520	618	Пол.п. Вінцентій Шептицький
Арти- лерія	Легка — 6 відділ кап. Антоній Фруліх Позиційна 6 відділ кап. Юзеф Пузина					
Разом		16	65	138	219	М-р Ян Романський
Штаб		19	—	—	19	Ген. Ю. Дверницький
Разом		201	455	3451	4107	

Дані інших авторів відрізняються від статистики Дуніна, обертаються навколо надмірного числа — 7000¹. Сили Дверницького, безумовно, зросли після проходження Бугу, але чи до такого числа — сумнівно. Герой повстання на Волині пол. Кароль Ружицький, одним із перших критично оцінюючи експедицію, писав про сили, які налічувалися в трьох піхотних батальйонах: 1346 осіб, із 22 ескадрилій із 12 гарматами (одна 12-ти фунтова, інші — 6), у цілому — 4226 осіб².

¹ Пор. з працею Ігнація Прондзинського (Pamiętniki generała <...> opracował W. Gembarzewski, tom wstępny pt. «Geneza powstania listopadowego» napisał J. Moszyński. — Т.4. — Kraków, 1909. — S. 328). Але він бачить 3 батальйони (четвертий) з 1, 5, 6 плп та один батальйон вільних стрільців.

² Твердження: «У квітні 1831 року [Дверницький] зійшов з лінії головного бойового театру війни», — дозволяє припускати, що мова йде про перетин кордону ([К. Ружицький], Uwagi nad wprawą generała Dwernickiego na Ruś przez ... — Bruxella, 1837. — S. 1. У рапорті м-р Францішка Зандровича за травень 1831 говорить приблизно про 4500 осіб (Źródła do dziejów..., Т. 2. — S. 244).

Завдяки спритним маневрам Дверницькому вдалося з 9 на 10 квітня перейти Буг під Криловим. Росіяни, здивовані польським наступом на брестській трасі, пильну увагу приділили подіям навколо Седльця, адже там на півдні заправляли сили ген. Теодора (Федора) Рідигера, на жаль, одного з найбільш здібних російських генералів війни 1831 року. Для того, щоб ухилитися від росіян, Дверницький пішов уздовж австрійського кордону¹. Він хотів швидким маршем відірватися від противника й чим швидше дістатися на Волинь. Тут він розраховував на широкий повстанський рух, але був дезінформований нещасним м-ром Василем Хрущевським, призначеним організатором повстання в цих землях, щодо числа російських військ і кількості повстанців, незабаром він зрозумів фактичний стан².

Незважаючи на успіх під Риками, вирішив просуватися на Поділля в сторону Кам'янця-Подільського. Він міг перемогти корпус жорстокого ген. Дениса Давидова, який відділяв повстанців від Королівства, але це означало кінець експедиції. Рідигер вирішив не допускати поляків на Поділля, а маючи більшу силу, яка постійно прибувала, він міг реалізувати свій задум. 19 квітня дійшло до великої битви під Боремлем³. Незважаючи на звитягу, Дверницький, як і раніше, був заблокований набагато сильнішим Рідигером⁴. До того ж прибулий (через Галичину⁵) начальник штабу майор Станіслав Осинський поінформував про неможливість підтримки польського корпусу з боку головної армії.

¹ Див.: Grobicki J. Wyprawa Dwernickiego na Wołyń w 1831 roku // Przegląd Kawaleryjski. — 1930. — Т. 7. — Nr 11–12. — S. 300–302; Dunin A. Działania korpusu jła Dwernickiego, Pamiętnik Emigracji (Władysław III). — R. 2. — 1832. — Nr 1. — S. 5; Ludwik Mierosławski, Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831. — Paryż, 1846. — Т. 2. — S. 53).

² Див.: Wroński A. Major Bazyli Chróściechowski — zagadkowy emisariusz powstania listopadowego // Przegląd Humanistyczny. — 1988. — Nr 8/9. — S. 45–53; там само, Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. — Warszawa, 1993. У цій праці дуже багато помилок, напр., Єжи Гробіцький цитується як Грабіцький, а в бібліографії як Грالیцький, вказані неправильні дати видання праць Ружицького — у тексті 1832, у бібліографії — 1892, коли в реальності 1837 рік.

³ Див.: Przewalski S. Bitwa pod Boremlem 15–20 IV 1831 r. // Studia i Materiały do Historii Wojskowości (dalej — SMHW). — 1963. — Т. 9. — Cz. 2. — S. 231–255 (тут загальна література): Grobicki J. Wyprawa Dwernickiego. — S. 310–325; D. Ostapowicz, Boremel, різні місця.

⁴ Хоча в кореспонденції Людвіга Набєлака (BN. — Rkps 6598. — K. 152) А. Дунін зауважив: «По суті, корпус Дверницького після битви став тільки залишком».

⁵ Уже раніше Дверницький розглядав Галичину як безпечну територію для комунікування з головною штаб-квартирою (Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie powstania listopadowego. — S. 48–49).

Тому Дверницький вирішив швидким маршем перебратися на Поділля в околиці Кам'янця-Подільського. Але, як пише Гробицький, «потрібно було йти і ще раз йти, незалежно від втоми й втрати марширувальників»¹. Польські командувачі перейшли через річку Стир уздовж австрійського кордону, перебравшись на Поділля.

Після декількох років Дверницький у своєму щоденнику писав: «Для нас за Стирем Кам'янець був головною ціллю <...>. Поділля викликало в мене тонкі надії, там я швидше рухався»². 20 квітня польський корпус ночував уже в Хотині³, а наступного дня — у Радзівіллові⁴. Тоді в Галичину було відправлено групу хворих і поранених, «із якою відкрито дуже корисну комунікацію з Бродами», де векселі Польського банку можна було виміняти»⁵. У ході бойових дій населення з прикордонних сіл шукало притулку в Галичині. 24 квітня під Новиками перетнув кордон м-р Роман Лісицький (1 п. ул.), разом з іншими пораненими помістили їх в монастирі бернардинів у Збаражі⁶. Писала про це також преса (про 17 офіцерів і 30 солдат)⁷.

¹ Grobicki J. Op. cit. — S. 326.

² [Dwernicki J.]. Op. cit. — S. 110; 3 Боромля до Хотина бл. 30 км. (Walewski W. Artyleria korpusu generała Józefa Dwernickiego // Przegląd Artyleryjski. — 1935. — Z. 11. — S. 1423).

³ Сюди постачали «10 волів, 3 бушелі вівса, 1 бушель крупи, 1 бушель проса, 5 фур сіна». Овес, крупи, каші й сіно постачали безплатно. — ВРЛННБ. — Ф. 43. — Спр. 9. — Арк. 69.

⁴ Pawłowski B. Dwernicki. — Poznań, 1914 [Ilustrowane Epizody Historyczne, pod redakcją M. Kukiela, t. 2]. — S. 109. Дехто, напр., Jan Bartkowski (Wspomnienia z powstania 1831 roku i pierwszych lat emigracji, opracował E. Sawrymowicz. — Kraków, 1966 [druk 1967]. — S. 80. Анатазій Дунін (Odpowiedź na rozbiór siedmiu artykułów Pamiętnika Emigracji ogłoszone przez Karola Różyckiego pod tytułem: Uwagi nad wprawą J. Dwernickiego na Ruś. — Bruxella, 1838. — S. 28, тут теж опис маршру після битви) пише про Хотин, що то звичайна «помилка», так як знамените своїми битвами містечко знаходиться недалеко від Кам'янця-Подільського. З Хотина до Радивилова бл. 18 км: Maciejowski I. Pod rozkazami gen. Dwernickiego, wydał H. M.[ościcki] // Tygodnik Ilustrowany, 1921. — Nr 8. — S. 122.

⁵ Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831 r., wydał B. Pawłowski. — Warszawa, 1932. — T. 2. — S. 246 (рапорт Зандровича); те само в: Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, z. 12: Polska sztuka wojenna w latach 1815–1831, opracowali Lewandowski W., Kozłowski E., Krwawicz M.. — Warszawa, 1959. — S. 317. Натомість Stefan Przewalski (Bitwa pod Boremlem. — S. 248, посилання 42) писав про відіслання тих поранених одразу після битви.

⁶ Białyńia-Chołodecki J. Korpus Dwernickiego w granicach Austrii. — S. 15–16; Białyńia-Chołodecki J. Lwów w czasie... — S. 52. Після деякого часу поранених прийняв управитель збараським майном Денбінський.

⁷ Gazeta Lwowska. — 1831. — Nr 57. — Z 13 V. — S. 313 (про це саме пишеться у варшавській і австрійській пресі).

У той же час, марш на Кременець¹ був перерваний, оскільки місто було прямо перед носом у поляків обложено двома полками піхоти та кавалерійською бригадою з України. Дверницький скоригував маршрут, повернувши до Почаєва, аби через Вишнівцеві дібратися до прикордонного села Колодне². І тут знову, закладаючи табір, змарнував один день.

Дверницький вислав, втрачаючи довіру до Хрущеховського, на Поділля емісара Стефана Запольського. За словами Мирославського, він довідався від прибулого офіцера стрільців кінної гвардії, що корпус ген. Рота вирушив із Кам'янця-Подільського. Ця інформація, яка не була підтвердженою, сповільнила дії Дверницького³. Крім того, 24 квітня з'явилися російські війська. Дверницький вислав за межі кордону решту хворих і поранених⁴.

У своєму щоденнику Дверницький писав, що з Колодна вислано начальника штабу Осинського до австрійської влади з питанням: «Чи не прийняли б до царських лазаретів наших людей? Після отримання дозволу одразу всіх поранених і хворих туди направив»⁵. Мова тут йшла про угоду двох офіцерів штабу з австрійцями, а точніше — із комісаром Богданієм, у ніч із 25 по 26 квітня. Прохали прийняти хворих і поранених в австрійську лікарню.

У той же час у Богданія запитали, як було б прийняте польське військо австрійськими властями, якби при натиску Рідигера довелося перетнути кордон. Очевидно, що йому було важко відповісти на це питання, і він тільки висловив припущення, що «гуманні принципи переконують австрійський уряд надати першу медичну допомогу пораненим у своїх лікарнях. Що стосується переходу всього корпусу через кордон, то немає ніяких сумнівів у тому, що він буде роззброєний і взятий під нагляд»⁶. Це припущення отримало визнання начальством.

¹ Вільгельм Вілісен писав, що Дверницький думав, що зможе виділити втомленому війську час на відпочинок у Радивилаві й встигнути дійти до Кременця швидше за росіян (Kampania polsko-rosyjska roku 1831 // Sokolnicki M. Wojna polsko rosyjska w roku 1831. — Poznań, 1919. — S. 296).

² Walewski W. Op. cit. — S. 1423 (22 IV— марш через Почаїв до села Залісці, на півдні від Кременця, бл. 36 км; 23 IV марш до Колодного бл. 27 км; 24 IV зупинка в Колодному, вирушили далі під вечір).

³ [L. Mierosławski]. Op. cit. — S. 54.

⁴ Źródła do dziejów... — T. 2. — S. 247 (Папорт Зандровича): Wypisy źródłowe do historii... — S. 317; [J. Dwernicki]. Pamiętniki... — S. 112 — про відправку Осинського.

⁵ [J. Dwernicki]. Op. cit. — S. 122. 26 IV в польському таборі поширювалася інформація, що хворі та поранені знайшли притулок в Австрії — Maciejowski I. Pod rozkazami jen. Dwernickiego, wydał H. M.[ościcki] // Tygodnik Ilustrowany. — 1921. — № 9 z 26 II. — S. 142.

⁶ Białynia-Chołodecki J. Op. cit. — S. 17–18.

Алоїзій Стутержем (тимчасовий заступник губернатора Лобковіца) наказав старості Ліндеманнові «віддати як пораних, так і здорових військових австрійській комендатурі до подальшого розпорядження. З австрійськими підданими, які воювали в загоні Дверницького, варто діяти відповідно до раніше виданих положень. Комісару Богданові заявити, що він повинен був змусити Дверницького забрати автомобілі та пораних з австрійської території. Богданому дано розпорядження відстежувати переміщення Дверницького вздовж кордону, і при наближенні до прикордонної дільниці повідомити про це з метою подальшого відстеження.

Комісарам Богданію й барону Тауберові, а також практиканту Емануелю Дресслерові належить розшукати втікачів із волинської провінції й вчинити з ними згідно з законом. З усією суворістю повинні покарати тих, хто переховує втікачів у себе вдома або не повідомляє про них відразу після їх прибуття. Суворо покарати цивільних прикордонників, які не виконують свої обов'язки. У той же час у прикордонних місцевостях переховуються, згідно з отриманим донесенням, багато втікачів із Колодного. Вони перебувають у Доброводах у Францішека Туркулла та в Дітковцях у пані Рудницької¹.

У той же час начальник штабу Дверницького майор Станіслав Осинський відвідав пораних (перебували в Туркулла), а Теофіл Моравський із Кобили без перешкод об'їжджав околиці в товаристві польських офіцерів, а в самому Колодному перебувало близько 100 добровольців із Галичини.

Ігнацій Мачевський у щоденнику, написаному ще в червні 1831 року, так охарактеризував місцевий «руський люд, який мав всі характерні прикмети кріпака та якості раба: нечесність, обман, недовіру й підозрілість, хитрість і жадібність. Нічого не хотіли нам продавати з продуктів харчування без попереднього отримання грошей»². У Колодному були також роздані медалі та відзнаки. Розпочався фестиваль присвоєння офіцерам вищих чинів. Увечері корпус вирушив через Шимківці, Шили, Вишгородок (тут вранці сталося зіткнення) до села Люлинці, де в околицях корчми встановили новий табір³.

Розміщення нічного табору під Люлинцями на кордоні з Австрією було зумовлене надіями Дверницького на вибух повстання в тилу наступаючого Рідигера. Це дало б йому можливість вибратися з петлі. У таборі майже не було їжі, яку в невеликій кількості надсилали щедрі жителі Галичини. Малі зіткнення на околицях табору принесли успіх, який викликав благоговіння. Проте замкнений простір не сприяв ефективній боротьбі. На думку деяких

¹ Ibidem. — S. 18–20. З Колодного до с. Люлинці бл. 30 км.

² Maciejowski I. Op. cit. — S. 122.

³ Пузина пише, що через Нідане та Янковіце, але там немає таких місцевостей — Ossolineum. — Rkps 16159. — К. 54.

авторів, польське військо скоротилося до 3000 чоловік¹ (із них лише 600 піхотинців) здатних до битви. В ескадрі 4 psk напередодні битви під Боромлем (до 29 квітня) стан був таким:

Таблиця 2. Стан 4 psk на 17–29 квітня

Стан	Старших офіцерів	Молодших офіцерів	Унтер-офіцерів	Трубачі	Солдати	Офіцерські коні	Солдатські коні
Під Боромлем загинуло			1		8		21
Поранені залишилися					19		
В лазареті					12		
«в поході залишилося»					1		
відіслано поранених до Галичини			2		10		
Поточний стан	1	11	22	3	201	27	230

Таблиця 3. Стан ескадрону кракусів на 17–29 квітня

	Стан	Відсутні			Присутні
		лазарет	коменди	Втікачі	
Офіцери	13	1		1	11
Унтер-офіцери	16		1	3	12
Трубачі	4				4
Солдати	121	1	2	33	85
Обслуговуючий персонал	13				13
Загалом	167	2	3	27	125
Офіцерські коні	39			3	
Солдатські коні	141		3	36	
Коні в цілому	180		3	39	138

¹ І. Маційовський прише, що «не було більше ніж 3000» (Pod rozkazami.... — S. 142).

26 квітня Дверницький скликав військову раду — перший раз із початку походу. Генерал Прондзинський зауважив (з нагоди битви під Остроленкою), що «генерал зазвичай скликає раду при розгляді питань негідних, можливо, убогих, бажаючи зняти з себе відповідальність, перекласти її на інших»¹.

Тут було вирішено перейти на територію Галичини. Токаж писав, «мабуть, розглядав можливість розділити групу на партії, які б самостійно намагалися прорватися через кордон противника»². Дверницький у полеміці з Ружицьким стверджував, що на раді було прийнято рішення чекати повстання в тилу зосереджених під Люлинцями росіян³. Близькість кордону асоціювалася Дверницькому з можливістю шукати притулку за ним. Міхал Модзелевський не був присутній на Волині, але писав, що за перетин кордону виступав майор Александр Лоевський, який мав найбільший вплив на Дверницького, а також підполковник Василій Левинський⁴.

Інший свідок епохи Людвіг Яблоновський згадував, що Дверницького до перетину кордону умовив Ізидор Петруський, кажучи: «Австрія тільки для порядку роззброїть корпус і зі зброєю на колінах переправить до Замостя»⁵. Це твердження Яблоновського в написаному пізніше щоденнику не відповідає дійсності. Петруський у листі від 25 червня зі Львова описав ситуацію Дверницькому й вибачився перед ним за те, що не зміг зустрітися особисто⁶.

26 квітня Дверницький радився з капітаном гусар Шварценбергом, щоб помістити поранених і вози на території Галичини. При нагоді запитав, як відреагує австрійська влада на перетин польським військом кордону. Капітан відповів, що австрійська влада сприйняла б їх як звичайних російських дезертирів й одразу б видала росіянам. Здивований цією несподіваною відповіддю, Дверницький сказав, що він вимагає, аби після складання зброї корпусу дозволили вільно перетнути кордон і поверну-

¹ [I. Prądyński] Op. cit. — S. 684.

² Tokarz W. Op. cit. — S. 296; Białynia-Chołodecki J. Op. cit. — S. 23–24.

³ [J. Dwernicki]...відповідь на лист під назвою «Uwagi Karola Różyckiego nad wyprawą generała Dwernickiego na Ruś». — Londyn, 1837. — S. 83–85. Спочатку не хотів нічого говорити про нараду («ця інформація сімейна, братерська, braterskie [...] я за все відповідаю»). — S. 84).

⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Rkps 951: Modzelewski Michał. Jeden rok z mego życia. Pamiętnik z r. 1830–1831. — K. 161. Для Модзелевського (к. 159) Дверницький був хоробрим, «але також із досить вузким баченням без стратегічних концепцій».

⁵ Jabłonowski L. Pamiętniki, opracował oraz wstępem i przypisami opatrzył K. Lewicki. — Kraków, 1963. — S. 165.

⁶ ВРЛННБ. — Ф.43. — Спр.5. — Арк. 2–3. Тут також інші листи Петруського.

тися в район військових дій. Відповідь Шварценберга на це питання ґрунтувалася на змісті рескрипту міністерства від 9 лютого 1831 року, який зобов'язував видати російському уряду всіх без винятку: чи то солдати польської, чи російської армії¹.

Однак це все були тільки слова: австрійські прикордонники отримали наказ не видавати польського корпусу Росії в разі перетину ним кордону, але затримав у безпечному місці до подальших розпоряджень.

Комісар Богданій писав, що «Дверницький зайняв на території Галичини в гнилицькому лісі від трьох до чотирьох акрів землі й розмістив там підводи з боєприпасами й мішками, п'ять гармат, здобутих під Боремлем, і 94 в'язні та волинську й подільську шляхту, яка приєдналися до його корпусу. На зайнятій території поляки залишалися з 25 по 27 квітня до 10 або 11 год.»².

27 квітня російські війська перейшли австрійський кордон³, аби з флангу завдати удару Дверницькому. Польський генерал був попередженим жителем Галичини про перетин кордону російським військом, тому польський корпус почав переміщатися на території Галичини.

Це переміщення описав австрійський губернатор Ліндеман через сім днів після наступу: «Майор Август, який очолював одну з піхотної роти й гусарський взвод, в околицях між великими Гнилицями та Лисичинцями спостерігав, як армія Рідигера витіснили Дверницького до кордону з Галичиною. Дверницький досяг Терпилівки, а за ним кинулося чотири полки російської кавалерії аж до посту Августа. Той звернув увагу росіян на те, що вони наближаються до кордону нейтральної держави, та надав Рідигеру рапорт із вимогою повернення російської кавалерії за межі прикордонних постів. Письмовий звіт про причини вторгнення на нейтральній землі й про хід справ Августу надав цесарський флігель-ад'ютант, вимагаючи зустрічі з полковником.

Коли вони їхали з цією метою до Збаража, то Берг, Август і Богданій дізналися, що корпус Дверницького стоїть на пагорбі за Терпилівкою в бойовій готовності. Август під'їхав і дізнався з його вуст, що польське військо побоюється атаки з боку росіян. Отримавши запевнення, що російська армія відійшла за межі прикордонних постів, Дверницький віддав наказ розбити табір. Август повернувся до корпусу Дверницького. Польський генерал хотів, щоб їх захищала австрійська армія від нападу росіян і щоб йому дали слово, що він не буде виданий у руки ворога; крім того, він погодився, на-

¹ Białynia-Chołodecki J. Op. cit. — S. 20–21.

² Ibidem. — S. 24–25.

³ За даними Александра Пузревського (Wojna polsko-ruska, Warszawa 1899. — S. 198–199) Рідигер прискорив удар, після отримання (фальшивої інформації) про переміщення корпусу ген. Юліана Серавського до Радивилова.

решті, скласти зброю, і хотів уникнути тиску й звинувачень із боку жителів Галичини¹.

Юзеф Пузина записав у своєму щоденнику: «Середа, 27 квітня. Саме в цей день ми були атаковані з усіх боків противником, увійшли в таку ж польську державу, як і ті батьківські землі, але де поляком назватися забронено. Увійшли й втратили свої заслуги, яких у відкритому полі протягом усієї кампанії відважно добивалися»².

Генерал Мачей Рибінський, останній головний командувач й один із перших істориків війни 1831 року, слушно писав, що «Дверницький у цьому поході приймав рішення всупереч своєму призначенню та меті походу, його марш відбирав у нього всі можливості служіння з користю для спільної справи, а також його власного порятунку. Після битви під Боремлем потрібно було швидко приймати рішення, швидким маршем віддалитися від місця сутички, щоб бути в змозі довести до кінця розпочаті справи, тобто підняти повстання в краї й очікувати змін на краще, щоб могли протистояти росіянам. Генерал Дверницький вирішив рухатися в напрямку Берестечка, шукаючи шлях, яким можна було б дістатися на Поділля, сподіваючись, що ця територія охоплена повстанням. Але чому, маючи таку мету, із самого початку тримався австрійського кордону? Цей факт повністю позбавляв свободи, необхідної для дій, для взаємної допомоги повстанцям у провінціях. Таким чином, він не зміг довести жодної справи до кінця: ні перемогти росіян, ні підбурити до повстання»³.

Докладний опис перетину кордону міститься в опублікованому рукописі м-ра Августа, командира піхоти й ескадрону гусар, які виконували функції прикордонників⁴. У цьому, досить правдивому документі читаємо про коротке польсько-російське зіткнення на території Австрії, яке було перерване втручанням полковника Факша (командира всіх прикордонних сил) із групою угорських гусар⁵. В офіційному «Петербурзькому тижневику»

¹ Białynia-Chołodecki J. Op. cit. — S. 26–27. Австрійці оцінили свої втрати (нанесені росіянами) так: орендатор Гнилиці Адам Черняковський і Ян Бібулович писали про знищення посівів на суму 1668 фл. 15 кр. Селянин Йошко Литвин втратив корову й свиню, поранено іншого селянина Стефана Шадає, убито Марчіна Южвяка, залишилося сиротами 3 малих дітей. Скаргу Австрії подану через дипломатичні канали канцлером Клеменсом Меттерніхом задовольнила Росія в розмірі 11 542 рублів 63 коп.

² Ossolineum. — Rkps 16159. — K. 55–56.

³ Ossolineum. — Rkps 3518/I. Maciej Rybiński, Wydarzenia w Polsce 1830 i 1831. — T.1 [maszynopis przygotowany do druku w posiadaniu autora. — S. 88–89].

⁴ Pawłowski B. Przejście korpusu generała Dwernickiego do Galicji w r. 1831 // КН. — 1906. — S. 680–684.

⁵ Стутерхейн був незадоволений із позиції полк. Факша, особливо за те, що допу-

йшла мова про те, що повстанці після атаки російської піхоти й кавалерії, яка, «пройшовши через ліве крило, утекла вглиб австрійської держави, їх до самого кордону переслідував наш загін. Дверницького від повного розгрому врятувала втеча за кордон»¹.

Для австрійської влади почалися нові проблеми. Перших поляків, що здалися в полон, потрібно було вислати до Бережан і Золочева². Відразу після перетину кордону начальник прикордонної охорони ген. Ян Скшинецький у листі до Національного уряду писав: «Скоро всіх російських козаків, які після польської революції мусили увійти до Галичини, відіслано до російського кордону, не можна було без видимого активного сприяння від Росії не повернути до Польщі корпус ген. Дверницького».

У той же час, 28 квітня, Рідигер через свого посланника ген. Теодора Берга, відповідно до айстро-російських військових договорів, вимагав видання польського корпусу. Лобковіца не було в той час у Львові, тому що він отримував інструкції у Відні. Лист Осинського відправлено через практиканта Юзефа Нехаузера Лобковіцу³ з місією вручити йому лист там, де його зустрине. Кур'єр вирушив у дорогу з повідомленням для Відня, а також військовими звітами 29 квітня 1831 року близько 10 год. вечора⁴.

Однак прикордонна австрійська влада не могла чекати. Накази Стутерхейна, тимчасово виконуючого обов'язки начальника, могли бути виконані після затвердження військової радою. Він наказав «відібрати в польських втікачів зброю, коні й багаж, поранених відправити до лікарні, солдат відділити від офіцерів і відправити до німецьких та угорських провінцій держави. Відібрану зброю, коней і багаж передати російському уряду, а гроші використати на утримання та лікування втікачів. Стутерхейн відмовив полякам у їх проханні, а майора Осинського, із яким вів переговори, ув'язнив⁵. Але Стутерхейн відмовив також росіянам: його головним завданням було змусити Дверницького скласти зброю. Із цією метою він згромадив військову силу⁶.

Настрій у польському таборі після переходу кордону почав псуватися, «протягом декількох днів очікування були то в розпачі, то в надії»⁷. Місцем

стив до збройної сутички на австрійській території та не роззброїв корпус Дверницького одразу після перетину ним кордону.

¹ Tygodnik Petersburski. — 1831. — Nr 31. — 28 IV, wtorek [за юліньським стилем]. — S. 220.

² Pawłowski B. Op. cit. — S. 200.

³ ВРЛННБ. — Ф. 43. — Спр.11. — Арк. 28–29. Листи до Лобковіца від 24 і 27 IV.

⁴ Białynia-Chołodecki J. Op. cit. — S. 22.

⁵ Ibidem. — S. 31.

⁶ Pawłowski B. Op. cit. — S. 202; Źródła do dziejów... — Т. 2. — S. 250 (рапорт Зандровича); Wypisy źródłowe do historii... — S. 320.

⁷ Maciejowski I. Op. cit. — S. 142.

постою обрано місцевість Клебанівку¹. Через півстоліття після того Броніслав Розвадовський з сусідніх Бережанів писав: «Навпроти двору на схилі гори зеленіли 45 акрів соснового лісу, у якому в 1831 році генерал Дверницький здався австрійцям»². Не таємними були приїзди ген. Берга до полковника Факша в Тернополі. Дверницький чинив опір роззброєнню³.

Прибулий до Львова Лобковіц застав ситуацію, яка кардинально різнилася від його намірів. Галицький губернатор енергійно виступив проти розпоряджень, виданих військовою владою, а також зажадав у листі до міністра поліції, щоб Австрія не порушувала нейтралітету й щоб не посягали на його вплив і владу на користь військових властей. На його думку, потрібно було дозволити загону Дверницького після роззброєння повернутися на територію Польщі. Він говорив про це з начальником штабу Дверницького майором Станіславом Осинським і з польським представником у Львові Ісидором Петруським⁴. Під Клебанівкою почалися зміни.

У польському таборі розглядалися різні ідеї. Спочатку були надії, що Австрія, намагаючись зберегти гарантії нейтралітету, відішле, «хоч і без зброї, на фурах до Кракова»⁵. З'явилися наміри виходу за австрійський кордон. Із надією чекали приходу корпусу ген. Серавського. Пробитися на Поділля могли лише малі групи, залишилося чекати на якесь чудо або рішення австрійської влади. Дверницького запевнили, що жоден із повстанців не буде виданим росіянам, до того ж, під чесне слово, повідомив про поразку корпусу ген. Юліана Серавського під Вроновем та Казімежем⁶. Опівдні 30 квітня, після отримання гарантій, Дверницький віддав наказ здатися. Початком роззброєння 30 квітня стало остаточне звільнення 95 російських військовополонених⁷.

¹ Поп.: Krzemicka Z. Zapomniany bojownik powstania listopadowego — Juljan Hohendorf // КН. — Р. 44. — 1930. — Т. 1. — С. 563–568 — описи подій у листах з Галичини.

² В. R. [Rozwadowski]. Klebanówka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich, pod redakcją F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego. — Т. 4. — Warszawa, 1883. — С. 121.

³ [J. Dwernicki], ...odpowiedź na pismo pod tytułem.... — С. 107.

⁴ Białynia-Chołodecki J. Op. cit. — С. 31–32. Ігнацій Петруський в грудні 1830 року очолює Польський комітет у Львові, потім став представником Національного уряду в Галичині. Підтримував близькі стосунки з Лобковіцем, розраховував на пропольський виступ Відня. Дехто його звинувачував, що він австрійський агент і приймає рішення з дозволу губернатора. Дуже суттєво підтримував закупівлю зброї та коней для повстанців. — Zdrada J. Pietruski Izidor // PSB. — Т. 26. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1981. — С. 179–180.

⁵ Maciejowski I. Op. cit. — С. 142.

⁶ Źródła do dziejów... — Т.2. — С. 250 (папорт Зандровича): Wypisy źródłowe do historii.... — С. 322; [J. Dwernicki], ...odpowiedź na pismo pod tytułem.... — С. 108.

⁷ Białynia J. Op. cit. — С. 32. Російські офіцери отримали від Дверницького по дукату, солтади — по рублю.

Важко точно визначити кількість тих, хто капітулював. Броніслав Павловського справедливо підозрював, що командування корпусу свідомо не давала австрійцям точних даних¹, хоча 28 квітня Дверницький наказав зробити начальнику штабу майору Шимановському іменні списки². Шимановський зробив докладні іменні списки окремих відділів. Але, мені здається, що поляки ніколи не мали докладних даних про стан свого корпусу. Приплив і відтік партизан не документувався. Крім того, склад корпусу не включав у себе галичан і повстанців із Волині. Свідок подій писав про 2800 солдат із 17 відділів³, а Юзеф Бялиня-Холодецький і Павловський пишуть про 30 штабових і 269 лінійних офіцерів, 443 унтер-офіцерів і 3132 солдатів (у цілому 3874 осіб), 775 коней офіцерів і 1919 солдатських.

Не дуже достовірні дані подає Єжи Гробицький (а за ним — Вацлав Токаж) про капітуляцію 712 офіцерів, 3575 унтер-офіцерів і солдат⁴. Із огляду на слабкість австрійського супроводження, роззброєння тривало до 6 травня⁵. Австрійцям, у якості застави, віддано зброю, але вони передали її росіянам. Клименс Колачковський, повстанський генерал і мемуарист, підрахував втрати гвинтівок на 2000 штук⁶. Австрійці також віддали росіянам коней, зберігши при цьому близько 300 верхових⁷. Інтернування та роззброєння корпусу Дверницького викликало ворожу реакцію преси й громадської думки в Англії. Проте протест Лондона у Відні був проігнорований⁸.

¹ Іменні списки офіцерів, доступні загалу з початку. — ВРЛННБ. — Ф. 43. — Спр. 10. — Арк. 104, 105, 106, 108, 110 (мова про дивізіон 5 пкс, який нараховував 9 офіцерів, 115 унтер-офіцерів та солдат), 111, 113.

² Там само. — Спр. 9. — Арк. 131.

³ Maciejowski I. *Op. cit.* — S. 142

⁴ Grobicki J. *Op. cit.* — S. 331; Tokarz W. *Op. cit.* — S. 296. Популяризує таку ж кількість в сотисячному накладі своєї праці також Станіслав Шоптанський (*Powstanie Listopadowe 1830–1831.* — Warszawa, 1930. — S. 35). Про кількість «бл. 4000» пише теж Прондзинський (*Pamiętniki generała...*) — T.4. — S. 369).

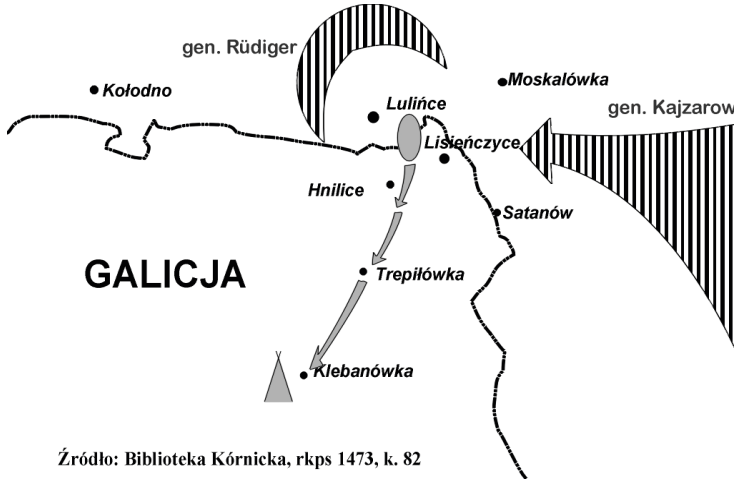
⁵ Того дня до Бережан дісталася австрійська колона ген. Бертолетте, яка складалася з 8 батальйонів та 25 ескадронів.

⁶ [K. Kołaczkowski] *Wspomnienia, ks. V: Od końca lipca do 22 listopada 1831 roku.* — Kraków, 1901. — S. 43.

⁷ Białynia-Chołodecki J. *Op. cit.* — S. 32–33. Зброю відправлено на 99 возах, а зі Збаража до Новика її м-р Август. Коней видавали 5 і 6 травня у дворі Йорадана в Новиках. За цими діями наглядав ротмістр Паррот. Звинувачено полк. Факша в тому, що російський хабар прискорив його наказ про видання зброї і коней росіянам.

⁸ Dutkiewicz J. *Anglia a sprawa polska w latach 1830–1831.* — Łódź, 1967. — S. 47–50; Zajewski W. *Dwernicki składa broń w Austrii // Pieśń Skrzydlata.* — 1996. — Nr 3. — S. 12–13.

Безпосередньо перед перетином австрійського кордону ген. Дверницький нагородив деяких офіцерів хрестами Військової добродесності¹. На неконтрольовану манію нагородження скаржився у своєму щоденнику ген. Ігнацій Прондзинський². Зберігся список нагороджених (або запропонованих до нагородження), який містив 87 імен, а датований — із 13 по 29 квітня³.

Źródło: Biblioteka Kórnicka, rkps 1473, k. 82

Галицький епілог був несподіванкою, особливо для публіки. Преса (звичайно з деяким запізненням) повідомила про перемоги корпусу Дверницького, а потім, більш стримано, про його перехід⁴. Чарторийський у листі до Петруського писав: «Дійшли до нас через Краків сумні новини, що офіцери будуть затримані в Австрії, а солдати видані Росії»⁵. Голова національно-

¹ Jabłonowski L. Op. cit. — S. 174; Golejewski H. Pamiętnik, opracowali I. Homola, B. Łopuszański, J. Skowrońska. — T. 2. — Kraków, 1971. — S. 108–109 (тут мова йде про нагородження Тадеуша Голесвського, важко пораненого під Боромлем); Biblioteka Stefanyka. — Papiery Dwernickiego. — Rkps 11. — K. 65. Про долю поранених, які потрапили в полон, пор. [K. Hubicki], Wspomnienie z roku 1830–1831, przez A. K. // Przyjaciel Domowy. — 1865. — Nr 31 z 14 IV. — S. 123.

² [I. Prądzyński] Pamiętniki... — T. 4: Dodatki. — S. 374.

³ ВРЛННБ. — Ф. 43. — Спр. 9. — Арк. 143.

⁴ Напр. Gazeta Lwowska. 1831. — Nr 57 z 13 V. — S. 313–314; Gazeta Krakowska. — 1831. — Nr 106–108 z 10, 11, 13 V. — S. 412–436 (все за варшавською пресою!).

⁵ В. Czart. — Rkps 5300, «Rząd Narodowy. Korpus generała Dwernickiego 1831». Raporty, rozkazy dzienne, odezwy i korespondencja gen. Józefa Dwernickiego i in. z lat 1830–1831. — K. 313.

го уряду князь Чарторийський відразу склав листа, відправленого на день пізніше, до Августа Лонгіна Лобковіца, губернатора Галичини. Він просив захисту й опіки над корпусом Дверницького. У листі до кн. Лобковіца Адам Чарторийський із притиском вказував на перетин кордону росіянами й на наслідки після видання повстанців царю.

У тому ж дусі писав голова національного уряду до канцлера Меттерніха й посла Франції в дунайському регіоні маршала Мейсона¹. 10 травня Чарторийський, дізнавшись про можливу відправку польських військ в Угорщину, уточнив свою позицію. Він вказав на необхідність повернення солдат на батьківщину, у Сандомирське воєводство².

У той же час інтернований і роззброєний корпус чекав на вирішення своєї долі. Під Клебанівкою³, завдяки щедрості дворянства⁴ й допомозі обережного комісар Мадуровича, польський табір був усім забезпечений. Усі витрати покривав австрійський уряд, але за рахунок російської влади. Корпус було поділено на п'ять категорій: генерал, воєнний комісар Ігнацій Немоевський, офіцери (мали відправити їх назад у Моравію), солдати (до Трансильванії) та австрійські піддані⁵.

Дверницький із жалем попрощався з солдатами в Смиківцях. Звідти відправився в Бережани⁶, а звідти — до Стрия⁷. Австрійці в якості місця інтернування призначили генералові місто Штеер⁸, хоча спочатку мали намір залишити в Любляні. Його дорога йшла підкарпатським шляхом до Живця, а потім через Цеплице, Тарнаву, Братислав, Вінер-Нойштадт, Леобен. У листі, написаному перед Живцем 24 травня 1831 року, головний командир

¹ [I. Prądzyński] Op. cit. — S. 367. У відповіді Національного уряду, яку цитує Дверницький (Pamiętniki generała. — S. 152–153) йому доручено аби «особливо полягав щодо становища з Австрією на вказівки, які будеш отримувати від [...] Ізидора Петрусського». — ВРЛННБ. — Ф.43. — Спр. 1. — Арк. 5–8.

² B. Czart. — Rkps 5300. — К. 345–347.

³ Dwernicki ([J. Dwernicki], ...odpowiedz na pismo pod tytułem... — S. 108) писав, що солдати ще зі зброєю відправлено до Станіславава, де відбулося роззброєння.

⁴ Заслужили: Юзеф Баворовський, Якуб Чосновський, Францішек Коритовський, Александр і Леопольд Старшенські, Юзеф Ружаковський. Пор.: ВРЛННБ. — Ф. 43. — Спр. 10. — Арк.107 (за два воли було заплачено Новаковському 25 рублів), 117.

⁵ Bielecki R. Słownik... — Т. 3: L–R. — Warszawa, 1998. — S. 195.

⁶ Тоді він попрощався зі службою: Домбровського, Матеуша Креєвського, Філіпка, Міковая Саньца та Хенчінського відіслав до родини в Раковець (коломиїський циркул).

⁷ Opis jego podróży // Kurier Polski. — 1831. — Nr 521 z 28 V. — S. 723.

⁸ Wencel-Kalembkowa U. Działalność gen. Józefa Dwernickiego na emigracji w latach 1832–1848. — Warszawa–Poznań–Toruń, 1978. — S. 14; Pawłowski B. Op. cit. — S. 210–211; Białynia-Chołodecki J. Op. cit. — S. 41–43.

звернувся до Сксинецького за порадою, що робити далі¹. У той же день, але зі спеціальним листом із Живця, він попрощався з солдатами й офіцерами свого корпусу². Під час усієї подорожі Дверницького зустрічали з ентузіазмом³. У Цеплице Дверницький прийняв кілька сірчаних ванн, у Тарнаві відвідав військовий штаб. У Братиславі подав запит на аудієнцію з імператором. Однак отримав відмову⁴.

У Штирію генерал прибув 20 червня. Йому орендували тут будинок за щорічну плату у 200 флоринів, але він відмовився. За власні гроші орендував частину замської вілли, де й перебував під пильним оком радника магістрату Доплера й Бранда та старости округу Дорнфельда⁵. 14 серпня написав ще один лист із проханням про повернення до Королівства, який також залишився без відповіді⁶ так, як і прохання, датовані жовтнем та листопадом про повернення на місяць у Галичину, щоб залагодити сімейні справи⁷.

Преса час від часу повідомляла про те, що Франциск I має надати аудієнцію польському командирі⁸. До втечі Дверницького було багато чого підготовлено, особливо попрацював у цьому напрямку Ігнацій Петруський⁹. Однак генерал вважав за свій обов'язок не повертатися до краю (щоб не образити австрійську владу¹⁰), незважаючи на те, що він мав такий намір¹¹. Пізніше склав декларацію, що не покине межі Австрії, а також прохав про дозвіл на відпустку в Галичину¹². Після листопадової

¹ B. Czart. — Rkps 3235/2, Papiery po generale Józefie Załuskim. Tom 2. Akta szefa wywiadu, maj — sierpień 1831; Ekspedycje rosyjskie przejęte, służbowe 1831; Listy rosyjskie, przejęte, prywatne, 1831; Druki rosyjskie przejęte, 1831; Dowody do wspomnień z lat 1830 i 1831. — К. 131.

² Ossolineum. — Rkps 16159. — К. 56–60; ВРЛННБ. — Ф. 43. — Спр. 10. — Арк.128;

³ Там само. — Спр. 2. — Арк. 4–5 (Прошальний лист тих, хто залишився з ним до 20 III 1832 р.).

⁴ Wencel-Kalembkova U. Op. cit. — S. 14.

⁵ Pawłowski B. Przyczynki do polityki austriackiej. — S. 210–211.

⁶ ВРЛННБ. — Ф. 43. — Спр. 5. — Арк.6; [J. Dwernicki], Pamiętniki... — S. 155–156.

⁷ Wencel-Kalembkova U. Op. cit. — S. 15.

⁸ Напр.: Gazeta Krakowska. — 1831. — Nr 155 z 11 VII. — S. 626.

⁹ Dutkiewicz J. Austria wobec powstania listopadowego // Powstanie Listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania, pod. redakcją W. Zajewskiego. — Warszawa 1990. — S. 43; Zdrada J. Op. cit. — S. 180.

¹⁰ Цитує лист з 13 VI [J. Dwernicki], Pamiętniki... — S. 153–154; Biblioteka Stefanyka. — Papiery Dwernickiego. — Rkps 1. — К. 14,155. Раніше ж (B. Czart.. — Rkps 5302. — К. 55–63, 95, 107) зробив заяву, що не зрушить з місця інтернування без згоди австрійської влади.

¹¹ [J. Dwernicki], ...odpowiedź na pismo pod tytułem... — S. 109.

¹² ВРЛННБ. — Ф. 43. — Спр. 11. — Арк. 39. Тут також (Арк. 36 листи до царя).

відмови Й. Дверницький був інтернований до квітня 1832 року¹. Потім він попросив паспорт до Франції, який й отримав. Усе ще перебуваючи під наглядом поліції, відправився до Франції, куди прибув улітку 1832 року².

Інакше склалася доля офіцерів. Знав про це й Дверницький, який, відповідаючи Ружицькому, писав: «За людей можу бути спокійний, маючи гарантії, що вони отримали можливість повернутися на територію Королівства»³. Ще перед повним роззброєнням шеренги повстанців почали танути. Відомий мемуарист Ян Бартковський згадував: «Як ніби ганьблячи наше нещастя на річницю Конституції 3 травня, офіцерам і солдатам оголошено про їх подальшу долю»⁴. Однак значні зміни відбулися протягом перших двох-трьох днів після перетину кордону. Треба було утримати його в цілості (за що відповідав і ген. Дверницький) до приходу австрійських військ, які могли роззброїти й піклуватися розділеними на групи ешелонами. Тим не менш деякі з офіцерів, побоюючись видання Росії, стали залишати лави. Перед тим, як марширувати до Бережан, втекла значна кількість офіцерів⁵.

Штаб-офіцерів спочатку було вирішено квартирувати окремо від офіцерів, які воювали на лінії фронту в Стрию, Самборі та Дрогобичі й залишити їх там до видання іншого наказу. Маршрут, розроблений для офіцерів, передбачав подорож із Клебанівки через Великі Бірки, Тернопіль, Бережани, Журів, Любша, Журавно, Стрий⁶, Дрогобич, Самбір, Лісько, Санок, Коросно, Ясло, Беч, Грибів, Новий Сонч, Живець, Біле⁷, Цешин до Крумлова в Моравії⁸. Офіцерів розділили на 8 відділів (по 20 в одному) і відправили в трьох

¹ Рахунок за утримання генерала (разом зі штабом) від 1 III до 26 IV становив 648 зл. гр., «а потім до оплати належало 1772». — ВРЛННБ. — Ф. 43. — Спр.10. — Арк. 82 (тут також інші основні рахунки).

² Pawłowski B. Op. cit. — S. 227.

³ [J. Dwernicki] Op. cit. — S. 108.

⁴ Bartkowski J. Op. cit. — S. 81.

⁵ Ossolineum. — Rkps 3380/I. — Pamiętnik Klimkiewicza z lat 1830–1863. — K.16.

⁶ Тут 13 V до 2 пкс долучилися троє вилікуваних офіцерів: Юзеф Смоленський, Józef Smoleński, Зигмунт Тименьський та Євгеніуш Радонський, які були поранені під Боромлем. — ВРЛННБ. — Ф. 43. — Спр. 10. — Арк.115.

⁷ Зараз Бельсько-Бяла.

⁸ За марш у кордонах, вказаних циркулів, були відповідальні спеціально делеговані службовці: у стрийському — комісар Антоній Рейсс, у саноцькому та Устриках — комісар Юзеф Гаспарі, секретар Кароль Амброс де Рохтенберг у Ліску, канцелярський службовець Адольф Керн — у Риманові; у ясленському — клерк комісара Вольфрама Ян Бауметр. Із Нового Сонча виїхали комісар Томаш Кархеци, практикант Францішек Крубл та клерк Самуель Неубаер, із Вадовіце — комісари Кароль Захер та ін.

колонах, розділених один від одного днем шляху. Перша колона на чолі з підполковником Вешхлейським¹, друга — полковником Рихловським, який незабаром утік².

Переїзд офіцерів мав тріумфальний характер. Громадяни зустрічали переможених із вишуканою гостинністю. Надавалася широка підтримка в організації втеч³. В ескадрилі 3 полку уланів із 22 по 30 квітня втекло 20 осіб і залишилося 17 хворих, а в 2-му зникло 29⁴. У паперах Дверницького містилися іменні списки офіцерів, які залишилися в складі корпусу⁵. За даними Холодецького, до місця інтернування в Моравії дійшло близько 60 офіцерів, утекло — 51⁶. У нас немає жодної інформації про долю 24 офіцерів, які, імовірно, також «розчинилися»⁷. Уже в Стрию число офіцерів скоротилося майже наполовину. Австрійська влада, що видно з листування між військовими і цивільними особами, стала з більшою або меншою енергією шукати втікачів.

Уже 20 травня Воєнна урядова комісія поінформувала ген. Серавського, воєначальника Сандомирського воєводства, аби скерував до Радома прибуваючих офіцерів, унтер-офіцерів та солдатів із корпусу Дверницького. Першу партію прибулих офіцерів Серавський зустрів із великою обережністю⁸. У спогадах та тогочасній пресі є багато згадок про повернення до Королівства⁹. Спочатку австрійці дивилися на це крізь пальці: «Той, хто хотів, — уже в Польщі», — пише генерал-майор Бялбжезький¹⁰. У другій половині травня австрійці почали закривати кордон із Польщею, про що повідомив командира фортеці в Замості ген. Яна

¹ На потреби загону 26 V отримав 26 тис. зл. полк. Рихловський. У Стрию отримав «голландських дукатів» 250, тобто 5000 злот. — ВРЛННБ. — Ф. 43. — Спр. 10. — Арк. 84.

² Пор.: Іменні списки офіцерів I та II колони. — ВРЛННБ — Арк. 3–61, 5–75.

³ Пор.: Maciejowski I. Pod rozkazami... — Nr 13. — S. 202; Nr 14. — S. 213.

⁴ ВРЛННБ. — Ф. 43. — Спр. 10. — Арк. 92, 97.

⁵ Там само. — Арк.93; іменний список 3 полку уланів — арк.102.

⁶ Серед них герой Листопадової ночі Петро Висоцький (пор.: Łepkowski T. Piotr Wysocki. — Warszawa, 1981. — S. 107).

⁷ Занадто злостивий Людвік Яблоновський (Pamiętniki.... — S. 190) писав про кілька офіцерів, які перебували у Відні.

⁸ Ossolineum. — Rkps 3380/I. — K.17.

⁹ Наприклад: Gazeta Warszawska (1831, nr 132 z 18 V) писала про повернення кн. Пуласького, кн. Шингларського, Тадеуша Кренповіцького та Броніковського. Шингларський 14.V біля Стрию, ще перебував, щоб втекти з Цешина (ВРЛННБ. — Ф.43. — Спр. 9. — Арк. 94).

¹⁰ В. Czart. — Rkps 5298. — K. 217. Хоча Дверницький писав 24 V, що через це має «проблеми».

Кришинського комісар Каспер Бромірський¹. Комора в Завихості, за посередництвом Комісії Воеводства Сандомирського, інформувала 13 травня: «Офіцери з корпусу ген. Дверницького, замасковані під цивільних, безперервно через Австрію прибувають до нас. Навіть сьогодні очікують 20 або навіть до 50 кінних і піших». Через п'ять днів повідомили про наступну партію втікачів².

Техніка переходу до охопленого повстанням Королівства була дуже простою. У найближчих дворах отримували цивільний одяг або навіть без нього переходили від двору до двору, діставалися до Королівства. Ян Бартковський, який розпочав свій зворотній шлях уже 3 травня разом із Юзефом Вижевським, Петром Якубовським, Віктором Бжежинським і Антонієм Бацевичем, писав, як він, зустрівшись з австрійським поліцейським, пив горілку, а той «навіть не запитав мене, куди ми їдемо»³. Часто галицька шляхта запрошувала ескортованих і супроводжуваних на гуляння з великою кількістю випивки, після яких важко було всіх долічити⁴. Експерсії по сусідніх садибах, розваги, урочисті обіди стали нормою. Шлях лежав через низку міст: Палагичі, Вовчинець, Бабин, Болехів, Стрий, Угерсько, Розвадів, Комарно, Коропуша, Рудки, Краковець, Моранець, Пивода, В'язівниця, Ружанець. Остання місцевість, до якої прибували, знаходилася на території «Конгресівки», звідти подалися через Білгорай до Завихосту⁵.

Як уже згадувалося, після роззброєння корпусу солдатів мали відправити до Трансильванії або Угорщини⁶. Серед них, подібно до того, як це було з офіцерами, спостерігалися масові втечі. Уже через два тижні після складання зброї з 3132 унтер-офіцерів і солдатів залишилися 1542. Під час маршу декілька десятків солдатів потрапили до лікарні (у Сасові — 29, Станіславові — 33, Чернівцях — 47, Сучаві — 15)⁷. Втечі унтер-офіцерів та солдат були також успішні⁸:

¹ B. Czart. — Rkps 5298. — К. 135.

² Archiwum Główne Akt Dawnych, Władze Cywilne Powstania Listopadowego (далі — AGAD, WCPL). — Rkps 549d, Akta Komisji Rządowej, Spraw Wewnętrznych i Policji dotyczące się poruszeń wojsk nieprzyjacielskich i narodowych oraz wiadomości z krain ościennych (починається 12.V.1831, а закінчується 18.VI.1831). — К. 76, 94.

³ Bartkowski J. Op. cit. — S. 83–85.

⁴ Генрик Голеевський писав про допомогу Вірмен в подібних ситуаціях (Pamiętnik... — Т. 2. — S. 78–79).

⁵ Ossolineum. — Rkps 16159. — К. 61–98. Описи подорожі до Королівства просто чудові.

⁶ Хоча спочатку думали про Моравію.

⁷ Pawłowski B. Op. cit. — S. 203–209.

⁸ Białynia-Chołodecki J. Korpus Dwernickiego ... — Lwów, 1913. — S.53

Таблиця 4. Перехід солдатів та унтер-офіцерів
через Коломийський округ.

Колона	Увійшло до округу	Вийшло з округу	Втекло
I	446	242	204
II	446	266	180
III і IV	949	576	373
V	410	325	85
VI	325	203	122
VII	194	70	124
VIII	301	114	187
IX	300	165	135
Разом	3371	1961	1410

Безпосередньо на території Коломийського округу втекло близько 42% інтернованих. Але одразу додамо, що не всі досягли поля бою. Часто причиною втеч було небажання залишати польську землю. Юзеф Бялиня-Холодецький докладно описав організацію втеч у Снятині, Гвіздцю — загалом утекло 191 солдатів¹.

Інша доля чекала австрійських підданих, які капітулювали разом із Дверницьким. Вони відразу ж були поміщені в окремий список. Австрійські військові запропонували їх в якості «бродяг» включити в армію. Лобковіч вирішив, що їх слід розглядати як осіб, які емігрували без дозволу². Безумовно, гірше було становище в добровольців, які ще не встигли увійти до регулярної армії. Серед них переважав ідеологічний елемент, включений у боротьбу. Однак вони були видані Росії, хоча більшість із них втекла з місць інтернування. Росії були віддані серед інших: Теофіл Чарнецький, Адам Домашинський, Юзеф Голашевський, Францішек Касперський, Юзеф Охоцький, Ян Рахалевський, Войцех Томашевський³.

Інша доля чекала подільських і волинських повстанців. Катастрофа групи Дверницького унеможливила повстання на Волині та послабила його прояв на Поділлі та Київщині. 14 квітня Дверницький зустрівся в Журавниках на Волині з представниками волинської шляхти. Виявилося, що Волинь абсолютно не готова до повстання. Тільки перемігши Рідигера, можна було виграти необхідний час на підготовку. Людвіг Стецький захопив Володимир-Волинський, але через два дні був розбитий ген. Денисом Давидовим.

¹ Ibidem. — S.58–64.

² Ibidem. — S.41.

³ Ibidem. — S.86.

Цей генерал, руйнуючи міста, вбиваючи повстанців, охолодив думки про повстання¹.

У Ковельському, Луцькому та Рівненському повітах діяв Ксаверій Гобебський, Станіслав Ворцель або Нарцис Олізар. Поразка під Володимиром та бездіяльність Дверницького під Люлинцями призвели до того, що частина командирів на власний розсуд почали шукати порятунку в Галичині. Звідти прийшов наказ припинити бойові дії. 1-го травня, коли під Клебанівкою склали зброю, об'єднані війська Гобебського, Ворцеля й Олізара зайняли тимчасово Ковель. Майже в той самий час військо ген. Квітницького з корпусу ген. Рідигера знищило базу під Володимиром у Черевашах. Польські командири, отримавши інформацію про перехід Дверницького до Галичині, зіштовхнулися з дилемою: «Стимулювати невеликі рухи, які були б негайно придушені, чи йти в Галичину»? Було прийнято рішення пробиратися невеликими групами на територію Австрії². Це було важко зробити розбитим у кінці травня повстанцям з Овруча³, тому до Замостя після героїчного походу прибув полк волинської кінноти з Каролем Ружицьким⁴.

Специфічний перебіг мало повстання на Поділлі. Велику дезорганізацію викликав уже згаданий майор Базилій Хрущеховський⁵. Найбільші виступи були в Гайсинському, Ольгопільському, Балтському, Ямпільському й Летичівському повітах. Майже відразу ж закінчилося повстання в Кам'янецькому, Ушицькому, Проскурівському, Могилівському та Літинському повітах. Із цих останніх повітів повстанці шукали притулку в Галичині⁶.

В іншій частині Поділля заколотники, як пише Токаж, вибрали лідером старого ген. Бенедикта Колишка. На нарадах ген. Колишко тішив себе надіями, що в Галичині з'єднається з Дверницьким і з ним «назад на Поділля увійде, або австрійський уряд дозволить його загону перейти

¹ Пузиревський А. пише, що одного з командирів, Чарнолуського, Давидов наказав розстріляти, а труп повісити на шибениці. Ротермунд пише про Чарноласького (Wojna polsko-ruska.... — S. 201).

² [N. Olizar], Powstanie na Wołyniu. Pamiętniki kasztelana hrabiego // Pamiętniki Polskie, wydawane przez K. Bronikowskiego. — Т. 2. — Париж, 1844. — S. 284–285.

³ Kórnicka B. — Rkps 11130: Notatki o powstaniu radomyślskim. — К. 3; Lępkowski T. Powstanie 1831 roku na Ukrainie // Powstanie Listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania, pod redakcją W. Zajewskiego. — Warszawa, 1990. — S. 417.

⁴ Пор.: Różycki K. Pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej 1831. — Париж, 1866; M. Budzyński, Wspomnienia z mojego życia. — Т. 1. — Познаń, 1880. — S. 24–54.

⁵ Див.: Wroński A. Op. cit. — S. 51–53.

⁶ Źródła do dziejów... — Т. 3. — S. 143; з Галичини доставлялася майже вся зброя повстанців (B. Czart. — Rkps 5298. — К. 193).

на польську територію. Уже є інформація, що ген. Дверницький отримав такий дозвіл»¹.

За цю ідею виступила більшість повстанців. Александр Єловицький писав, що «згубна думка про перехід на територію Галичини не йшла від серця повстанців, але прийшла до них із невизначеними новинами з Варшави, нібито Національний уряд, який не сумнівався в прихильності австрійського уряду, переконував, що у випадку входу в Галичину австрійці дозволять нам зі зброєю перейти на територію Королівства»².

26 травня польські війська (сили Колишко й Нагорничевського³) дійшли до Саганова й через прикордонний Збруч увійшли до Галичини⁴. Відрізаний під Майданком Александр Єловицький зі своїм братом і групою інших розгромлених повстанців увійшли на територію Галичини під Волочиськом⁵. Як писав Фелікс Вротновський, «кожний, хто сподівався знайти тиху гавань у Галичині, швидко зрозумів помилку. Багато звитяжців, які б навіть вмираючи з пістолетом у руці принесли користь батьківщині, даремно потонули в тій зрадливій гавані»⁶.

Роззброєння відбулося недалеко від Клебанівки, біля містечка Скалат. Австрійська влада вже готова була до прийняття повстанців, почала складати списки й оголошувати про інтернування до Трансільванії. Тут теж важко визначити кількість тих, хто здався. Під Дашовим було бл. 3000 осіб, у Галичину, за даними Александра Верещинського, увійшло 800 осіб⁷. І відразу ж на наступний день почалися втечі. Александр Голинський згадував, що в перший день за допомогою місцевого жителя втік із групою друзів, щоб через Галичину дістатися до охопленого повстанням Королівства⁸.

Галичина, як рапортував голова Комісії Любельського Воеводства Каєтан Морозевич міністру внутрішніх справ Антонію Глищинському,

¹ Gołyński A. Pamiętnik podolskiego powstania 1830–1831 roku, opracował i wstępem poprzedził E. Kozłowski. — Warszawa, 1979. — S. 161.

² Jełowiecki A. Moje wspomnienia. — Poznań, 1877. — S. 257–258.

³ Якуб Нагурничевський і Александр Голинський були проти маршу в напрямку Галичини.

⁴ [L. Mierosławski] Powstanie.. — Т. 2. — S. 102.

⁵ [E. Callier] Bitwy i potyczki stoczone przez wojsko polskie w roku 1831 zestawień..., wydał K. Kozłowski, Poznań 1887. — S. 163.

⁶ Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. — Т. 2. — Paryż, 1838. — S. 344.

⁷ Стільки подав в інформації для Національного уряду відповідно до стану на 30 V. (В. Czart. — Rkps 5298. — К. 193). Александр Верещинський в Замостою керував литовсько-руським легіоном.

⁸ Gołyński A. Op. cit. — S. 166–167. Більшість вступила до формованого литовсько-руського легіону.

«наповнювалася емігрантами з Волині й Поділля»¹. У Чорткові в результаті наказу Лобковіца опіку над інтернованими взяв на себе ген. Францішек та комісар округу Едвард Шмідт. У кінці червня було ще 544 чоловік, а в середині липня — 522. Наказом від 1 липня вирішено вислати залишки повстанців до Трансільванії². Поляки були розділені на дві колонії, кожна з них поділена ще на дві групи. У першій групі були небезпечні біженці (на думку австрійської влади). Ескорт становив загін піхоти й 12 гусарів. Очолювали конвої комісари (Валентин Бартманський із Заліщиків, Тадеуш Ледерер — із Коломиї). Для того, щоб унеможливити втечі, на нічліг розбивали табір лише у відкритому полі. Після трьох днів руху наступав один день відпочинку. Перша колона покинула замок у Чорткові 15 липня, друга — на день пізніше³. Генерал Колишко, хворий на туберкульоз, залишився у Львові, де помер 16 квітня 1834 року⁴. Депортації до Трансільванії unikнув Зигмунт Добек, один зі старших керівників повстання в Могилівському повіті.

Характерною рисою інтернування поляків австрійцями були суперечки між військовою й цивільною владою. Формально за інтернування відповідала цивільна влада, а військова мала лише допомагати. На чолі Галичини став губернатор Август Лонгін кн. Лобковіц. Інші посадові особи були поляки або німці⁵. Кілька разів були суперечки між цивільною владою й військовими, що навіть знайшло відображення в емігрантській пресі⁶. Часто комісари стояли на стороні інтернованих. Повстання «відродилося» в романтичній літературі, інтернування в Австрії зникло з цього дискурсу.

¹ B. Czart. — Rkps 5298. — К. 263.

² Białynia-Chołodecki J. Jenerał Kołyszko i tegoż podkomendni na terytorium Gali-cyi. — Lwów, 1912. — S. 3–4; Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie powstania listopadowego.... — S. 68–69.

³ Białynia-Chołodecki J. Jenerał Kołyszko i tegoż podkomendni... — S. 4–5; Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie powstania listopadowego.... — S. 68–69.

⁴ Kowecki J. Kołyszko (Kołyško) Benedykt // PSB. — Т. 13. — Wrocław–Warszawa–Kraków 1967. — S. 368.

⁵ Генерал, відзначений у наполеонівських війнах, помер 21 VII 1831 від холери.

⁶ Опис конфлікту у Вадовіце між комісаром Захером та ген. Підолом (Pamiętnik Emigracji (Władysław III). — 1832. — Nr 1 z 5 XII. — S. 7).

2.2. Від Житомира до Замостя: партизанський рейд загону Кароля Ружицького під час Листопадового повстання

Мацей Громбський
(Ченстохова)

У 1815 році за рішенням, прийнятим європейськими державами на Віденському конгресі, і перш за все в результаті російсько-прусько-австрійської угоди від 3 травня цього ж року, із більшості земель Варшавського Князівства було створено Королівство Польське. Щоправда, новостворена держава була об'єднана з Російською імперією, але отримала ліберальну конституцію, яка гарантувала дуже високий ступінь автономії¹.

Ці рішення не залишаються непоміченими в Західному краї, тобто в колишніх східних провінціях Речі Посполитої Двох Народів, або західних провінціях імперії. Бажанням місцевої знаті було приєднання Литви, Волині, Поділля та Правобережної України до наділеного конституцією Королівства Польського. Однак слід зазначити, що протягом перших 10 років не проводилися дії, спрямовані на розпалювання повстання. Шляхта отримала широкі привілеї, які сприяли її вільному культурному та економічному розвитку. У руках поляків також знаходилася місцева адміністрація, а за основу цивільного та кримінального права брався Третій Литовський статут 1588 р. На початку 20-х років XIX ст. було створено «волинську провінцію» Патріотичного Товариства, яка ставила собі за мету виконання обіцянки про приєднання «польських провінцій» до Королівства Польського імператором Олександром I².

Після арештів у 1826 р., у зв'язку з викриттям польських таємних організацій (Патріотичного товариства, Товариства шубравців та Організації тамплієрів), серед польської шляхти Західного краю запанувала апатія й відсутність віри в можливість здійснення політичної діяльності³. Оживлення розпочалося в першій половині 1830 р. Подібно до того, як це було в Королівстві Польському, так і на теренах південно-західних губерній, непоміченими

---

¹ Trąbski M. Geneza Królestwa Polskiego // *Silva rerum antiquorum. Księga Pamiątkowa dedykowana prof. zw. dr. hab. Bartłomiejowi Szyndlerowi* / red. R.W. Szwed. — Częstochowa, 2009. — S. 225–248.

² Hoffman J. Wołyń w walce 1831 r. // «*Rocznik Wołyński*» — Т. II. — Równe, 1931. — S. 149–154; Dylągowa H. *Towarzystwo Patriotyczne i Sąd Sejmowy*. — Warszawa, 1970. — S. 110; Wroński A. *Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie*. — Warszawa, 1993. — S. 11–14.

³ Hoffman J. *Op. cit.* — S. 154–158; Wroński A. *Op. cit.* — S. 17.

не залишилися події, які відбувалися у Франції та Нідерландах із липня по жовтень 1830 р. Однак справжнім імпульсом стали події Листопадової ночі у Варшаві.

На територію Волині інформація про повстання досягла вже 3 грудня (через Нарциса Олізара, бл. 5 грудня через Михайла Будзинського, і тільки 20 грудня через Якуба Гоффмана), а її наслідком стали спонтанні дії дворянства з приєднання до боротьби за незалежність. На жаль, у цій провінції не вдалося організувати спільну роботу центральних структур, тому підготовка до повстання здійснювалася незалежно один від одного в різних повітах¹.

Особливий інтерес викликає при цьому партизанська боротьба Кароля Ружицького на території Волині та Поділля. Основною джерельною базою дослідження є рапорт, підготовлений тим же командиром незабаром після прибуття до Замоської фортеці. Інформація, що міститься в даному документі, була підтверджена фактами, наведеними в спогадах Кароля Ружицького, Михайла Чайковського та Михайла Будзинського, а також в спогадах кількох інших учасників Листопадового повстання в Україні. Слід зазначити, що інформація, яка міститься в рапорті, і в мемуарах часто не збігається. Таким чином, передбачається, що рапорт, підготовлений Ружицьким, незабаром після прибуття в Замостя, має більшу наукову цінність, ніж спогади, написані через кілька років.

Кароль Ружицький був одним з активних організаторів підготовки повстання на Волині. Він народився 24 червня 1787 р. у селі Мітковці на Поділлі². Перший військовий досвід здобув у 1809 р., вступивши до відділу, організованого на території російського Поділля Юзефом Дверницьким, який потім був перенесений до Галичини й розпочав боротьбу з австрійцями

¹ Budzyński M. Wspomnienia mojego życia. — T. I. — Poznań, 1880. — S. 20; Olizar N. Pamiętnik kasztelana Narcyza Olizara. — Cz. 2. — Lipsk, 1871. — S. 163–164; Pamiętnik Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego. — Lwów, 1898. — S. 212–216, 220–221, 251; Hoffman J. Op. cit. — S. 158, 162–163; Łepkowski T. Powstanie 1831 roku na Ukrainie // Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania / pod red. W. Zajewskiego. — Warszawa, 1990. — S. 416; Op. cit. — S. 17, 49.

² Таку дату і місце народження подав К. Ружицький під час служби для армійського керівництва в 20-х роках XIX ст.: Pomarański S. Nieznana relacja Karola Różyckiego z jego kampanii na Wołyniu w 1831 r. // Przegląd Współczesny — T. 19, R. V (1928) — S. 266. В більшості праць та біографій К. Ружицького вказано іншу дату і місце народження: 5 листопада 1789 р. в Гуциловці на Поділлі в Нучульовці: Zacharewicz Z. Różycki Karol // Polski słownik biograficzny. — T. XXXII. — Wrocław – Kraków, 1989–1991. — S. 527–528; Bielecki R. Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego. — T. III: L-R. — Warszawa, 1998. — S. 407; Ostapowicz D. Boreml 1831. — Warszawa, 2010. — S. 136.

на стороні армії Князівства Варшавського. Це відділення було ядром 6 Кавалерійського галицько-французького полку, потім перейменованого в 15-й Кавалерійський полк армії Князівства Варшавського. Під час цієї кампанії Ружицький був підвищений до звання сержанта. Потім він взяв участь у війні 1812 р. проти Росії, беручи участь, серед іншого, у боях під Міром, Борисовом і на Березині. Під час останнього він був поранений і взятий у полон. За відвагу, проявлену під час російської кампанії, був підвищений від 18 січня 1813 р. до звання молодшого лейтенанта¹. Після звільнення з полону 18 серпня 1814 р. повернувся до Варшави, де приєднався до 15-го Кавалерійського полку. Потім у результаті реорганізації польської армії 20 січня 1815 р., переведений до 2-го Кавалерійського полку, яким командував полковник Юзеф Дверницький. 2-го квітня 1820 р. отримав звання лейтенанта. У 20-х рр. був призначений у департамент, який займався закупівлею коней для Війська Польського та був розквартирований на Волині. 1 березня 1828 р. отримав звільнення від армії за власним бажанням у званні капітана та з правом носіння форми. Він оселився в маєтку Городище, який належав його дружині Маріанні Чайковській².

Ружицький писав у своїх спогадах, що шляхта на Волині радісно сприйняла інформацію про повстання³. На жаль, суперечливі накази та невиправдані надії на підтримку з боку корпусу ген. Юзефа Дверницького⁴ призвели до того, що організовані Ксаверієм Годабським, Нарцисом Олізаром та Станіславом Ворцелло заходи на Волинському Поліссі (Луцький та Ковельський повіти), не увінчалися успіхом, а в Заславському, Звягельському та Рівненському повітах їх взагалі не було організовано. З іншого боку, оскільки в Дубненському, Кременецькому та Старокостянтинівському повітах були розміщені російські війська з корпусу генерала Лонгіна та

¹ Інформація про службу К. Ружицького див.: Pomarański S. *Op. cit.* — S. 266–267. В більшості праць і біографій К. Ружицького помилково вказано, що втік з неволі чи був звільнений у січні 1813 р., повернувся до Варшави і брав участь в наполеонівській кампанії в складі 15 полку уланів: Zacharewicz Z. *Op. cit.* — S. 527–528; Bielecki R. *Op. cit.* — S. 407; Ostapowicz D. *Op. cit.* — S. 136.

² Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 227; Pomarański S. *Op. cit.* — S. 266–268; Zacharewicz Z. *Op. cit.* — S. 527–528; Bielecki R. *Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie powstania listopadowego...* — S. 68–69. — S. 407.

³ Różycki K. *Pamiętnik Pułku Jazdy Wołyńskiej 1831 r., z przedmową Adama Mickiewicza.* — Kraków, 1898. — S. 9–10.

⁴ Trąbski M. *Wyprawa generała Dwernickiego na Wołyń w 1831 roku // «Przegląd Historyczno-Wojskowy».* — Nr 1/2012. — S. 7–27; Trąbski M. *Korpus generała Dwernickiego na Wołyniu w 1831 roku // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя. Збірник наукових праць.* — Умань, 2012. — S. 140–147.

генерала Василя Кайзарова, то не було ніякої можливості для організації повстання¹.

Таким чином, на території Волинської губернії тільки в Житомирському повіті була можливість підняття військових дій. Ружицький, який був обраний лідером місцевої знаті, готуючись до боротьби, збільшив у своїх маєтностях вирубку лісу, завдяки чому міг працевлаштувати працівників лісу. Він вважав, що міг би, у разі необхідності, завербувати серед них 800 стрільців. Шляхта, яка брала участь у підготовці повстання, скуповувала коней, збирала зброю й боєприпаси².

Одночасно з цим російська влада вжила заходів, побоюючись повстання на Волині. Уже від 21 грудня там було оголошено воєнний стан, і з ранньої весни в селах розпочали розставляти військові форпости (під виглядом боротьби з епідемією холери), а також конфісковувалася зброя, а то й коси, сокири й ножі³.

Сигналом до початку повстання мало бути входження на територію Волині регулярних військ польської армії. Перші відомості про це Ружицький отримав лише через кілька днів після битви під Боремлем (19 квітня 1831 р.). Але він не зміг вчасно взяти на себе обов'язок головнокомандувача через відстань, що розділяла його від корпусу генерала Дверницького⁴. Він очікував, імовірно, наказу вищої влади.

Лише в ніч із 25 на 26 квітня до Ружицького прибув якийсь В.П., «син відомого своїм патріотизмом і хоробрістю полковника», із наказом від майора Базилія Хрущеховського, емісара Національного уряду на території українських губерній, у якому дата повстання була призначена на 27 квітня⁵. На жаль, ці плани були зірвані іншим наказом Хрущеховського. Ружицький у щоденнику помилково повідомляє, що в той же час отримав інформацію про перетин австрійського кордону корпусом генерала Дверницького — насправді ця подія мала тоді місце, але неможливо, щоб тодішні засоби

¹ Budzyński M. Op. cit. — S. 34; Puzyrewski A. K. *Wojna polsko-ruska 1831 r.* — Warszawa, 1899. — S. 201–202; Hoffman J. Op. cit. — S. 173–175, 177–180; Tokarz W. *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831.* — Warszawa, 1993. — S. 298; Łepkowski T. Op. cit. — S. 416–417; Wroński A. Op. cit. — S. 49–52.

² *Pamiętnik Sadyka Paszy...* — S. 227, 234; Różycki K. Op. cit. — S. 10; Wroński A. *Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie.* — Warszawa, 1993. — S. 52.

³ Budzyński M. Op. cit. — S. 23; Różycki K. Op. cit. — S. 11; Wroński A. Op. cit. — S. 15. Окрім М. Чайковського російська влада заарештувала ще кілька активних змовників на Волині: *Pamiętnik Sadyka Paszy...* — S. 250.

⁴ Różycki K. Op. cit. — S. 11.

⁵ Budzyński M. Op. cit. — S. 24; Różycki K. Op. cit. — S. 11; Pomarański S. *Nieznana relacja Karola Różyckiego z jego kampanii na Wołyniu w 1831 r.* // *Przegląd Współczesny.* — T. 19, R. V (1928) — S. 266; Hoffman J. Op. cit. — S. 165.

зв'язку, додатково утруднені кордонами Росії, могли забезпечити передачу інформації до Житомира протягом одного дня¹. У всякому разі перенесення початку повстання призвело до дуже небезпечної ситуації².

Слід додати, що й на Поділлі була плутанина у зв'язку зі скасуванням початкового терміну повстання. Через побоювання направлених на окреслену територію російських військ 5-го корпусу піхоти повстанські загони з Кам'янецького, Ушицького та Могилівського повітів були евакуйовані до Галичини. Паніці не піддалася шляхта Ольгопільського та Гайсинського повітів, яка розпочала боротьбу 6 травня (у резервному періоді). Потім до них приєдналися повстанці Балтського та Ямпільського повітів. Спільно організований загін нараховував 2070 кінних (17 ескадрилій) і 350 піших повстанців. Командиром загону став ветеран повстання Костюшка вісімдесятилітній генерал Бенедикт Колишко³.

У зв'язку з розвитком повстання в сусідній губернії Ружицький встановити дату початку бою на 17 травня. Місцем зосередження основних сил був Малий Корівницький ліс у 4 милях від Житомира й у двох милях від Чуднова. На жаль, через арешти, які мали місце протягом 3 тижнів до визначеного терміну повстання, і, ймовірно, через страх можливого швидкого збільшення російських військ із житомирського гарнізону, на місці збору замість 480 було 130 кінних (із них 30 очолював Михайло Чайковський)⁴. До складу загону входили місцеві поміщики, придворні службовці та селян. Добровольці були погано озброєні: було мало вогнепальної зброї й шабель, за зброєю рахувалися раніше підготовлені Ружицьким списи⁵. Загін було поділено на чотири взводи, які мали у своєму складі капелана — ксьондза Коломийського (базиліанин), лікаря — др. Терлецького, 3 перукарів і фармацевта (євреї з Бердичева)⁶.

Мабуть, через малу бойову силу загону Ружицький спочатку розіслав патруль, який мав забезпечити об'єднання з людьми, які хотіли вступити в боротьбу, а потім вирішив пробитися на Поділля й приєднатися до угруповання ген. Колишки. Такий план дій призвів до того, що Ружицький

¹ Różycki K. Op. cit. — S. 12.

² Budzyński M. Op. cit. — S. 24–25; Różycki K. Op. cit. — S. 12; Pomarański S. Op. cit. — S. 266; Hoffman J. Op. cit. — S. 165.

³ Jełowicki A. Moje wspomnienia. — Poznań, 1877. — S. 225; Różycki K. Op. cit. — S. 12; Łepkowski T. Op. cit. — S. 418.

⁴ За М. Будзинським відділ налічував 70 осіб, а за М. Чайковським — 200 осіб. Див.: Op. cit. — S. 30; Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 255.

⁵ Чайковський М. помиляється щодо поділу відділу на 3 ескадрони. Див.: Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 257.

⁶ Budzyński M. Op. cit. — S. 27–28; Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 253–255, 258; [Raport K. Różyckiego, 13 czerwca 1831 r. pod Zamościem] // Pomarański S. Op. cit. — S. 270; Różycki K. Op. cit. — S. 13; Hoffman J. Op. cit. — S. 181.

не зміг мобілізувати стрільців. Він хотів змобілізувати більші сили, аби розпочати боротьбу вже на території Волині, закладаючи базу в лісах між Романовим і Звяглем¹.

Протягом перших днів загін Ружицького кружляв по околицях, попереджаючи в різних напрямках російські гарнізони. У Короченках було отримано інформацію про те, що через Чуднів має пройти транспорт із рекрутами. Раптовим нападом розбили конвой, що складався приблизно з 50 піхотинців, взяли їх у полон — військовополонених майже відразу ж відпустили, щоб не затримували рух загону. Звільнено 560 рекрутів, які втекли до лісу, здобуто 50 гармат піхоти з багнетами, а також 80 нових гусарських вальтрапів, які перевозилися на возах. У зв'язку з викриттям козаками маршруту загону Ружицького він вирішує перейти на лівий берег Тетерова й заночувати під Хуторами Марачинського².

На наступний день, побоюючись переслідування з Житомира, Ружицький скерував загін прямо на Поділля. Загін складався з 200 кінних, які ділилися на два взводи під командуванням Станіслава Дуніна (Северин Пілховський, Ян Омечинський, Ян Длуський, Адольф Пліховський) та Михайла Грудзинського (Антоній Трипольський, Ксаверій Маргулець, Антоній Шашкевич, Твардовський)³. Марш відбувався по-татарськи чи по-козацьки, без багажу, лише один віз перевозив боєприпаси й гроші (за даними М. Чайковського, 150 000 рублів золотом і сріблом)⁴.

Як записав Ружицький, завдяки добрим коням, незважаючи на погані дороги, вдалося уникнути переслідування. Коли загін підійшов до кордонів Поділля, було отримано інформацію про поразку ген. Колишко під Дашовом (14 травня) і про його марш на захід, у бік Бугу («Подольського Бугу») у Янів⁵. Один із його взводів мав вести бій, аби захопити в полон російського генерала й кілька гармат. Насправді, 17 травня взвод Едварда Словицького переміг під Михайлівкою

¹ Budzyński M. Вказ. праця. — S. 30–31; Różycki K. Op. cit. — S. 13–14; Hoffman J. Op. cit. — S. 181–182.

² Budzyński M. Op. cit. — S. 31; Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 258–262; [Raport K. Różyckiego, 13 czerwca 1831 r. pod Zamościem] ... — S. 270; Różycki K. Вказ. праця. — S. 14–15; Hoffman J. Op. cit. — S. 182.

³ Budzyński M. Op. cit. — S. 36; Różycki K. Op. cit. — S. 15. За М. Будзинським до відділу приєдналися: Северин Пілховський з 30 особами, Тадеуш Пжиборовський з 20 особами, Міхал Грудзинський (в мундирі російського улана) з 15 особами (за М. Чайковським — 25 уланів і 15 козаків), а також Станіслав Дунін з 20 особами. Див.: Budzyński M. Op. cit. — S. 30–31.

⁴ Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 257–258; Różycki K. Op. cit. — S. 15.

⁵ У битві під Дашевом втратили близько 40 вбитих і поранених, проте згодом вдалося зібрати 4 ександрони. Генерал Б. Колишко повів своє військо на Тиврів, де й збирався переправитися через р. Буг (Jełowicki A. Op. cit. — S. 228–231, 239).

(близько Тиврова) два російських взводи, але в полон потрапили капітан і 20 уланів. За цей подвиг ген. Колишко підвищив Єловицького до звання полковника «національної кавалерії»¹.

В Уланові загін Ружицького 20 травня забрав коней із поштового відділення, для того щоб перешкоджати комунікації росіян. Так як вони були в приватній власності, то було заплачено за них 90 руб. сріблом і залишено квитанцію, яка підтверджувала оплату. Так як коні не підходили для верхової їзди, то на них завантажили піхотні знаряддя². В Уланові також було взято в полон російський кур'єр, який віз рапорти ген. Рота, у котрих описувалася битва під Дашовом (інформація, що містилася в них, була дуже перебільшена), а також 800 рублів, які Ружицький розподілив серед своїх солдатів³.

Загін Ружицького, продовжуючи похід із метою приєднання до ген. Колишко, перейшов Буг між Хмільником та Яновом. Постій зробили під Літином, звідки було направлено розвідку для з'ясування перебування подільських загонів та російських корпусів. Коли Ружицький був поінформований про те, що Колишко йде по прямому шляху в напрямку Галичини, він вирішив повернутися назад на Волинь, а звіди перебратися в Королівство Польське. Причиною такого рішення, імовірно, стала відсутність віри в можливість продовження бойових дій у колишніх південно-східних регіонах Речі Посполитої, які перебували в ізоляції. Натомість було вирішено прокладати шлях з урахуванням російського військового кордону, що поширився з Проскурова, через Заслав, Острог до Луцька, тим самим перекриваючи найкоротший шлях до кордону Королівства⁴.

Реалізуючи свій план, Ружицький відійшов від початкового наміру атакувати розміщений недалеко російський піхотний батальйон, і в ніч із 21 на 22 травня виконав марш у напрямку Бара⁵. У його щоденнику подано недостовірну інформацію про те, що він рушив на Вінницю, аби заплутати ген. Рота. Російський командир вважав, що поляки хочуть «обійти його здалеку», щоб потім потрапити до Галичини. Для того, аби не допустити цього, він повинен був вислати кавалерійську дивізію до Бара. У цей час Ружицький повернув на північ, переправляючись через Буг біля Янова. Одночасно поляки зуміли відірватися на три милі від переслідування козаків

¹ Budzyński M. Op. cit. — S. 34; Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 262–263; Różycki K. Op. cit. — S. 15–16. Por. Jełowicki A. Op. cit. — S. 240–242.

² Różycki K. Op. cit. — S. 16.

³ [Raport K. Różyckiego, 13 czerwca 1831 r. pod Zamościem] ... — S. 270; Różycki K. Op. cit. — S. 16–17; Hoffman J. Op. cit. — S. 182.

⁴ Opowiadanie Antoniego Szaszkiewicza // Berzeviczy E. Wieczory starego żołnierza. — Lwów, 1879. — S. 32; Budzyński M. Op. cit. — S. 34–35; Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 265–268; Różycki K. Op. cit. — S. 17–18; Hoffman J. Op. cit. — S. 182.

⁵ [Raport K. Różyckiego, 13 czerwca 1831 r. pod Zamościem] ... — S. 270.

і стрільців, які вважаючи, що загін Ружицького й далі марширує в сторону Бара, заклали там пастку й вирішили відпочити¹.

У Янові був сформований ще один загін, що свідчило про те, що під час виступів на Поділлі до волинського загону приєдналася група місцевих добровольців, можливо, тих, хто залишився в живих після битви під Дашовом. Ружицький послав звідти в Хмільник трьох євреїв із грошима, які мали замовити (незважаючи на ціну) продукти й фураж. Це було, звичайно, черговою дезінформацією для росіян, які, таким чином, повинні були переконатися, що поляки продовжують намагання прорватися до Галичини².

Насправді Ружицький скерував свій загін у протилежному напрямку, на Краснопіль. Після проходження через це містечко 27 травня він був проінформований про наближення двох російських загонів. Перший наближався зі сходу, проходячи через Краснопіль, а другий заступив їм шлях із заходу під Молочками. Тактичне розташування загону Ружицького ускладнило обмежені можливості для маневру, тому що з лівої сторони були болота, а з правої — болотиста річка. Початковий аналіз показав, що до Краснополя вступив загін піхотного полку кн. Веллінгтона (у мемуарах Ружицький і Чайковський пишуть про два загони) і 40 козаків, а під Молочками було розміщено другий полк.

У зв'язку з цим Ружицький розмістив свою кавалерію фронтом у напрямку Краснополя, щоб таким чином зупинити вихід противника з-поміж забудов і затримати його подальший наступ. Потім він почав відступати в напрямку Молочок, маневруючи так, щоб змусити другий загін росіян вийти на відкритий простір. Рухаючись прямо на волинський загін, Ружицький поставив по три взводи по обидва боки дороги, ще два — на дорозі й останній — позаду для страхування багажу й каси.

У цей час Ружицький на чолі взводів під командуванням Міхала Чайковського й Северина Пілховського мав атакувати з фронту. Командир росіян, бачачи небезпеку, яка загрожує його загону, наказав сформувати захисний чотирикутник. Із криком «Слава Богу!» волиняни зламали російську оборону. Загинув 31 російський солдат, у тому числі й командир роти. У полон узято молодого офіцера й 90 солдатів. Серед бранців двох російських солдат, за їхнім бажанням, було прийнято до загону (у «Щоденнику» Ружицький пише про 3 солдат). У рапорті від 13 червня під Замостям Ружицький зазначив, що ця перемога була оплаченою тільки 5 пораненими солдатами й 2 кіннотниками, а у виданому в еміграції щоденнику (у 1833 р.) подає 10 поранених і 16 поранених кіннотників.

¹ Różycki K. Op. cit. — S. 17–18.

² Ibidem. — S. 18–19.

Другий російський загін, бачачи поразку під Молочками, не вийшов із Краснополя, але почав там тримати оборонні позиції. Тому Ружицький, заповнивши вози трофеями (зброя, боеприпаси), швидким маршем направився в напрямку з Новоград-Волинського до Острова, щоб чим швидше дійти до Любара й переправитися там на лівий берег Случу¹.

Уже на другий день загін досяг селища Миропіль, власник якого шляхтич Ростворовський не тільки не надав повстанцям допомогу, але й пригрозив, що повідомить про їх прибуття росіянам². Незважаючи на явну зраду національних інтересів (хоча з іншого боку, ця людина зберегла лояльність по відношенню до уряду) і прохання підлеглих про його покарання, Ружицький не вжив ніяких заходів. Після відпочинку загін рушив спочатку вздовж лівого берега Случу, руйнуючи дороги, мости й переправи, щоб ускладнити переслідування ворога. Під Ульхою затримали російський конвой, який супроводжував вози з гарматами й мінометами, конфісковані з довколишніх костьолів. Можливо, через низьку бойову цінність Ружицький наказав потопити цю «артилерію» в Случі. Імовірно, під Баранівкою загін повернув на захід, аби 30 травня перетнути дорогу з Новоград-Волинська. На цій дорозі захопили два російських військових транспорті³.

Прямуючи на північний захід, Ружицький наблизилися до Волинського Полісся, де в разі перекриття дороги до Королівства, міг би піти в район охопленої повстанням Литви. 31 травня або 1 червня його загін увійшов у Межириччя, де його зустріли дуже тепло. Студенти зі старших класів місцевої гімназії ордену Піарів колективно вступили до лав повстанців, а коней для них забезпечив маршалок шляхти Юзеф Стецький, який також відправив до загону своїх козаків. Таким чином, вдалося організувати третю ескадрилью під командуванням Тадеуша Пшиборовського (взводи: 1. Марчін Вилежинський, 2. Адам Домарадський, 3. Міхал Будзинський, 4. Йосафат Домарадський)⁴.

2 червня за милою від Березного Ружицький отримав повідомлення від командира Йосафата Домарадського про наближення до під'їзної дороги з

¹ Budzyński M. Op. cit. — S. 37–39; Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 270–271; [Raport K. Różyckiego, 13 czerwca 1831 r. pod Zamościami] ... — S. 270; Różycki K. Pamiętnik Pułku Jazdy Wołyńskiej 1831 r.... — S. 19–22; Hoffman J. Op. cit. — S. 182.

² Пізніше Ростворовський пояснював, що повстанців прийняли за козаків. Див.: Budzyński M. Op. cit. — S. 39–40; Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 269; Różycki K. Op. cit. — S. 22.

³ Budzyński M. Op. cit. — S. 40; [Raport K. Różyckiego, 13 czerwca 1831 r. pod Zamościami] ... — S. 271; Różycki, Pamiętnik Pułku Jazdy Wołyńskiej 1831 r.... — S. 22–23; Opowiadanie Antoniego Szaszkiewicza... — S. 37, 40–41.

⁴ Budzyński M. Op. cit. — S. 41–42, 54; Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 272–273; Różycki K. Op. cit. — S. 24; Opowiadanie Antoniego Szaszkiewicza... — S. 41–43; Hoffman J. Op. cit. — S. 182–183.

Межиріччя загону російської кавалерії. Було залишено вози з фуражем, щоб не перешкоджати маневрам, вояки взяли з собою тільки вози з пораненими, гроші й зброю. Волиняни пройшли через село Тишице, за яким було поле, обмежене з правої сторони річкою Случ, а з лівої — лісом.

За селом був рів, який простягався від Случу до лісу. Після перетину цієї перешкоди Ружицький наказав зайняти позиції двом взводам (Дуніна й Грудзинського), третій взвод (Пшиборовського) встановив на 300 кроків далі під лісом як тактичний ар'єргард. Потім Ружицький підійшов 20 кроків до рову, опираючи ліве крило до річки, щоб захиститися від обходу ворогу з цієї сторони. Росіяни після наближення до рову почали обстрілювати волинян із карабінів. Незважаючи на невелику відстань між двома силами (бл. 80 кроків) обстріл повністю був неефективним. Ружицький, бажаючи спровокувати противника переправитися на інший бік рову, наказав Міхалові Грудзинському вивести російський взвод за допомогою інспірації відходу поодиноких солдат. Росіяни, думаючи, що це початок загального відступу, перетнули міст, щоб захопити втікачів-поляків. Однак взвод Грудзинського встиг пройти повне коло й повернутися в початкове положення та з криком «Слава Богу!» напасти на росіян. Росіяни, вражені цим маневром, швидко були розбиті.

У бою загинуло 12 росіян, у тому числі один офіцер, а в полон взято 40 поранених солдатів (Ружицький подає в «Щоденнику» такі цифри: 2 сержанти й 48 солдат, а Шашкевич — аж 70). У гонитві за росіянами, що втікали в напрямку Тишця, захоплено вози з фуражем, у яких було знайдено 14 зв'язаних і поранених росіянами малолітніх учнів із Межиріччя (сховалися там, бажаючи вступити до загону Ружицького, але останній відмовив їм через вік), а також тіло офіцера Порчинського, який загинув, захищаючи вози. За одного пораненого офіцера (Адольфа Пілховського) і 3 поранених солдатів (у «Щоденнику» — 6 поранених) розбито ескадрон кавалерії, здобуто 78 коней, 120 гвинтівок і десятки шабель і пістолетів¹.

Після цього успіху Ружицький продовжив похід до Бугу. Однак проблемою був ще один кордон російських військ, що простягався від Луцька, через Володимир-Волинський, Коритницю, Любомль, Опалин до Влодави. Крім того, у Ковелі, розташованому близько до маршруту загону Ружицького, було розміщено 2000 солдат піхоти з артилерією. На щастя, між російським військом ходили чутки про значно більші сили волинських повстанців, а пол. Петерс, пояснюючи поразку, вказував на 10 000 військо. За допомогою

¹ Budzyński M. Op. cit. — S. 42–43; Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 274; [Raport K. Rózyckiego, 13 czerwca 1831 r. pod Zamościem] ... — S. 271; Rózycki K. Op. cit. — S. 25–27; Opowiadanie Antoniego Szaszkiewicza... — S. 46–49; Hoffman J. Op. cit. — S. 183.

цього Ружицький поширив чутки про те, що його підрозділ тільки авангард великих сил, сконцентрованих на Волині. Після добового відпочинку підрозділ перейшов через Горинь під Домбровицю, де в подарунок від гр. Плятера отримав гранотаве й біле сукно на форму для повстанців. Загін рушив маршем через Березницю, Володимирець до Рафалівки. Там до нього приєдналися повстанці з розбитого загону Ворцелла: декілька кіннотників і 80 піших солдат (за даними М. Будзинського, 100 піших). Піхоту Ружицький озброїв гвинтівками з багнетами, які до сих пір були укладені на возах¹.

У Рафалівці переправилися на лівий берег Стиру. Там Ружицький знову поширив неправдиву інформацію про планований напад на Ковель. У той же час, щоб позбутися від «тягаря», який уповільнював марш, він звільнив полонених, узятих під Тишицею².

Далі дорога волинського загону проходила через Гулівку, де Ружицький дізнався, що росіяни, побоюючись нападу, встановлюють укріплення. Під Мацеєвом за кілька сотень ярдів загін розминувся з російською колоною, яка йшла від Бугу на допомогу Ковелю. Проходячи недалеко Любомля, дізнався, що звідти також направлено російський гарнізон на Ковель. За Любомлем минули ще один російський загін, який рухався з Опалина, а 10 червня опівдні загін перетнув Буг і вийшов на чверть милі нижче від Дорогохуська в селі Пшевози³.

Після короткого відпочинку на території Королівства Польського Ружицький наказав знищити човни, щоб перешкодити російській погоні, а потім послав розвідку в Красностав, Замостя й Грубешів для того, щоб орієнтуватися в розташуванні ворога, а сам з головними силами рушив у напрямку Хелма, прагнучи дійти до Замойської фортеці. Першу ніч у Королівстві Польському загін провів на території Волі Чернеєвської. Там Ружицький отримав інформацію про невеликий гусарський загін, який переправився по його слідах через Буг, а потім відправився до штаб-квартири в Красноставі, імовірно, щоб надати інформацію про партизан на Волині⁴.

¹ Budzyński M. Op. cit. — S. 43–45; Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 276–277; Różycki K. Op. cit. — S. 27; Opowiadanie Antoniego Szaszkiewicza... — S. 51; Puzyrewski A. K. Op. cit. — S. 202.

² Budzyński M. Op. cit. — S. 43–44; Różycki K. Op. cit. — S. 27–28; Opowiadanie Antoniego Szaszkiewicza... — S. 49–50; Hoffman J. Op. cit. — S. 183–184. За Северином Осташевський Ружицький планував атаку на Луцьк (насправді на Ковель). Див.: Bitwa pod Uchaniem. Opowiadanie Seweryna Staszewskiego // Berzevichy E. Wieczory starego żołnierza... — S. 10–11.

³ Budzyński M. Op. cit. — S. 47–48; Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 278–279; [Raport K. Różyckiego, 13 czerwca 1831 r. pod Zamościem] ... — S. 271; Różycki K. Op. cit. — S. 28–29; Hoffman J. Op. cit. — S. 184. В спогадах С. Осташевського Лубоиль помилково названо Ковелем. Див.: Bitwa pod Uchaniem... — S. 9–10.

⁴ Bitwa pod Uchaniem... — S. 11–19; Budzyński M. Op. cit. — S. 48–52; [Raport K.

Потім загін Ружицького, проходячи через Грабовець і Жуків, брав участь у сутичках із козаками, які його переслідували. У той же день вони втратили в цілому 1 убитого й 6 поранених кавалеристів і кілька захоплених піхотинців, які були не в змозі йти в ногу з загоном. Майже під Замойською фортецею повстанці об'єдналися з загоном, який був посланий туди ген. Войцехом Хшановським, щоб полегшити волянянам досягнення мети.

Таким чином, 12 червня 1831 р. закінчився період діяльності партизанського загону Кароля Ружицького, який тривав 4 тижні. Після подорожі в 132 милі (згідно з розрахунками командира) втрати становили: 2 убитих, 28 поранених й один ув'язнений (Домінік Струмилло, поранений під Грабовцем). Він привів своїх людей під Замостя, а це 3 взводи й 40 піших партизанів.

У рапорті, складеному на наступний день, Ружицький представив до нагороди декількох зі своїх підлеглих: Томаша Одинецького, Френчішка Воевудського, Ісаака Халчинського, Трохима Даниловича, Северина Малиновського та сержанта Юліуша Будзинського¹.

Після короткого відпочинку в таборі під Замойською фортецею, 16 червня отримав наказ Верховного головнокомандувача Національних збройних сил, ген. Яна Сксинецького про реорганізацію загону в регулярний полк під назвою Полк волинської кінноти та призначення Кароля Ружицького його командиром у званні майора. У той же час він отримав Лицарський хрест військової доблесті, а Срібними хрестами нагороджено перерахованих у рапорті солдат².

Полк волинської кінноти 30 червня за наказом ген. Хшановського пройшов на лівий берег Вісли (під Завихостом), супроводжуючи транспортний відділ, висланий із Замостя до Варшави. Потім він супроводжував транспорт із їжею з краківського воєводства до Солка, де він завершив збір — у т.ч. отримано з варшавських складів 200 пар взуття, 500 сорочок і 113 чайників. Потім полк став частиною корпусу ген. Самуеля Ружицького, у складі якого взяв участь, зокрема, у битві при Ілжі (9 серпня 1831 року), де відбив напад Новоросійського драгунського полку, а також брав участь у декількох сутичках на території воєводств — Сандомирського й Краківського. У кінці кінців у складі цього корпусу перейшли австрійський кордон під Бібркою 28 вересня 1831 р.³

Różyckiego, 13 czerwca 1831 r. pod Zamościem]. — S. 271; Różycki K. Op. cit. — S. 29–33.

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych. — Sygn. 262. — K. 157; [Raport K. Różyckiego, 13 czerwca 1831 r. pod Zamościem] ... — S. 271–272; Różycki K. Op. cit. — S. 33–34.

² Budzyński M. Op. cit. — S. 53; Pamiętnik Sadyka Paszy... — S. 282; Różycki K. Op. cit. — S. 34–35; Pomarański S. Op. cit. — S. 272.

³ Berezeviczy E. Op. cit. — S. 49–65; Tokarz W. Op. cit. — S. 454–457, 549–551.

Чотиритижневі заходи, проведені Каролем Ружицьким на Волині й Поділлі, принесли йому репутацію одного з найкращих партизанів Листопадового повстання. За словами ген. Ігнація Прондзинського, він був відмінним організатором, здатним вселяти довіру й прихильність підлеглим, сам проявив доблесть, розсудливість і хитрість. У свою чергу відомий військовий історик Вацлав Токаж описав його як офіцера високого гатунку¹. Слід підкреслити також, що на відміну від інших командирів, Ружицький зміг залучити до свого загону добровольців не тільки серед місцевих поляків, а й русин-українці. В очах селян він виріс до формату козацьких ватажків, оспіваних у народних піснях². Слід додати, що волинські євреї також підтримували його дії, надаючи матеріальну допомогу та шпигунські послуги³.

---

¹ Prądyński I. Pamiętnik generała Ignacego Prądyńskiego. — Т. II. — Kraków, 1909. — S. 475; Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831. — Paryż, 1837. — S. 193; Tokarz W. Op. cit. — S. 300; Wroński A. Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. — Warszawa, 1993. — S. 53.

² Wroński A. Op. cit. — S. 53–54.

³ Różycki K. Uwagi nad wyprawą generała Dwernickiego na Ruś. — Bruksela, 1837. — S. 56; Hoffman J. Op. cit. — S. 184.

2.3. Уманська шляхта в польському повстанні 1830 — 1831 років

Ігор Кривошея
(Умань)

29 листопада 1830 року з виступу шляхти у Варшаві почалося повстання, яке підтримали частини польської армії. Повстання швидко поширювалося на колишніх польських землях, що входили тепер до складу Росії. Серед повсталих переважала шляхта: дрібні землевласники, управителі маєтків та економій, орендарі, посесори. Ідея звільнити кріпаків і таким способом повернути селян на свій бік не знайшла підтримки, тому що заможне шляхетство вважало цей крок надто передчасним і революційним.

Про повстання в Королівстві Польському на Правобережжі стало відомо в грудні 1830 р. На цьому емоційному піднесенні в краї стали виникати таємні гуртки для підготовки збройних виступів на місцях. У 1830 – 1831 рр. виникли таємні товариства у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Кременці, Житомирі, Гайсинському повіті та інших місцевостях Волинської, Київської та Подільської губерній¹.

12 грудня 1830 року російський імператор Микола I звернувся до польських повстанців із відозвою, у якій вимагав припинити свавілля, звільнити російських підданих тощо. Сподівання словами заспокоїти повсталих не справилися, царський маніфест не справив на поляків ніякого враження. Більш того, 13 січня 1831 року польський сейм проголосив про закінчення царювання Миколи I й дому Романових у Польщі. Зрозумівши, що слова тут не допоможуть, самодержець російський у зверненні до народу оголошує про початок воєнних дій проти бунтівників із метою «возвратить России мгновенно отторгнутый от нее мятежниками край, устроить судьбу его на основаниях прочных, сообразных с потребностями и благом всей нашей империи и положить навсегда конец враждебным покушениям злоумышленников, мечтающих о разделении»².

Навесні 1831 року повстання досягло піку. У квітні на Правобережну Україну рушив багатотисячний корпус польських повстанців під командуванням генерала Ю. Дверницького, але після виснажливих і невдалих боїв його

---

¹ Баженов Л. В. Восстание 1830 — 1831 гг. на Правобережной Украине: Автореферат дис... канд. истор. наук: 07.00.03 / Киев. ун-т им. Шевченка. — К., 1973. — С. 19 — 20.

² ЦДІАК України. — Ф.49. — Оп.2. — Спр.1538. — Арк.1; Там само. — Ф. 533. — Оп. 2. — Спр. 1142. — Арк. 32.

угруповання було змушене відступити за австрійський кордон. Навіть цей невдалий похід спричинив активізацію дій польських загонів на Правобережжі. На Київщині та Поділлі найбільш активно діяли загони під проводом генерала Колишка, учасника повстання під проводом Тадеуша Костюшка, а також поміщиків Собанських та інших.

У Київській губернії майже всі повіти, крім Богуславського, Черкаського та Чигиринського, були охоплені повстанням¹.

Серед повстанців переважав шляхетський елемент: дрібнопомісна, середня польська та українська ополечена шляхта складала — 49%, польські поміщики-магнати — 14,3%, або загалом 63,3% усіх учасників повстання².

Розслідування подій, пов'язаних із повстанням, показало, що шляхетство Уманщини не стояло осторонь. У рапорті уманського нижнього земського суду на ім'я київського цивільного губернатора за № 2970 від 27 квітня 1831 року зазначалось, «что все почти сего повета поссессоры и помещики начали делать приготовление лошадей с сбруей и козацким убором под видом их хозяйственной надобности; подговаривая между тем чиншевую шляхту, официалистов своих, служителей к найму в казаки; а 24 против 25 апреля принялись делать пики, исправлять охотничьи свои ружья и сабли»³.

План повстання на Уманщині передбачав захоплення повітового міста двома загонами через сад «Софіївку» і Греків ліс. Для підтримки повстання в повіті з Подільської губернії повинні були підійти козацькі загони під керівництвом поміщиків Собанських. Захоплення Умані планувалося на 26 квітня, але цей план не було втілено в життя⁴.

З'ясувати ступінь причетності шляхти повіту до заворушення повинна була Уманська приватна комісія, яка входила до складу створеної указом від 7 травня 1831 року київської губернської комісії для розбору справ про учасників польського повстання. Згідно з указом, усі підозрювані поділялися на три розряди: 1) керівники повстання; 2) повстанці, що брали участь у бойових діях проти російських військ; 3) особи, які симпатизували повстанцям, але участі в повстанні не брали. Справи осіб першого та другого розрядів із визначенням комісії направлялися через генерал-губернатора на розгляд до головнокомандувача 1-ю армією, який особисто доповідав щодо винесення кінцевого рішення імператору.

¹ Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20 — 40-е годы XIX в. — К., 1979. — С.77.

² Дьяков В.А., Зайцев В.М., Обушенкова Л.А. Социальный состав участников польского восстания 1830 — 1831 гг. // Историко-социологические исследования. — М., 1970. цит. за: Баженов Л.В. Вказ. праця. — С. 20–21.

³ ДАКО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 3654. — Арк. 2.

⁴ Там само. — Арк. 3.

Секвестру, а потім і конфіскації в разі необхідності підлягала рухома й нерухома власність віднесених до першого та другого розрядів. Особи, віднесені за указом до третього розряду, приводилися до присяги «в непоколебимой впредь верности к всероссийскому престолу и его величеству императору», а потім звільнювалися й направлялися у свої володіння під суворий нагляд поліції з поверненням конфіскованої власності¹.

Більшість дворян, яких підозрювали в протиправних діях, було заарештовано. В основному арешти серед шляхти розпочалися після поразки повстанців під Дашевом у травні 1831 року. Наведемо список підозрюваних у причетності до польського заколоту поміщиків, дворян і шляхтичів Уманського повіту, складений на основі рапортів уманського земського урядника: поміщик Гевартовський, шляхтич Флоріан Я(є)ловицький, посесор С. Кочубіївки Станіслав Пршигодський, економ Пршигодського Сільвестр Мочарський, посесор Станіслав Рибчинський, дворянин Ігнатій Саноцький, шляхтич Радзівеський, економ Сідлецький, шляхтич Зенон Хаборський, поміщики с. Кожухівки Гілярій, Станіслав, Тимофій Юр'євичі, шляхтич с. Помийники Ян Шембровський, поміщик с. Безпечної Крещковський, шляхтич с. Ризина Михайло Утович, поміщик с. Русалівки Пршигодський, підкоморій поміщик с. Голяківки Августин Вінницький, поміщик с. Коржевої Михайло Рафалович та його син Андріан, маршалок Уманського повіту поміщик с. Ягубця (Обозівка) Ян (Іван) Марковський, дворянин Врочинський, власник половини с. Орадівки Кароль Запольський, поміщик с. Лещинівки Ян (Іван) Креховецький, економ Креховецького Козловський, шляхтич Степан Добровольський, шляхтич Ян Комарський, шляхтич Казимир Любашевський, шляхтич Яків Лотоцький, поміщики с. Ольшанки Андріан та Роман Метелицькі, шляхтич Рафаїл Невеловський, підсудок уманського повітового суду Альбін Непокійчицький, шляхтич Федір Ольшевський, учитель-шляхтич Франц Гуликовський, шляхтич Павло Пясецький, шляхтич Вікентій Равінський, поміщики сс. Свинарки й Талалаївки Кароль та підсудок уманського повітового суду Едуард Свенцькі, шляхтич Солтикевич, шляхтич Якуб Сикорський, шляхтичі Чеховські, шляхтич Михайло Шарванський, поміщик с. Полонистого Томаш Яворський з братом Казимиром, поміщики сс. Лебединки, Лащівки Людвік Гурковський, поміщик с. Легезина Йосиф Держановський, родич Держановського Шимон Длуголенський, економ с. Легезина Смінковський, власник (придане за дружиною) с. Ботвинівки Антоній Каменецький, орендний власник с. Синиці Юзеф Галецький із синами Станіславом й Олександром, орендний власник с. Поташ Покутинський, шляхтич Фадій Середницький із синами Теофілом і Євстафієм, орендний власник с. Попівки Данило Тхоржевський, орендний

¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 295. — Спр. 14225. — Арк. 4.

власник с. Росохватця Кароль Задерновський, колишній посесор с. Старих Дмитрушок Стефан Запольський, шляхтич Микола Головчинський, шляхтич Корецький, власник понад 40 населених пунктів в Уманському повіті граф Олександр Потоцький¹.

Далі розглянемо деякі випадки звинувачень, пов'язаних із наведеними прізвищами. Зазначимо, що цей список не є повним, і в процесі розгляду подій польського повстання в повіті з'являться нові прізвища.

Залишаючи підозрюваних на волі, карні органи сподівалися в майбутньому довести їхню провину, у них брали підписку про невиїзд за межі свого маєтку й прибуття до слідчої комісії за першим викликом. Таку підписку дав поміщик с. Ольшанки Андріан Метелицький у червні 1831 р. разом із братом Романом, на основі свідчень селян Архипа Снопка, Федора Циліховського та інших, його звинувачували в підготовці бунту на Уманщині. Під час обшуку в маєтку Метелицьких було знайдено зброю та дві валізи набоїв. Разом із поміщиками с. Коржева Рафаловичами вони таємно готували зброю й збирали з селян загін, щоб повести його під місто Дашев. Було встановлено, що після Великодня (23 квітня) вони виїхали зі своїх маєтків у невідомому напрямку. У будинку Рафаловича та в Коржевському лісі було знайдено сім гвинтівок, чотири шаблі, два пістолети, валізи з амуніцією. Слід зазначити, що селяни, які дали свої «цінні» свідчення, знаходилися під вартою за напад на будинок Метелицьких. Таким чином, мабуть, Снопко і його товариші сподівалися уникнути звинувачення в розбої або помститися поміщикам².

Стало відомо, що під час повстання Роман Метелицький знаходився в місті Одеса й перебував під секретним наглядом, а 11 травня 1831 року виїхав у Чигиринський повіт до свого брата Карла. Розпорядженням київського генерал-губернатора Левашова (№ 2401 від 23 вересня 1832 року) поміщиків Метелицьких за те, що Андріан був затриманий у селянському одязі й зберігав таємно дріб та порох, а Роман без письмового дозволу виїхав до Одеси, «подвергнуть их тайному, за образом жизни и поведения надзору»³.

Випадки агітації поміщиками своїх селян для участі в повстанських загонах були явищем досить частим. Зокрема, поміщик с. Хижна Боровський підмовляв своїх селян, братів Заблущьких та Матвія Коваленка, приєднатися до повстанців. Селяни не піддалися на вмовляння й відмовили йому, мабуть, аргументи «агітатора» були недостатньо вагомими⁴.

Майор Журовський у своєму рапорті зазначав, що поміщик сс. Бузівка та Верхнячка Флоріан Ясинський відкинув висунуті проти нього звинувачення в намаганнях найняти селян для створення збройного загону й

¹ ЦДІАК України. — Ф. 467. — Оп. 1. — Спр. 55 — 56.

² Там само. — Спр. 12, 30

³ ДАКО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 4056. — Арк. 1–14.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1080. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 2–3.

підготовці організованого виступу на Уманщині. Під час обшуку в маєтку Ясинського було знайдено велику кількість різноманітної зброї. Поміщик зі свого боку стверджував, що в ніяких антиправних діях і навіть розмовах участі не брав. У листі, направленому до уманської приватної комісії, він пише, що під час відомих подій біля міста Дашева знаходився в маєтку своїх родичів Красицьких¹.

Цікаву роль у цих подіях відіграли культові особи: як католицькі, так і православні. Якщо перші активно підтримали повстання, незважаючи на його офіційне засудження папою Григорієм XVI², то позиція других була відверто проурядовою. Приходський священик с. Старі Бабани Білецький, виконуючи розпорядження уманського духовного правління, повідомляв про антизаконні, протиправні дії шляхтичів Залютинського, Гурковського, Тринциховського, Багринського, Голишевського та інших. Так, наприклад, посесора Залютинського він звинувачував у змові з василіанськими ченцями й встановленні таємних зв'язків із повстанцями. Священик Білецький також зазначав, що Філіп та Кирило Тринциховські (с. Доброводи) разом із шляхтичем Василем Багринським (с. Рогова) 21 квітня 1831 року направилися до міста Дашев, де взяли участь у боях проти російської армії³.

Особливий гнів священика викликали слова шляхтича Владислава Єльпахівського, який виявив свою зневагу до православної церкви й обіцяв Пологоти голову та бороду Білецькому⁴.

Свідчення такого типу не були явищем поодиноким, православна церква таким чином сподівалася помститися за зневагу з боку католиків, яку вона відчувала з давніх-давен. Приходський священик Касян Калиновський повідомив уманську приватну комісію про те, що поміщик с. Покотилова Вікентій Соколовський після великодня організував загін. До загону ввійшли 7 селян, 1 бродяга, 6 шляхтичів: Душакевич, Юз, Дворницький, Бутовський, Паславський, Дзегер. Зброя й амуніція виготовлялися за рахунок поміщика Соколовського. Піки було виготовлено на замовлення в Балтському повіті, а мундири й сідла в маєтку Соколовського. Щодня загін тренувався, чекаючи наближення повстанських загонів. На початку травня всі учасники загону зникли в невідомому напрямку, а зброю відправили в слободу Вербівку шляхтичу Філіпу (прізвище не згадується)⁵.

У зв'язках із польськими повстанцями, на підставі свідчень приходського священика Хмелевського та селян, також було звинувачено поміщика

¹ Там само. — Спр. 3. — Арк. 2 — 8.

² Зінченко А.Л. Церковне землеволоніння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. — К., 1994. — С. 110.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1080. — Спр. 24. — Арк. 4 — 5, 10.

⁴ Там само. — Арк. 11.

⁵ Там само. — Спр. 16. — Арк. 2 — 10.

сс. Пеніожкова, Роги, Притика Домініка Русецького й шляхтичів Степана, Віцентія, Івана та Фелікса Малачевських. Як показало розслідування справи, колишній хорунжий Уманського повіту Русецький готував зброю для того, щоб захистити себе, родину та свою власність. Причиною цих приготувань стали чутки, поширені священиком с. Роги, про майбутню різанину поляків та євреїв. Приватна комісія, що розслідувала справи, пов'язані з польським повстанням, постановила: через відсутність прямих доказів про участь або підготовку поміщиком і шляхтичами повстання справу припинити¹.

Арештовані та підозрювані в причетності до повстання особи, що добровільно з'явилися, залежно від «провини», були залишені під військовим караулом або під наглядом поліції в повітовому місті. Фактично на в'язницю перетворили василіанський монастир в Умані, у якому під вартою чекали вироку 13 чоловік, із них 8 дворян, 2 поміщики, 1 посесор, 1 ксьондз, 1 селянин. Ще 33 підозрюваних знаходилися в різних будинках міста.

Подасмо ще прізвища вірогідних учасників повстання, які вдалося виявити: посесор Франц Ямпковський, дворянин Павло Формальський, дворянин Анастасій Дверницький, дворянин Ян Жебровський, посесор Кароль Трзцинський, дворянин Октавій Дубенецький, шляхтич Тит Косовський, іноземець Іван Батист Т'єррі, шляхтич Михайло Яницький, шляхтич Франц Пузиловський².

Наведені вище факти свідчать про те, що в основному в подіях, пов'язаних із польським повстанням, змішані невеликі та середні землевласники, безпомісна шляхта й офіціалісти поміщицьких господарств. Але відомо, що й великі землевласники не стояли осторонь, хоча їх було значно менше. Особою, яка представляла такий приклад на Уманщині, був Олександр Потоцький (1798–1868), син Станіслава Щенсі. Почавши військову кар'єру з 14 класу (указ Олександра I від 15 листопада 1818 року), він уже через 10 років став полковником російської армії. Після відставки Олександр оселився в Умані у своєму родовому маєтку, залишаючись найбільшим землевласником Уманського повіту³.

Сповнений шляхетських імпульсів, свідомий патріот, молодий полковник схилив голову перед образами польських патріотів. У Софіївському парку він наказав встановити статуї Тадуеша Костюшка та племінника останнього короля Речі Посполитої, наполеонівського генерала Юзефа Понятовського⁴. Перебуваючи під впливом сестри Софії, Олександр під час повстання дає згоду на формування за власний кошт польського полку кінноти й передає на цю

¹ Там само. — Спр. 2.

² ДАКО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 3360. — Арк. 1–4.

³ ЦДІАК України. — Ф. 49. — Оп. 2. — Спр. 1440; Там само. — Ф. 533. — Оп. 2. — Спр. 664. — Арк. 8.

⁴ Łojek J. Potomkowie Szczęsnego: Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna. — Lublin, 1988. — S.83–84.

потребу 2000 червінців. Потоцький приїздить до Варшави, щоб спостерігати за процесом створення полку. Сформований його коштом полк особливою активністю під час повстання не відзначився¹.

Конфіскація маєтків та іншої власності повстанців здійснювалася на підставі указів імператора Миколи I від 22 березня та 10 травня 1831 року. Перший наказував, що необхідно «брать недвижимые имения мятежников в западных губерниях в казну, на приращение инвалидного капитала», а другий визначав порядок їх прийняття до казни. Управління конфіскованими маєтками покладалося на губернські казенні палати².

26 червня 1831 року розпорядженням міністра фінансів на маєтки повстанців було накладено секвестр. 10 серпня Київське губернське правління оголосило про секвестр маєтностей Олександра Потоцького³.

На початку вересня до Умані направлено уповноваженого київської казенної палати Йосипа Квітку з завданням перевірити, як відбувається опис маєтку графа Потоцького, розпочатий 18 серпня. Особливу увагу при перевірці Й. Квітка приділяє «Софіївці»: «Софиевский сад графа Потоцкого найден в первобытном состоянии. Постоянно при саде работает 30 человек, кроме сего, всякую весну отпускаются рабочие люди для чистки сада и прочего до 3000 человек обоого пола <...> ежегодное содержание сада и всего в нем находящегося стоило в прошлом году 3500 рублей серебром». Далі в своєму звіті чиновник звертає увагу на можливість скоротити ці витрати до 2500 крб. сріблом⁴.

До березня 1832 року управління уманським маєтком під наглядом поліції здійснював колишній управитель Олександра Потоцького — Вікентій Расевич. 13 березня все управління конфіскованим маєтком було остаточно передано київській казенній палаті, яка призначила уповноваженим по уманських маєтностях гвардії капітана Маркевича⁵. Для управління будь-якого господарства, а тим більш такого великого магнатського маєтку, потрібен був негайний його облік, тому в 1833 році розпочалася люстрація уманських володінь графа о. Потоцького. до утвореної 9 серпня уманської ліквідаційної комісії ввійшли повітовий предводитель дворянства Флоріан Рожицький, член земського суду та інші. Нагляд за діяльністю ліквідаційної комісії доручено комісару уманської повітової контори поручику Носач-Носкову⁶.

Ліквідаційна комісія повинна була прийняти маєток Потоцького в казну, зробити опис і ліквідувати борги з наявних коштів. Процес люстрації, незважаючи на постійні нагадування, тривав досить довго.

¹ Там само. — S. 125; ЦДІАК України. — Ф. 467. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 36.

² Там само. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 8.

³ Там само. — Спр. 25. — Арк. 183.

⁴ Там само. — Ф. 533. — Оп. 2. — Спр. 1066. — Арк. 248–248 зв.

⁵ Там само. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 128–129.

⁶ Там само. — Ф. 442. — Оп. 66. — Спр. 1736. — Арк. 75, 50.

Причин тут декілька. По-перше, на заваді швидкому закінченню люстрації стали надзвичайно великі розміри землеволодінь Олександра Потоцького на Уманщині. Загалом було конфісковано понад 40 населених пунктів¹.

По-друге, за маєтком були значні борги кредитним установам, приватним особам, державі, а також офіціалістам, які служили в Потоцького. Борги тільки приватним особам склали 297277 крб. асигнаціями, 6486 червінців і 479160 крб. сріблом. Санкт-Петербурзькій опікунській раді граф заборгував 60872 крб. в асигнаціях².

Крім того, було встановлено річний термін для пред'явлення закордонних боргів до 4 березня 1834 року³.

По-третє, магнатське господарство повинно було отримати значні кошти від власних боржників. Більша частина цих боргів утворилася внаслідок продажу о. Потоцьким своїх сіл іншим землевласникам, які повністю ще не розрахувалися. Пані Колишкова, купивши за 83295 крб. сріблом с. Тальянки, заборгувала 34312 крб. сріблом; пан Пршигодський за с. Русалівку — 56400 крб. сріблом, а Флоріан Рожицький, сплативши за сс. Добра та Красноставка 57000, був винен ще 43800 крб. сріблом. Крім того, ще було багато боржників винних незначні суми: поміщик де Котт — 2426 крб. 29 к., поміщик Рафалович — 6835 крб. сріблом та інші⁴.

Значна частина боргів вимагала підтвердження своєї легітимності. Проблема полягала також у тому, що на продані села не було укладено законних купчих документів. Попередні угоди на продаж, якими й керувалися, вступаючи в право власності нові господарі, укладали уповноважені Потоцького — Расевич і Залютинський, але вони не були відповідно юридично оформлені. Тільки після детального розгляду представлених документів було вирішено дати згоду на законне оформлення купчих, яке відбулося в 1835 р.⁵

По-четверте, існували борги в межах клану Потоцьких, що утворилися в першій чверті XIX століття. Остаточному вирішенню цього питання завадила плутанина з кінцевим розподілом спадщини графині Софії. Так, наприклад, тутьчинський ключ повинен був повернути Соколовському 1072 зл. 3 гр., а брацлавський — уманському 2406 зл. 18 гр. тощо⁶.

І насамкінець, декілька сіл, що належали Олександрові Потоцькому, знаходилися на оренді або посесії: Свинарка, Старі Бабани, Городецьке та інші. Зрозуміло, що ліквідаційна комісія спочатку повинна була перевірити укладе-

¹ Там само. — Арк. 42 зв.—81.

² Там само. — Арк. 47 зв.

³ Там само. — Оп. 65. — Спр. 382.—Арк. 39.

⁴ Там само. — Ф. 1411. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 111, 106–106 зв.

⁵ ДАКО. — Ф. 2. — Оп. 151. — Спр. 7.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 49. — Оп. 3. — Спр. 268. — Арк. 58.

ні контракти, а вже потім вимагати повернення до казни недоїмок або взагалі розірвати угоди¹.

25 серпня 1833 р. управляючий Маркевич отримав розпорядження київської казенної палати, згідно з яким на нього покладалася збір різних орендних платежів. За 1833 р. до казни повинні були сплатити борг за оренду населених пунктів такі посесори: Мерживський — 664 крб. 25 к., Трзцинський — 1894 крб. 43 к., Баярдова — 1436 крб. 74 к., Єнич — 1925 крб. 43 к., Козаковський — 2323 крб. 35 к., Пршигодський та Качковська сплатили 3000 крб. і винні ще 481 крб. 71 к.; за оренду окремих прибуткових статей — Свидзинський за пропінання 2145 крб. та млини — 294 крб. 57 к., Яворський за пропінання — 1876 крб. 70 к. сріблом. У січні 1834 р. посесори повинні були внести суми за оренду згідно з укладеними контрактами. 13 березня орендні угоди на деякі села закінчувалися: с. Кочубіївка — посесори Пршигодський та Качковська, сс. Старі Бабани, Краснопілка — Залютинський, с. Дзєнзелівка — Свидзинський, с. Свинарка — Давидсон, с. Городецьке — Єленковська. Із них тільки Залютинський та Єленковська своєчасно сплатили щорічні внески по контрактах, перший відповідно — 2699 крб. 10 к. і 2300 крб. 15 к., а друга — 3043 крб. 59 к. Усі інші, включно з тими, термін угод яких закінчувався в наступному році, повинні були внести до казни 12460 крб. 69 к. Ця сума розподілялася таким чином: Пршигодський та Качковська — 2125 крб. 69 к., Свидзинський — 2782 крб. 70 к., Давидсон — 2100 крб. 13 к., Чарковський за с. Кочержинці (угода до 13.03.1836 р.) — 3110 крб. 90 к., Расевич за с. Старомолодецьке (угода до 13.03.1835 р.) — 2341 крб. 27 к. Усього від згаданих осіб казна повинна була одержати 20503 крб. 54 к. сріблом².

Таким чином, твердження чиновників про неможливість з об'єктивних причин завершити люстрацію в 1834 році відповідає дійсності. Люстрацію уманського маєтку графа Потоцького було завершено 17 січня 1835 року. Здійснюючи люстрацію влада переслідувала мету передати м. Умань до казни, навіть незважаючи на борги: «Нельзя предполагать, чтобы долги онаго равнялись стоимости имения, да и в таком случае город Умань все же может остаться в казне за долги государственному земельному банку»³.

4 квітня 1836 року всі конфісковані маєтки в Київській та Подільській губерніях були передані військовому міністерству, а розпорядженням міністра від 13 квітня колишня власність Олександра Потоцького на Уманщині була передана у відання інспектора всіх поселень генералові від кавалерії графу Івану Йосиповичу Вітту (син Софії полоцької від першого шлюбу).

¹ Там само. — Ф. 442. — Оп. 66. — Спр. 1736. — Арк. 47.

² Там само — Арк. 7–8.

³ Там само. — Оп. 65. — Спр. 382. — Арк. 39.

У травні 1836 р. командуючий 2-го резервного кавалерійського корпусу генерал-майор Фохт вступив в управління уманським маєтком¹.

У 1837 році імператор Микола I своїм указом від 27 квітня наказав «именя военного ведомства Киевской и Подольской губерний впредь именовать военными поселениями Киевской и Подольской губерний», остаточний порядок перейменування було сформульовано в указі від 6 грудня 1837 р. Процес трансформації колишньої земельної власності Потоцького у військові поселення завершився в 1838 році, коли відповідному міністерству було передано м. Умань. Військові поселення на Уманщині проіснували до 1858 року².

Одних пробачили, провину інших не змогли довести, третіх засудили й відправили на каторгу або в солдати на Кавказ, четвертим доля дарувала життя й волю. Але цей подарунок коштував їм надто дорого: вони втратили батьківщину та власність. Деякі дворяни втекли за кордон, зокрема в Австрію, де й були пізніше заарештовані й повернені до Росії. На початку 1832 року з Австрії до Росії під вартою були доставлені шляхтичі Уманського повіту: Павло Завадський (с. Доброводи), Северин Варго (с. Паланочка), Йосиф Лисовський (с. Побійна). Уманська приватна комісія повинна була з'ясувати ступінь їх причетності до польського повстання, зокрема до подій біля м. Дашева в травні 1831 року³.

4 жовтня 1834 року імператор Микола I підписав указ про те, що особи визнані учасниками польського повстання, які втекли й переховуються за кордоном, оголошуються вигнанцями. Указом сенату від 31 грудня 1838 року вигнанцями було проголошено таких жителів уманського повіту: шляхтичів Адальберта Гаєвського, Августина та Станіслава Костюшків (с. Кочержинці), Сидора Журовського (с. Коржова), Данила Случинського; посесорів: Кароля Задержовського (с. Росохватець), Федора та Степана N. (с. Росохватець), Якова Яворського (с. Ксьондзівка), а також синів посесорських Зенона та Флоріана Хаборських (с. Гордашівка); економа поміщика Рафаїловича Йосифа Заржицького (с. Коржова), офіціаліста генерала Нарішкіна Андрія Киселя (Киселика), колишнього економа поміщика Держановського Івана Смінковського (с. Легедзина); студента Віленського університету Карла Постембського, дворянина Ігнатія Сераковського, сина поміщика с. Коржова Андріана Рафаловича, поміщика с. Талалаївки Кароля Еразма Свенцького, власника уманського маєтку графа Олександра Потоцького⁴.

¹ Там само. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 8–9; Там само. — Ф. 442. — Оп. 68. — Спр. 155. — Арк. 38, 56–61.

² Там само. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 230–231; Там само. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 2629. — Арк. 4.

³ Там само. — Спр. 9. — Арк. 1–4.

⁴ Киевские губернские ведомости. —1839. — №7. — С. 222.

Вигнання та конфіскація майна стали тільки початком великого «полювання на шляхту», яке було розгорнуте російським самодержавством у 30 — 50-х роках XIX ст. Спираючись на указ від 19 жовтня 1831 року та інші документи, що доповнювали його, центральна комісія по ревізії дворянських справ для трьох південно-західних губерній «исключила из благородного сословия 64000 фамилий, не имевших» на нього законних прав¹. Загальна кількість декласованої шляхти в період 1831 — 1853 рр. була не меншою 340000 осіб².

Повстання 1830 — 1831 років стало каталізатором суттєвих змін у становищі шляхти Уманщини. Вони спричинилися до якісної трансформації та кількісних змін у середовищі уманської шляхти, і цей процес зруйнував усі основи «шляхетського світу».

---

¹ Інститут рукопису НБУ імені В. Вернадського. — Ф. II. — № 3202.

² Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом й українськими масами (1831–1863). — К., 1996. — С. 195.

2.4. Листопадові повстанці з Липовецького повіту: соціальна структура та персональний склад

Євген Чернецький
(Біла Церква)

Головні події Листопадового повстання відбулися на теренах Королівства Польського, а також у литовських і білоруських губерніях. Відтак антиросійська підпільна діяльність, а потім і виступи зі зброєю в руках на Правобережній Україні в 1830–1831 рр. закономірно лишаються на маргінесі основного напрямку дослідницьких зусиль¹. Тим часом вже Анджей Вронський, аналізуючи ситуацію, у якій відбувся збройний виступ проти панування Російської імперії на Правобережжі, зауважив, що «decyzja o rozprosczęciu powstania na tych ziemiach była zużytkiem nieporogównywalnie większym, niż akces do insurekcji mieszkańców Królestwa, Litwy czy Białorusi»². Таким чином, героїзм правобережних повстанців змушує подбати, щоб зберегти їхні імена й чин від забуття.

Загальний огляд повстання на теренах Київської й Подільської губернії зробив Владислав Заєвський. На тлі походу генерала Дверницького та повстання у Волинській губернії він коротко описав згромадження повстанців у Гайсинському повіті, їхні наступні поразки та перетин австрійського кордону й складання зброї³.

Відтак до маловідомих складових Листопадового повстання на Правобережній Україні належать події на теренах Липовецького повіту Київської губернії. Деякі дані про тамтешніх повстанців навів А. Вронський. Зі складених цим істориком картосхем «Województwo kijowskie w powstaniu 1831» та «Województwo wołyńskie w powstaniu 1831» видно, що повстанські зусилля були ним оцінені по різному щодо кожного повіту Київської губернії. При цьому слід зауважити, що Махнівський повіт Вронський відніс до Волині, а також помилково позначив Білу Церкву як повітове місто. Аналізуючи висновки Вронського, ми виходимо з чинного під час Листопадового повстання адміністративно-територіального поділу Київської губернії. Відтак за ступенем

---

¹ Kieniewicz S., Zanowski A., Zajewski Wł. Trzy powstania narodowe — kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe / Pod red. Wł. Zajewskiego. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1992. — S. 173–212.

² Wroński A. Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. — Warszawa: Neriton, 1993. — S. 6.

³ Kieniewicz S., Zanowski A., Zajewski Wł. Op. cit. — S. 214–215.

внеску у вибух повстання повіти Київської губернії були поділені згаданим істориком на три групи:

- повіти, у яких вдалося утворити повстанські організації: усі 12 повітів;
- повіти, які приєдналися до повстання: усі повіти, окрім Липовецького;
- повіти, із яких лише групи добровольців долучилися до загонів Тишкевича: Липовецький¹.

Як видно з цих даних, А. Вронський виділив на картосхемах Липовецький повіт як порівняно слабший щодо організації й участі в повстанні. Тим часом у тексті він стверджує, що до найслабших щодо повстанського руху повітів, у яких не було жодної організованої спроби підняти повстання, належали Васильківський, Богуславський, Черкаський і Чигиринський повіти. Далі Вронський констатує, що практично повстання було підняте лише у двох повітах Київської губернії — Таращанському й Липовецькому².

Даних у літературі про перебіг повстання в Липовецькому повіті маємо небагато. Відомо, що на початку травня 1831 р. тамтешній повстанський загін налічував 300 вояків. Після кількох сутічок із російськими військами їхня кількість різко зменшилася. 7 травня до табору в с. Красносілка Гайсинського повіту Подільської губернії під командування генерала Бенедикта Колишки (обраного начальником того ж дня) прибуло 160 повстанців із Липовецького повіту³. Решта липовецьких повстанців приєдналася до загону Вінцентія Тишкевича й 12 травня дісталися до Красносілки в складі головних повстанських сил Київської губернії, які склалися з 600 вершників⁴.

Таким чином, липовецькі повстанці (припускаємо, що близько 200 вояків) у складі об'єднаних сил Київської й Подільської губерній під командуванням генерала Колишки (до 2500 вояків⁵) становили близько 8%, проте серед усіх повстанців Київської губернії в цих же збройних силах їхня кількість сягала майже 30%. Якщо ж порівнювати статистичні дані про кількість осіб, якими займалися російські слідчі комісії, то липовецькі повстанці (296 підозрюваних) становили майже 3% від усіх оскаржених за участь у повстанні з теренів Правобережної України та майже 17% — із теренів Київської губернії⁶. Ці дані свідчать про значний внесок патріотів із Липовецького повіту в повстанні на Правобережній Україні.

Слід додати, що й головна битва, яку дав російським військам генерал Колишко, відбулася на теренах Липовецького повіту. Ідеться про битву поблизу

¹ Wroński A. Op. cit. — Przed S. 57, 65.

² Ibidem. — S. 67–68.

³ Ibidem. — S. 67.

⁴ Ibidem. — S. 67, 68.

⁵ Ibidem. — S. 68.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 486. — Оп. 1. — Спр. 4910. — Арк. 1–45; Wroński A. Op. cit. — S. 76.

містечка Дашів, яка відбулася 14 травня 1831 року. Не дивлячись на особистий героїзм повстанців та окремі переможні епізоди битви, брак військового вишколу призвів до поразки під Дашовим, а згодом і до загальної поразки повстання на теренах Київської й Подільської губерній. Залишки повстанських сил перетнули австрійський кордон 26 травня¹.

***

Соціальна структура липовецьких повстанців (див. таблицю 1) проаналізована на підставі «Именной ведомости Липовецкой частной комиссии делам о лицах, участвовавших в мятеже, поступивших со дня учреждения и оконченных в оной», що зберігається в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі — ЦДІАК України)².

Таблиця 1

Соціальний статус	Чисельність	Відсотки
поміщики	37	12,5
посесори й дворяни	27	9,13
дворяни	20	6,75
шляхтичі	179	60,5
іноземці	2	0,67
священники	2	0,67
селяни	28	9,45
євреї	1	0,33
Разом	296	100

Загалом проаналізоване джерело містить дані про 296 обвинувачених в участі в повстанні. Ці особи діляться на вісім груп: поміщиків, посесорів і дворян, дворян, шляхтичів, іноземців, священників, селян та євреїв.

За соціальним статусом майже 30% підозрюваних становили особи, визнані в російському дворянстві (поміщики, посесори й дворяни, дворяни), понад 60% — нелегітимована шляхта, майже 10% — селяни та майже 2% — решта (іноземці, священники, євреї). Цікаво, що землевласники (поміщики чи земляни) становили лише 12,5% обвинувачених, а 87,5% обвинувачених не мали земельної власності. Привертають увагу дві найбільш небезпечні групи повстанців — шляхтичі та селяни. Перші з них не спромоглися довести своє дворянське походження та були, напевно, чиншовиками, тобто орендарями садиб

¹ Wroński A. Вказ. праця. — S. 69–71.

² ЦДІАК України. — Ф. 486. — Оп. 1. — Спр. 4910. — 45 арк.

з угіддями. Тим часом другі були кріпаками. Ці найбідніші учасники Листопадового повстання з Липовецького повіту мали бути українцями (селяни) або особами, які вже зазнали певного впливу української культури (дрібна шляхта). Саме ці люди становили аж 70% липовецьких повстанців.

Дані про соціальну структуру повстанців із Липовецького повіту загалом відповідають образу повстанців із Київської й Подільської губерній. Слід лише застерегти, що А. Вронський під «колишньою шляхтою» розумів «zdeklasowanych przedstawicielei szlachty, którzy potracili swoje majątki w czasie nieznacznie poprzedzającym powstanie»¹. Тим часом, на наш погляд, під цим терміном слід розуміти чиншову шляхту, яка вже в межах щонайменше кількох поколінь не володіла маєтками.

Дані про персональний склад повстанців із Липовецького повіту подаємо в додатку.

Додаток. Особовий склад повстанців із Липовецького повіту, які перебували під слідством

Бабій Лев

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 41 зв.-42.

Бабяньський Казимир

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 34 зв.-35.

Багріновський Базиль

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 25 зв.-26.

Барановський Марцин

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 32 зв.-33.

Барнашевський Войцех

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 27 зв.-28.

Барнашевський Костянтин

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 27 зв.-28.

Бартошевич Адам

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Барщевський Войцех

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 27 зв.-28.

¹ Wroński A. Op. cit. — S. 78.

Бневський Теодор

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 22 зв.-23.

Блянський Фелікс

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 30 зв.-31.

Бліновський Томаш

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 34 зв.-35.

Бліновський Якуб

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Бодаковський Войцех

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 16 зв.-17.

Бодаковський Францишек

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 10 зв.-11.

Бодаковський Юзеф

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 10 зв.-11.

Боженцький Онуфрій

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 9 зв.-10.

Болеславський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 34 зв.-35.

Борек Матвій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 29 зв.-30.

Борецький Францишек

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 20 зв.-21.

Болсуновський Кароль

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Посада чи заняття: адвокат.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 12 зв.-13.

Боровський Адама

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 19 зв.-20.

Братковський Антоній

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 7 зв.-8.

Брудніцький Леон

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 36 зв.-37.

Буровський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 39 зв.-40.

Валіцький Вінцентій

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 7 зв.-8.

Валіцький Захарій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 30 зв.-31.

Вжесньовський Міхал

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Вільчинський Міхал

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 37 зв.-38.

Вільчинський Францишек

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 28 зв.-29.

Вінський Францишек

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 28 зв.-29.

Віслоцький Людвік

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 31 зв.-32.

Вітковський Пьотр

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 39 зв.-40.

Віхерський Шимон

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 36 зв.-37.

Вішньовський Фелікс

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 10 зв.-11.

Вознюк Іван

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 43 зв.-44.

Волошин

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 40 зв.-41.

Волошинський

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Посада: «бывший економ у графа Владислава Красицького».

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Вроблевський Матвій

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 40 зв.-41.

Врочинський Онупрій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 16 зв.-17.

Гавурський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 34 зв.-35.

Галушак Кирило

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 43 зв.-44.

Глембовський Вавжинець

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 18 зв.-19.

Глінський Казимир

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 18 зв.-19.

Гловацький

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Посада: економ с. Велика Растівка.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Годзішевський Павел

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Головчинський Миколай

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 19 зв.-20.

Голубович Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 30 зв.-31.

Горбацький Ігнацій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 22 зв.-23.

Горбацький Станіслав

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 22 зв.-23.

Гостімінський Вінценцій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 18 зв.-19.

Гостімінський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 25 зв.-26.

Граніцький Пьотр

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 12 зв.-13.

Гримальський Пьотр

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 23 зв.-24.

Гротовський Матвій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 35 зв.-36.

Грушецький Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 34 зв.-35.

Грущинський Томаш

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 3 зв.-4.

Гулик Василь

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 42 зв.-43.

Гуменюк Клим

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 43 зв.-44.

Гумніцький Олександр

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 7 зв.-8.

Гумовський Францишек

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Посада: колишній засідатель Липовецького нижнього суду.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 12 зв.-13.

Дембовський Юзеф

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 33 зв.-34.

Диновський Ігнацій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Длужневський Вінцентій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 25 зв.-26.

Добрянський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 32 зв.-33.

Домбровський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 24 зв.-25.

Древецький Сотер

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 39 зв.-40.

Дружбацький Тадеуш

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 29 зв.-30.

Дудничук Іван

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 42 зв.-43.

Єловицький Тит

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 2 зв.-3.

Єловицький Флоріан

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 2 зв.-3.

Єміловський Юзеф

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 27 зв.-28.

Жабокліцький Марцелій

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 9 зв.-10.

Жолинський Анджей

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 5 зв.-6.

Жулковський Філіп

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 23 зв.-24.

Жураковський Шимон

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 28 зв.-29.

Жураковський Ян

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 8 зв.-9.

Завістовський Анджей

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 17 зв.-18.

Зайльський Лукаш

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 14 зв.-15.

Закревський Базиль

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 27 зв.-28.

Заньковський Томаш

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 11 зв.-12.

Запольський Адам

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 3 зв.-4.

Запольський Юзеф

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 4 зв.-5.

Запольський Ян

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 6 зв.-7.

Захаревич Базиль

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 19 зв.-20.

Зелінський Матвій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 20 зв.-21.

Зелінський Олександр

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 43 зв.-44.

Зелінський Станіслав

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 37 зв.-38.

Змієць Павло

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 43 зв.-44.

Змієць Яків

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 43 зв.-44.

Знаміровський Юзеф

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 37 зв.-38.

Зубачевський Павел

Соціальний статус: священик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 40 зв.-41.

Зубчевський Ігнацій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 17 зв.-18.

Івановський Болеслав

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 14 зв.-15.

Івановський Корнелій

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 14 зв.-15.

Іванський Антоній

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 13 зв.-14.

Іванський Рох

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 36 зв.-37.

Івашкевич Вацлав

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 4 зв.-5.

Івашкевич Ксаверій

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 4 зв.-5.

Івашкевич Філіп

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 4 зв.-5.

Йосифов Пантелеймон

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 41 зв.-42.

Камінський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 35 зв.-36.

Карпінський Корнелій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 16 зв.-17.

Карчевський Роман

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 24 зв.-25.

Карчевський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 24 зв.-25.

Касперський Ігнацій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Посада: “бывший смотритель Липовецкой городской больницы”.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 21 зв.-22.

Касперський Марк

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Касперський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 26 зв.-27.

Квятковський Томаш

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 33 зв.-34.

Квятковський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 24 зв.-25.

Килієнко Василь

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 43 зв.-44.

Клепацький Бартоломій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 30 зв.-31.

Клоновський Фелікс

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 5 зв.-6.

Клоссович Юзеф

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 11 зв.-12.

Козик Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 29 зв.-30.

Козицький Фелікс

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 9 зв.-10.

Козловський Томаш

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 39 зв.-40.

Коломієць Василь

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 41 зв.-42.

Конашевський Діонісій

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 11 зв.-12.

Копяткевич Якуб

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 22 зв.-23.

Короткевич Діонісій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 23 зв.-24.

Котюжинський Ігнацій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 27 зв.-28.

Коханський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 34 зв.-35.

Кошарський Францишек

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 6 зв.-7.

Красінський Пьотр

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 19 зв.-20.

Красіцький Владислав, граф

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 6 зв.-7.

Красіцький Владислав, граф

Соціальний статус: поміщик.

Посада: колишній маршалок Липовецького повіту.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 7 зв.-8.

Красіцький Леопольд, граф

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 6 зв.-7.

Кривдик Йосип

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 43 зв.-44.

Крижановський Атанасій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 20 зв.-21.

Крижановський Герасим

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 36 зв.-37.

Крижановський Теодор

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 18 зв.-19.

Крижановський Теодор

Соціальний статус: священик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 40 зв.-41.

Кульчінський Матвій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 32 зв.-33.

Кульчицький Пьотр

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 31 зв.-32.

Куцак Каленик

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 43 зв.-44.

Ладунець Федір

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 41 зв.-42.

Лачінський Гжегож

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 32 зв.-33.

Левченко Мойсей

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 42 зв.-43.

Лейбович Шльома

Соціальний статус: єврей.

Заняття: «портной».

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 44 зв.-45.

Ленькевич Людгард

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 2 зв.-3.

Ліпський Матвій

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Військове звання: відставний поручик “польської служби».

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 13 зв.-14.

Лобачевський Миколай

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 19 зв.-20.

Лобачевський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 19 зв.-20.

Лозінський Ігнацій

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 8 зв.-9.

Лопушанський Войцех

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 16 зв.-17.

Лукавецький Казимир

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 28 зв.-29.

Лукавський Войцех

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 21 зв.-22.

Любінецький Юзеф

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 17 зв.-18.

Лянгович Вінцентій

Соціальний статус: іноземець, австрійський підданий.

Посада: лікар.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 39 зв.-40.

Ляцевич Базиль

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 33 зв.-34.

Макаревич Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 19 зв.-20.

Маковський Антоній

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 37 зв.-38.

Маковський Костянтин

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 37 зв.-38.

Маліновський Валентій

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 11 зв.-12.

Маліцький Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 31 зв.-32.

Мамроцький Еліаш

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 17 зв.-18.

Мартиновський Ігнацій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 15 зв.-16.

Машевський Базиль

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 4 зв.-5.

Машевський Єжи

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 4 зв.-5.

Мединський Вінцентій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 29 зв.-30.

Медінський Міхал

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 29 зв.-30.

Медінський Онуфрій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 29 зв.-30.

Миргородський Степан

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 43 зв.-44.

Мислінський Боніфаций

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 26 зв.-27.

Мицюра Семен

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 43 зв.-44.

Мишевський Кароль

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 20 зв.-21.

Мікошевський Кастан

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 8 зв.-9.

Мілінкевич Філіп

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Чин: губернський секретар.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 12 зв.-13.

Мінгін Рафал

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 17 зв.-18.

Моргулець Фортунат

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 4 зв.-5.

Мошинський Антоній

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 16 зв.-17.

Нельзен (Кельзен?) Леопольд

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 25 зв.-26.

Невінський Юліан

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 28 зв.-29.

Недзельницький

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 39 зв.-40.

Нецецький Стефан

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 26 зв.-27.

Новіцький Адам

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 12 зв.-13.

Нотрашевський Ігнацій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 26 зв.-27.

Орловський Томаш

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 20 зв.-21.

Осінський Людвік

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 10 зв.-11.

Павловський Томаш

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 27 зв.-28.

Патріярш Олександр

Соціальний статус: іноземець.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 40 зв.-41.

Пенський Гіполіт

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 18 зв.-19.

Пжедземірський Станіслав

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 13 зв.-14.

Пжестемпський Олександр

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 16 зв.-17.

Пжестемпський Миколай

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 30 зв.-31.

Пжестемпський Станіслав

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 17 зв.-18.

Пжестемпський Францишек

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 30 зв.-31.

Пилипенко Матвій

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 42 зв.-43.

Пилипов Аврам

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 41 зв.-42.

Пилипов Йосип

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 43 зв.-44.

Піховський Герасим

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 39 зв.-40.

Плашкевич Фадій

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 42 зв.-43.

Погожельський Леон

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 13 зв.-14.

Подгурський Якуб

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 35 зв.-36.

Подоський Леон, граф

Соціальний статус: поміщик.

Чин: статський радник.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 5 зв.-6.

Покжевницький Каспер

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 10 зв.-11.

Покжевницький Юзеф

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 10 зв.-11.

Попель Юліан

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 33 зв.-34.

Поплавський Віктор

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 11 зв.-12.

Поплавський Кастан

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 36 зв.-37.

Поплавський Марцин

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 11 зв.-12.

Поплавський Олександр

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 39 зв.-40.

Поплавський Ян

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 11 зв.-12.

Потоцький Владзімеж, граф

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 6 зв.-7.

Пруський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 39 зв.-40.

Пузовський Гіполіт

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 7 зв.-8.

Пузовський Олександр

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 7 зв.-8.

Пузовський Спиридон

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 7 зв.-8.

Пьотровський Юзеф

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 22 зв.-23.

Пянтковський Еліаш

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 21 зв.-22.

Радлінський Арсеній

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 10 зв.-11.

Радлінський Платон

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 10 зв.-11.

Рачінський Антоній

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 17 зв.-18.

Романовський Фабіан

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 29 зв.-30.

Рудзький Францишек

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 2 зв.-3.

Рудковський Теодор

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 33 зв.-34.

Ружицький Габріель

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 31 зв.-32.

Ружицький Ігнацій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 28 зв.-29.

Самборський Юзеф

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 15 зв.-16.

Сарнецький Марек

Соціальний статус: поміщик.

Чин: колезький асесор.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 5 зв.-6.

Сварічевський Юзеф

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 25 зв.-26.

Свідерський Даніель

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 23 зв.-24.

Свірідовський Домінік

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 21 зв.-22.

Свірчінський Томаш

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 14 зв.-15.

Семашко Олександр

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 8 зв.-9.

Серединський Францишек

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 42 зв.-43.

Селецький Францишек

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Семашко Юзеф

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Сеньків Антоній

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 31 зв.-32.

Сиротюк Тодосій

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 41 зв.-42.

Сичевський Фелікс

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Скібіцький Вавжинець

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 37 зв.-38.

Скібіцький Казимир

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 21 зв.-22.

Скомпський Бальтазар

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 8 зв.-9.

Скомпський Віктор

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 8 зв.-9.

Скульський Людвік

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 22 зв.-23.

Смутьський Кароль

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 39 зв.-40.

Собестіянський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 28 зв.-29.

Соколовський Юліан

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 32 зв.-33.

Соколовський Якуб

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 34 зв.-35.

Соловіцький Стефан

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 36 зв.-37.

Сохажевський Адольф

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 15 зв.-16.

Стависький Северин

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 10 зв.-11.

Стемпльовський Станіслав

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 17 зв.-18.

Столубіцький Кароль

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 29 зв.-30.

Стефанович Францишек

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 14 зв.-15.

Суловський Еразм

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 12 зв.-13.

Талько Францишек

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 32 зв.-33.

Тарнавський Вінцентій

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 8 зв.-9.

Твардісвич Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 33 зв.-34.

Терлецький Антоній

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 14 зв.-15.

Токарський Онуфрій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 28 зв.-29.

Томашевський Еразм

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 14 зв.-15.

Трасінський Валентій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 28 зв.-29.

Тронцинський Філіп

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 23 зв.-24.

Улашин Юзефат

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 7 зв.-8.

Урбанський Костянтин

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 3 зв.-4.

Фавстінський (він же Малявський) Теодор

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 31 зв.-32.

Фаленцький Юзеф

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 5 зв.-6.

Фокс Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 24 зв.-25.

Фрейберг Людвік

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 18 зв.-19.

Хабореній (?) Василь

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 43 зв.-44.

Хажевський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 37 зв.-38.

Харський Томаш

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 29 зв.-30.

Хлопівський Віталіс

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 2 зв.-3.

Хлопівський Марцин

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 5 зв.-6.

Хмельовський Вінцентій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 28 зв.-29.

Хмельовський Рафал

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 28 зв.-29.

Холявінський Вавжинець (Лаврентій)

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 13 зв.-14.

Хронцевський Северин

Соціальний статус: записаний серед дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 14 зв.-15.

Чарнецький Леон

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Чарнецький Людвік

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 3 зв.-4.

Чарнецький Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 18 зв.-19.

Чарновський Людвік

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Чарпінський Вінцентій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Чаховський Юліан

Соціальний статус: записаний серед посесорів і дворян.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 9 зв.-10.

Черноморець Костянтин

Соціальний статус: селянин.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 41 зв.-42.

Чеховський Антоній

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 22 зв.-23.

Чижевський Леон

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 20 зв.-21.

Шабльовський Ян

Соціальний статус: поміщик.

Чин: чиновник 14-го класу.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 4 зв.-5.

Шептицький Юзеф

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 39 зв.-40.

Шишковський Максиміліан

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 31 зв.-32.

Шмігельський Фелікс

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 39 зв.-40.

Щигельський Кароль

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 21 зв.-22.

Щокальський (Щокальський?) Пьотр

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Посада чи заняття: адвокат.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 15 зв.-16.

Щука Матеуш

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 26 зв.-27.

Юрецький Казимир

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 31 зв.-32.

Юркевич Гжегож

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 27 зв.-28.

Яворський Миколай

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 20 зв.-21.

Ягеллович Юзеф

Соціальний статус: поміщик.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 6 зв.-7.

Якубовський

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Посада: економ с. Велика Растівка.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Яновський Віктор

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 35 зв.-36.

Яновський Клементій

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 35 зв.-36.

Яновський Ян

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 38 зв.-39.

Яновчик Павел

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 25 зв.-26.

Яцентковський Олександр

Соціальний статус: записаний серед шляхтичів.

Джерело: ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 4910, арк. 35 зв.-36.

2.5. Польське населення Східного Поділля в Листопадовому повстанні

Іван Романюк
(Вінниця)

Поділля завжди перебувало в епіцентрі найрізноманітніших історичних подій, що віддзеркалювалися в загальній історії України. Протягом першої третини XIX століття подільська земля стала ареною для національно-визвольного повстання поляків проти Російської імперії за відновлення незалежності Польської держави.

Саме на Поділлі відбувалися важливі бої, що вплинули на хід повстанського руху та долю польського народу.

Історія польської шляхти, що проживали на території Поділля на початку XIX ст., була невідривно пов'язаною з українським народом і неабияк впливала на перебіг подій у його житті.

Боротьба польського народу за незалежність під час повстання 1830–1831 рр. викликала не тільки співчуття, але й активну підтримку і в різних формах допомогу з боку польського населення Правобережної України. Разом із поляками Правобережжя в революційних подіях на території Королівства Польського взяли участь й українські селяни. Ця солідарність із польськими повстанцями обумовлювалася спільністю мети в боротьбі проти царського самодержавства за соціальну й національну свободу¹.

Поляки Правобережної України, зокрема й Східного Поділля, що знаходились у Польщі на військовій службі, взяли діяльну участь у створенні в грудні 1828 р. у Варшаві Петром Висоцьким таємної організації «Товариство підхорунжих». Одним з ініціаторів заснування цього товариства був дрібнопомісний подільський шляхтич, уродженець Вінниччини (Літинський повіт) Юзеф Добровольський².

Це повстання вибухнуло на хвилі європейських революцій і національних рухів. Безпосередніми причинами повстання стали порушення дарованої російським імператором Олександром I Конституції Королівства Поль-

---

¹ Баженов Л. Участь поляків Правобережної України у листопадовому повстанні 1830–1831 років // Українське слов'янознавство / Республ. міжвідомч. наук. збірник. — Вип. 10. — Львів, 1974. — С. 105.

² Колесник В. Відомі політики в історії Вінниччини. Біографічний словник. — Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. — С. 180.

ського, придушення ліберальної польської опозиції й патріотичних організацій, запровадження цензури й репресивно-поліційних порядків¹.

Приводом до початку повстання стало поширення чутки про мобілізацію польського війська на грудень 1830 р. на придушення революційного руху у Франції².

29 листопада 1830 р. група змовників із числа патріотично налаштованої шляхти на чолі з Л. Набеляком і С. Гощинським напала на палац намісника великого князя Костянтина Бельведер і казарми російських військ. Унаслідок захоплення Арсеналу, переходу на бік замовників частини польських військ повстання набуло масового характеру, а Варшава опинилась у руках повсталих³.

При взятті міського арсеналу відзначився дрібний шляхтич із Поділля О. Корженевський, член «Товариства підхорунжих». Не менш видатною особою серед усіх був Северин Гощинський (уродженець м. Іллінці на Вінниччині), оригінальний поет, мужній і сміливий боєць. Він у вирішальний момент вступу варшав'ян повів у бій за собою організацію. Своєю енергією, особистим прикладом запалював повсталіх і вів їх проти царських військ.

Іван Франко, розглядаючи це питання, прийшов до висновку, що повстання у Варшаві прискорилось і почалось значною мірою під тиском саме представників України й особливо Северина Гощинського.

У подіях листопадової ночі, яка стала початком одинадцятимісячної боротьби польського народу з самодержавством, загалом взяли участь більше 100 жителів Правобережжя України й Східного Поділля.

Зокрема, у перші дні після переможної листопадової ночі в ході формування повстанського керівного центру поляки з України примкнули до утвореного Лелевелем «Патріотичного товариства». Воно рішуче внесло пропозицію урядових повстанців про поширення повстання на так звані «східні креси»⁴.

Патріотичне товариство 25 січня 1831 р. провело у Варшаві багатолюдну демонстрацію. У ці дні вперше з'явилося звернення до всіх гноблених Російською імперією народів під гаслом «За нашу і вашу свободу»⁵.

Із цього часу в польському генштабі починають розроблятися плани перекидання повстанських військ на Правобережжя⁶.

¹ Зашкільняк Л. Польське повстання 1830–1831 Листопадове повстання // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2011. Т.8. — С.381.

² Кон Ф. Восстание в Польше 1830–1831 гг. // Огонёк. — 1927. — № 6. — С. 19.

³ Зашкільняк Л. Вказ. праця. — С.381.

⁴ Баженов Л. Вказ. праця. — С. 106, 107.

⁵ Зашкільняк Л. Вказ. праця. — С.381.

⁶ Баженов Л. Вказ. праця. — С.108.

Поляки, що проживали на Поділлі, готувалися до активної участі в ньому. Зокрема учні таких польських навчальних закладів, як Барська базиліанська школа, Вінницька гімназія та ін. вступали до збройних загонів, у католицьких монастирях зберігалися великі склади зброї й боєприпасів; монахи піднімали народ на повстання й виступали головними його керівниками; поміщики озброювали шляхту й дворових¹.

За пропозицією члена уряду, голови «Патріотичного товариства» Й. Лелевеля, сейм звернувся до населення Правобережжя з закликом взяти участь у повстанні. На цей заклик відгукнулася тільки шляхта, селянство, що складало більшу частину населення, намагалось залишитись осторонь від повстанського руху. На Правобережжя було послано кавалерійський корпус під командуванням генерала Ю. Дверницького, який мав на меті підтримати повстанські настрої шляхти. Тим часом на Поділлі в лютому 1831 р. відбулася нарада польських поміщиків та шляхти, яка теж прийняла ухвалу про підготовку до збройного повстання й висловила побажання, щоб поміщики «дали селянам безумовну свободу»². Хоч цей пункт на практиці не здійснювався, він свідчив про те, що найбільш далекоглядні представники руху розуміли вирішальне значення селянства для перемоги в повстанні. Інші пункти ухвали зобов'язували поміщиків давати кошти на утримання повстанського війська, містили план організації повстання, пропаганди серед народних мас, встановлення зв'язку між повстанськими силами й Жондом Народовим та ін.

Однією з негативних рис Листопадового повстання на території Поділля, що сприяла його поразці, була відсутність єдиного керівництва, яка зумовила розсіювання сил для боротьби з політикою царизму. Тому 10 березня 1831 р. на нараді шляхти Поділля в с. Михайлівка Вінницького повіту було вирішено обрати шляхтича В. Тишкевича головним керівником повстання, виробити реальний план спільних дій та негайно розпочати формування військових загонів³. Ці дії мали збільшити шанс на перемогу в нерівній боротьбі шляхтичів за свої привілеї. Але поміщики все ж побоювалися залучити до цих загонів селян, щоб вони не повернули зброї проти своїх гнобителів. Такі дії виявилось не зовсім продуманими. Тобто, звичайно, після залучення селян до повстанських загонів небезпека бунту зростала, проте й шанси на їх успішні дії за рахунок кількості учасників збільшувались.

Важливе значення для координації повстання на Поділлі мала нарада, що відбулася 19 березня в с. Глинянка Брацлавського повіту. У цей час уже

¹ Яворський Н. История гражданской и церковной жизни Подолии. — Каменец-Подольский, 1912. — С. 77

² Баженов Л. Вказ. праця. — С.82

³ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО). — Ф. 506. — Оп. 1. — Спр. 137. — Арк. 36.

стало відомо про рух корпусу Дверницького на Волинь. Тому учасники наради вирішили, що повстання повинно розпочатися насамперед у південних повітах Поділля, розташованих між Південним Бугом і Дністром¹.

Тим часом корпус Дверницького 2 квітня вступив до містечка Дружкопіль, де передбачалося підписання конфедеративного акту, що мало сприяти розгортанню повстання в Україні. Однак конфедерацію утворити не вдалося. До корпусу приєдналося лише кілька дрібних шляхетських загонів. Він змушений був вести тяжкі бої з царськими військами під Боремлем, що на Волині, зазнаючи значних втрат. Зрозумівши, що сили повстанців на Волині слабкі й нездатні надати допомогу корпусові, Дверницький вирішив пробиватися на Поділля. Він відійшов до Берестечка, щоб там переправитися через Стир, але Рідигер із переважаючими силами кілька разів зіштовхнувся з ним у боях, змусивши Дверницького полишити спроби потрапити на Поділля².

Поразка Дверницького на Волині слугувала точкою відліку для подальших невдач повстанців на території України. Подільська шляхта не отримала військової підтримки з Польщі, відтепер вони були змушені розраховувати тільки на свої сили. Для здійснення політичних задумів повстанського руху на території України нечисленних військових загонів, утворених силами шляхтичів, не вистачало, їх боєздатність підірвалася невизначеністю цілей для першочергового виконання. Попри всі негаразди, що переслідували повстанців, вони не переставали вірити в спроможність досягти своїх цілей, патріотичний дух, що опанував ними, залишався і в найскрутніших ситуаціях³.

Незважаючи на невдачі корпусу Дверницького, повстанські сили продовжували боротьбу, намагаючись створити навіть свою військову та цивільну владу.

Обираючи керівника повстанським військом на Поділлі, шляхта розраховувала на його попередній досвід, тому їхній вибір зупинився на відставному генералові Бенедикту Колишку, який ще в 1794 р. брав участь у повстанні під проводом Т. Костюшка.

На початок Листопадового повстання він був обраний повстанцями в Красносілці Гайсинського повіту начальником загону. А. Словіцький пізніше згадував: «Попри вік, ним промовляли воєнна слава, дружба Костюшка й успішні бої, проведені під його командуванням, урешті — безмежна любов до вітчизни <...>. Колишко залишив численну родину, для утриму-

¹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863). — К., 1996. — С. 466.

² Сіцинський Ю. Нариси з історії Поділля. — Вінниця, 1927. — С. 289.

³ Баженов Л. Вказ. праця. — С. 164.

вання якої був дуже необхідний, на вісімдесятому році життя присвятився табірному життю, яке зносив як вісімнадцятирічний юнак, у таборі останній засинав, а перший прокидався, весь час повстання був на коні <...>¹.

У середині квітня 1831 р. вибухнуло повстання в Ольгопільському та Ушицькому повітах Поділля, яке зуміло набрати більш централізованого характеру. Збірним пунктом повстанців стало с. Красносілка Гайсинського повіту, розташоване над Південним Бугом, куди з Гайсинського, Ушицького, Балтського, Ямпільського та інших повітів зібралося близько 1200 чоловік, переважно дрібної польської шляхти, але їхня кількість у порівнянні з російськими військовими загонами залишалась набагато меншою².

Сили Колишко після приєднання деяких інших загонів із сусідніх повітів, у тому числі В. Потоцького з Липовецького повіту та Я. Запольського з Уманського повіту становили близько 3 тис. осіб, поділених на 17 ескадронів. Начальником штабу став Ю. Орліковецький³. Так, 25 квітня 1831 р. розпочалося повстання шляхти в Таращанському, Радомишльському, Махнівському, Липовецькому й Уманському повітах Київської губернії⁴. Проте такі раптові спалахи патріотичного руху, які не були підтримані реальною військовою силою чи програмою дій, заздалегідь приречені на поразку.

Однак попри всі намагання польської шляхти спричинити до масового повстання на Поділлі, це їй не вдалося: українське селянство сприймало цю боротьбу як чужу для себе «панську справу», що не могла принести йому визволення від кріпосного рабства. До того ж і польська шляхта без особливого захоплення ставилася до ідеї залучення простого люду до шляхетських загонів.

У кінці квітня 1831 р. військо генерала Колишка зібралося в містечку Гранів, куди підходили нові підкріплення. Повстанці мали вже понад 3 тис. озброєних воїнів, троте таку кількість не можна назвати достатньою для бойових дій із царськими військами, яких нараховувалось на території Правобережної України майже в три рази більше. Готуючись до боїв із царськими військами, генерал Колишко вирішив перенести свій військовий табір до містечка Дашів, що знаходилося на межі Поділля й Київщина⁵.

¹ Колісник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний довідник. — Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. — С. 294.

² Баженов Л. Восстание 1830–1831 рр. на Подолии // Советское славяноведение: Материалы IV конференции историков-славистов СССР. — Минск, 1969. — С. 473.

³ Колісник В. Вказ. праця. — С. 294.

⁴ Баженов Л. Вказ. праця. — С. 473.

⁵ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863) / Пер. з франц. З. Борисик, наук.ред. В. Шандра, Н. Яковенко. — К., 1996. — С. 438.

Одинадцятого травня 1831 р. повстанці вирушили із Красносілки в напрямку Білої Церкви. На розгром повстанців Б. Колишка був відряджений генерал Л. Ротт, який форсованим маршем переправився через Південний Буг біля Ладизина Гайсинського повіту, а потім через Гайсин і Гранів підійшов до Дашева Липовецького повіту, знищивши спершу авангард повстанців у 6 км від головних сил. Бій під Дашевим 14 травня, попри мужню боротьбу повстанців, закінчився їхнім розгромом. Колишко, утративши більшу частку своїх сил, артилерію, почав відходити до Іллінців. Однак у бою під Михайлівкою 17 травня примусив відступати два ескадрони противника за Південний Буг, а потім виграв бої під Тивровом й Обідним, де 19 травня взяв у полон генерала Шуцького та багато офіцерів.

Попри ці успіхи, він був остаточно розгромлений під Майданом Летицького повіту 23 травня 1831 р. Із рештками свої сил, а це близько 700 осіб, Колишко повернув у бік м. Бару, далі до містечка Сатанів, де перейшов кордон і склав зброю австрійцям¹.

Повстання на Східному Поділлі у своїй основі мало сильний патріотичний дух, який підтримував непохитну віру в перемогу, у зв'язку з численними поразками, патріотичний фундамент був розколений, що призвело до послаблення військових загонів. Останній їх виступ під керівництвом К. Ружицького стався вже не на території Поділля, проте він зазнав поразки, яка спричинила активізацію каральних військ, які, у свою чергу, швидко придушили це повстання.

Розрізнені повстання, що відбулися на Волині, Поділлі й Київщині з початку квітня до середини червня 1831 р., закінчилися поразкою. Це згодом принесло повсталим численні неприємності. Офіційно Листопадове повстання зазнало поразки після капітуляції Варшави 8 вересня (27 серпня) 1831 року².

Царський уряд доклав усіх зусиль для придушення повстання на Поділлі, у якому взяло участь 5327 чоловік, у тому числі дворян (шляхта, поміщики) — 4017 (74%) і селян — 1273 (23,4%).

На нашу думку, головною причиною поразки повстання стало те, що шляхта, яка відігравала в ньому керівну роль, не зуміла перетворити боротьбу з царизмом у народну війну. Це сталося, по-перше, тому, що селяни від шляхетського сейму не отримали ніякого полегшення, і вони в своїй масі не підтримали цей рух. По-друге, шляхтою був висунутий лозунг повернення під владу Польщі українських земель у кордонах 1772 р., у чому селяни не були зацікавлені, бо вони добре пам'ятали часи національного гноблення й поміщицької кабали.

¹ Колісник В. Вказ. парця. — С. 294–295.

² Зашкільняк Л. Вказ. праця. — С. 382.

Так, після розгрому польського повстання 1830–1831 рр. царський уряд вжив рішучих заходів для того, щоб обмежити вплив поляків на суспільно-політичне життя краю. Основним об'єктом репресій стала польська шляхта. Спочатку російська адміністрація думала про депортацію цієї численної верстви до Сибіру чи на Кавказ, але виконати це виявилось неможливим. Тоді уряд вдався до іншої тактики — декласації, тобто позбавлення шляхтичів їхніх станових прав і привілеїв. У польських поміщиків, які були причетні до повстання, були відібрані маєтки. Протягом 1832–1850 рр. близько 340 тисяч безземельних шляхтичів Правобережної України, у тому числі й Поділля, було виключено з родословних книг і перетворено в селян. Поступово ця верства майже повністю розчинилася в місцевому селянському середовищі¹. За розпорядженням Миколи I, на Поділлі секвестрували маєтки керівників повстання, зокрема А. Чарторийського, В. Ржевуського та ін. Таким чином, у 6 населених пунктах утворилися військові поселення.

Крім того, на Поділлі були закриті монастирі, що безпосередньо підтримували повстання. У 1833 р. влада закрила 12 католицьких монастирів², у різних місцях губернії, наприклад, у Летичеві, Вінниці, Тульчині, Сокільці, Тиврові, Комаргороді, Браїлові, Мурафі, Городку, Теплику та ін. Водночас були закриті й ті навчальні заклади, звідки вийшли учні-повстанці, зокрема Барська базилянська школа та інші³.

Для цього використовували різні приводи: незначну кількість монахів у монастирях, відсутність достатніх коштів для утримання цих закладів тощо. Костели ліквідованих монастирів стали парафіяльними або перетворювалися в православні церкви. Саме з цього часу посилюється, з одного боку, процес витіснення польської мови, культури, заборона її в краї, а з іншого — русифікація населення Поділля. Польське населення з обуренням сприймало наступ російської влади на його позиції. Воно продовжувало жити визвольними ідеями, що були одними з провідних у тодішньому суспільно-політичному житті.

¹ Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. — Львів: Світ, 1996. — С. 179.

² Батюшков П. Подолия: Историческое описание. — СПб., 1891. — С. 238–239.

³ Яворский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии. — Каменец-Подольский, 1912. — С. 77.

2.6. Жінки та діти в Листопадовому повстанні

Юлія Ярцун

(Умань)

До проблематики Листопадового повстання 1830–1831 рр. звертається багато істориків в Україні та за її межами. Однак, не зважаючи на велику кількість досліджень, які певною мірою висвітлюють різні аспекти визначеного питання, усе ще можна говорити про наявність білих плям в історії Листопадового повстання. Наприклад, із погляду історії повсякдення, як напряму історичних досліджень, який не має чітких координат та постійно демонструє поліваріантність, оскільки носить міждисциплінарний характер¹, великий інтерес викликає проблема місця й ролі жінки та дитини в окреслений період.

Ще в 70-х рр. ХХ ст. піонерка жіночої історії Герда Лернер у відомій статті «Нові підходи до вивчення жінок в американській історії» критикувала історичну науку за надмірну увагу до сфери політичної влади та недооцінку тих царин життєдіяльності, у яких традиційно переважали жінки: «Приймаючи той факт, що чоловіки й жінки в суспільстві різні, їх значення однаково важливе. Тому і їх досягнення слід вимірювати різними мірками. Визначити й застосувати такі мірки складно доти, доки наші прогалини в знаннях про фактичні внески жінок не буде заповнено. І саме це слід зробити»².

Істориками також недооцінене питання місця дитини в історії, яке в ієрархії історичних проблем займає ще нижчу ступінь, ніж жіноча історія. Саме тому з метою всебічного висвітлення історичної дійсності доцільно буде показати вплив політичних, економічних та соціальних факторів на життя жінки та дитини 30-х рр. ХІХ ст.

Звертаючись до історіографії, ми, у першу чергу, акцентуємо увагу на тих працях, які надають загальну картину порушеної проблеми, оскільки вказаний аспект практично не є розробленим у науковій літературі. Важливість вивчення повсякденної та жіночої історії в Україні була обґрунтована В. Шандрою³ та О. Кись⁴. Причини, хід та наслідки Листопадового повстання

---

¹ Шандра В.С. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України ХІХ — початку ХХ століття // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2006. — Вип. 11. — С. 29.

² Кись О.Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // УІЖ. — 2012. — № 2 (503). — С. 160.

³ Шандра В.С. Вказ. праця. — С. 28–39.

⁴ Кись О.Р. Вказ. праця. — С. 159–173.

висвітлено в книзі О. Доніка «Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII — перша половина XIX ст.)¹. Структуру та особливості стосунків у шляхетській сім'ї XIX ст. охарактеризовано російською дослідницею В. Пержинською². Специфіку домашньої освіти в шляхетському середовищі в першій половині XIX ст. описала А. Пахоцка³. Про освіту як інструмент боротьби між імперією й прихильниками польської незалежності говорить Д. Бовуа⁴ та частково І. Фицик⁵. Участь жінок у повстанні 1830 — 1831 рр. на території Королівства Польського, політична оцінка подій очима жінки, образ полячки-патріотки в повстанській пропаганді, участь у медичній та воєнній кампаніях висвітлено польською дослідницею А. Баранською⁶.

Головним джерелом у розробці теми дослідження є архівні матеріали, які знаходяться в ЦДІАК України та містяться у фондах 533 та 442. В основному опрацьовані документи стосуються участі жінок у Листопадовому повстанні, містять списки осиротілих у ході повстання дітей Київської губернії та відображають реакцію російського уряду на пропольську освіту.

Завдання дослідження полягає у висвітленні деяких аспектів повсякденного життя жінки та дитини в період Листопадового повстання 1830–1831 рр. у межах Київської губернії, а саме:

- місце жінки та дитини в структурі шляхетської сім'ї;
- внесок шляхтянки в повстання 1830–1831 рр.;
- становище жінки та дитини після Листопадового повстання.

У результаті третього поділу Речі Посполитої та за наслідками указу Катерини II від 21 квітня 1785 року, багата шляхта, зрівняна в правах із російськими дворянами, не тільки не відчула змін у своєму привілейованому становищі, а навпаки, отримала всі умови для розвитку в нових реаліях часу.

Однак такі нехарактерні, але політично обґрунтовані кроки з боку російського уряду на перших порах після інкорпорації Правобережної Украї-

¹ Донік О. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII — перша половина XIX ст.). — К.: Кріон, 2011. — 254 с.

² Пержинская В.А. Семейные отношения польского дворянства Юго-Западных губерний Российской империи в первой половине XIX века: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история (новое и новейшее время)». — Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. — Москва, 2011. — 28 с.

³ Pachocka A. Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku. — Kraków: Avalon T. Janowski, 2014. — 266 s.

⁴ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). — М.: Новое литературное обозрение, 2011. — 1008 с.: ил.

⁵ Фицик І.Д. «Патріотична свідомість» шляхти Правобережної України // Гілея: науковий вісник. — 2013. — № 78. — С. 25–29

⁶ Barańska A. Kobiety w powstaniu listopadowym 1830–1831. — Lublin, 1998. — 410 s. 192

ни все одно не задовольнили ні місцеву шляхту, ні російський уряд. Шляхту, яка звикла грати першу скрипку в Речі Посполитій, не влаштувало другорядне становище в суспільстві, а російський уряд, проводячи політику загравання, активно шукав способів розправи над таким чисельним і нетиповим для імперії елементом.

Наслідком цього протистояння стало Листопадове повстання, яке вибухнуло на хвилі успішної революції у Франції в липні 1830 р.

Радикально налаштовані польські патріоти самі розпочали повстання проти російського уряду, який грубо порушував конституцію Царства Польського, обмежував діяльність сейму, пригнічував будь-які вияви національного життя. Головною ціллю повстанців було прагнення вийти зі складу Російської імперії та утворити власну незалежну державу¹.

Повстання спалахнуло 29 листопада 1830 р. у Варшаві нападом на палац царського намісника князя Костянтина Бельведер і на казарми російських військ. Закінчилося 9 вересня 1831 р. поразкою поляків.

Вогнище повстання охопило Королівство Польське, Литву, територію Білорусії та Правобережної України. Виокремлюючи з цього переліку Київську губернію, зазначимо, що повстання не зачепило Богуславського, Черкаського та Чигиринського повіту² — масового повстання на Правобережжі шляхті підняти не вдалося. За таких умов дії польських повстанців у Правобережній Україні мали локальний характер і тривали лише близько двох місяців.

Говорячи про повстання, хочемо звернути увагу на роль і становище жінки в ньому. Традиційно сімейні відносини в середовищі польської шляхти були побудовані на одноосібній владі чоловіка. Він мав турбуватися про забезпечення продовольством, фінансовим благополуччям, примноженням сімейного майна для забезпечення майбутнього свого потомства³. У такій системі відносин для жінки відводилася другорядна роль. Але аналізуючи поведінку жінок під час повстання, пануюче уявлення про них як істот несаможиттєвих, слабких та потребує опіки, розвіюється.

Як виявляється, внесок представниць слабкої статті в хід повстання був доволі вагомий. У той час, коли чоловіки брали активну участь у воєнних діях, жінки виконували важливі функції в тилу. До обов'язків жінок входила підготовка провіанту, коней, заготовка фуражу, пошиття одягу, збирання ліків та грошей. Траплялися й випадки переховування та лікування поранених повстанців⁴.

¹ Донік О. Вказ. праця.

² Кривошея І.І. Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — Умань: ВПЦ «Візаві» (Видавць «Сочинський»), 2014. — С. 180.

³ Пержинская В.А. Вказ. праця. — С. 27.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 4. — Спр. 234 а. — Арк. 1.

Наприклад, на «гарячому» була спіймана поміщиця Махновського повіту Анна Падлевська, уроджена Запольська, яка разом зі своєю племінницею Гришею Запольською надавали першу медичну допомогу учаснику повстання поміщику Малиновському¹.

Дружини арештованих повстанців-шляхтичів не відмовлялися від своїх чоловіків, а вступили, так би мовити, у неоголошену боротьбу з владою, докладаючи чимало зусиль для того, щоб покращити їх становище та домогтися виправдання. Із цією метою вони займалися збиранням доказів і пошуком свідків, які б у цьому допомогли, подавали прохання на ім'я Київського воєнного губернатора на отримання дозволу на побачення² та листування³ або утримання ув'язненого під домашнім арештом⁴.

Прикладом такої підтримки може бути лист Кароліни Марковської, дружини предводителя уманського дворянства Івана Марковського, у якій вона намагається переконати слідство в непричетності свого чоловіка до повстання та просить відпустити його на час слідства додому⁵.

Уже арештованих повстанців, яких відправляли на заслання, теж намагалися усяко підтримати, передаючи полоненим білизну, одяг та харчі⁶.

Таким чином, після листопадових подій, ми можемо спостерігати хоч і не масштабні, але досить помітні зміни в становищі жінки-шляхтянки, яка змушена була перебрати на себе функції господаря дому. На плечі дружин повстанців лягли не лише обов'язки управління маєтками, а й забезпечення майбутнього своїм дітям та протистояння тиску з боку адміністрації, церкви⁷ та селян.

Що стосується дітей польської шляхти, то на момент третього поділу Речі Посполитої вони, відповідно до традиційної системи відносин та правових норм, перебували в повній владі своїх батьків. Батьки (батько) до досягнення дітьми повноліття розглядалися в якості їх опікунів, дбали про здоров'я та майно дітей. У той же час традиція закріплювала безумовну покору дітей своїм батькам⁸.

Листопадове повстання стало причиною того, що молоде шляхетське покоління (діти) стало, так би мовити, розмінною монетою в політичній грі дорослих.

Після втрати держави поляки вбачали в освіті основний інструмент виховання молоді шляхетської генерації на традиційних засадах. Освіта

¹ Там само. — Арк. 166–167.

² ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 2. — Спр. 921. — Арк. 1.

³ Там само. — Спр. 856. — Арк. 1.

⁴ Там само. — Оп. 4. — Спр. 234а. — Арк. 160.

⁵ Там само.

⁶ Там само. — Оп. 2. — Спр. 932. — Арк. 1.

⁷ Там само. — Спр. 998. — Арк. 28.

⁸ Пержинская В.А. Указ. соч. — С. 26.

стала найефективнішим способом піднесення польського патріотизму для боротьби з усім російським. Шляхтичі були зацікавлені у вихованні своїх дітей «у душі несприйняття всього корисного для російської держави й взагалі проти Росії»¹. Освіта була визначальним чинником у формуванні патріотичної інтелігенції в середовищі шляхти, причому не тільки багатой. Як вказує Д. Бовуа, школа стала засобом соціальної еволюції — перетворенням безземельної шляхти в інтелігенцію². Саме ця обставина призвела з початком повстання до того, що уряд через освіту почав здійснювати тиск на учнів та студентів. Така політика відвоювання «умів» набере особливого розмаху в другій половині XIX ст.

Із початком повстання поляків у Варшаві російський уряд поспішив відізнати дітей-студентів поміщиків Київської губернії з навчальних закладів цього міста³. Мета таких поспішних заходів пояснювалася просто. По-перше, влада хотіла попередити поширення повстанських ідей через студентську молодь на територію губернії, а по-друге, це давало можливість заборонити перерахування поміщиками коштів у Царство Польське під приводом знаходження там їхніх дітей⁴.

Такі сім'ї автоматично підпадали під постійний нагляд поліції. Їх навіть не рятував той факт, що вони не були втягнуті в повстанські справи.

Одним із наслідків Листопадового повстання стала поява особливої категорії неповнолітніх дітей, які потребували особливої опіки уряду. До цієї категорії ми відносимо дітей сиріт та напівсиріт, які втратили батьків у ході повстання, а також дітей, чиїх батьків було засуджено та відправлено на заслання. Більшість дітей, які потрапляли до цієї категорії, змушені були пристосовуватися до нових реалій життя. По-перше, вони носили тавро своїх батьків «неблагодійні», і, відповідно, мали таке ж ставлення до себе. По-друге, втрачали привілеї дитинства та мали швидко подорослішати — допомагали своїм опікунам або матерям по господарству.

Протягом 1831–1832 рр. з ініціативи уряду були складені списки дітей, яким була запропонована допомога, але, як свідчать архівні документи, більшість від такої допомоги відмовлялись. Наприклад, у Радомисльському повіті вдова поміщика Осипа Липомана обґрунтувала свою відмову від допомоги уряду тим, що вона сама в стані забезпечити майбутнє своїм осиротілим дітям⁵.

¹ Фицик І.Д. Вказ. праця.

² Бовуа Д. Вказ. праця. — С. 61.

³ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 2. — Спр. 798. — Арк. 1–2.

⁴ Там само. — Оп. 4. — Спр. 104. — Арк. 1.

⁵ Там само. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 921. — Арк. 27.

Підсумовуючи все вище сказане, можна стверджувати, що події Листопадового повстання яскраво проілюстрували та закріпили ті зміни в соціальному становищі жінки та дитини в суспільстві, які назріли ще з кінця XVIII ст. Правова реальність після 1831 р. наклала деякі обмеження на владу батьків над своїми дітьми, обмежила вплив сімейного виховання та зумовила трансформацію звичного образу «старопольської матрони»¹ в новий тип польської дворянки.

---

¹ Пержинская В.А. Указ.соч. — С. 26.

2.7. Конституційна проблема під час Листопадового повстання

Оксана Карліна
(Луцьк)

Після третього поділу Речі Посполитої впродовж наступних кількох десятиліть були сформульовані різноманітні концепції організації політичного устрою майбутньої відродженої Польщі, серед яких основну роль відігравали проекти конституції. Вони перероблювалися під впливом змін у міжнародних відносинах та еволюції польського суспільства.

Уже з кінця XVIII ст. більшість польських патріотів пов'язувала здобуття незалежності з допомогою Франції. Военні успіхи Наполеона в ході кампанії 1806–1807 рр. оживили їхню надію на відродження держави. Виразом цього було Великопольське повстання в листопаді 1806 р. Однак Наполеон не наважився оголосити про відновлення суверенітету Польщі. Політичним компромісом між ним і російським імператором Олександром I стало утворення в 1807 р. квазідержави у формі Варшавського князівства (герцогства) на частині польських земель Пруссії. Відповідно до 5-ої статті Тільзитського договору 1807 р. його політичний устрій мала визначити конституція¹, яка була складена, головним чином, за французьким зразком і підписана Наполеоном 22 липня 1807 р. Полякам не вдалося добитися запровадження в дію Конституції 3 травня 1791 р.

У Конституції 1807 р. декларувалася відміна особистої залежності селян, рівність усіх людей перед законом, свобода віровизнання. На чолі державного управління стояв спадковий князь (король саксонський), якому належала «влада урядова» й право законодавчої ініціативи. Призначені ним міністри утворювали Державну раду з дорадчими функціями з низки питань. Законодавчу владу здійснював сейм у складі сенату й палати послів (депутатів), 3/5 із яких вибиралися від шляхетського стану, а 2/5 — від решти населення.

У 1808–1809 рр. у князівстві були запроваджені в дію основні французькі закони в галузі цивільно-правового регулювання — Цивільний і Торговий кодекси. Порядок їх застосування уточнили «Правила про обов'язкову силу Кодексу Наполеона», затверджені варшавським князем 10 жовтня

---

¹ О заключении мира с Французскою империею. Манифест. С приложением трактата между Россиею и Франциею, заключенного в Тильзите 1807 июня 25 / июля 7 дня. 1807. Августа 9 // Полное собрание законов Российской империи (далі: ПСЗ РИ). Собрание первое. — СПб., 1830. — Т. XXIX. — № 22 584. — С. 1 234.

1809 р. Вони передбачали корегування французького цивільного права «у тих випадках, коли Кодекс Наполеона посилається на місцеві звичаї та установи», при цьому визнавалась тільки систематизація польського права у вигляді зводу законів — *Volumina Legum* з 1347 до 1780 р.¹

Політично-правові зміни у Варшавському князівстві мали, безперечно, модернізаційний характер. Конституція 1807 р. запроваджувала ліберально-егалітарний порядок у соціальних та економічних відносинах, із яким пов'язувалося сучасне поняття громадянства й виникнення нових соціальних верств — буржуазії та інтелігенції, чия роль у суспільстві зростала².

Після поразки Наполеона в 1812 р. територія Варшавського князівства опинилася в зоні російської окупації. Призначений Олександром I генерал-губернатор мав забезпечити порядок і відновлення господарської діяльності в князівстві.

Міжнародно-правовий статус Варшавського князівства визначив «дружній трактат» Росії з Австрією й Пруссією від 21 квітня/3 травня 1815 р., за яким «Герцогство Варшавське, за винятком тих частин його, яким <...> визначено інше призначення, назавжди приєднується до імперії Російської. Воно, за своєю Конституцією, буде в нерозривному з Росією зв'язку й у володінні його величності імператора всеросійського <...>. Його величність, згідно з існуючими звичаєм і порядком щодо інших його титулів, приєднає до них і титул царя (короля) польського»³. Заключний акт Віденського конгресу підтвердив ці домовленості⁴. Маніфестом від 9 травня 1815 р. російський імператор оголосив «про приєднання до імперії Російської більшої частини герцогства Варшавського під назвою Польського царства»⁵.

¹ Правила об обязательной силе Кодекса Наполеона. Пост.[ановление] кор.[оля] сакс.[онского], герц.[ога] варш.[авского]. 10 октября 1809 г. // Гражданские законы губерний Царства Польского, разъясненные по решениям бывшего Варшавского IX департамента (1842–1875) и гражданского кассационного департамента (1876–1904) Правительствующего Сената со всеми позднейшими изменениями и дополнениями; в двух томах; 3-е изд, испр. и доп. — Варшава, 1905. — Т. II. — Приложение 1. А, № II. — С. 2–7, ст. 1–8.

² Snyk G. Francuskie prawo i instytucje ustrojowe w Księstwie Warszawskim // *Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska. Sectio F.* — Lublin, 2007. — V. LXII. — S. 50.

³ Об утверждении благосостояния поляков. Дружественный трактат, заключенный в Вене между их величествами императором всероссийским и императором австрийским и королем прусским. 1815.Апреля 21/Мая 3 // ПСЗ РИ. Собрание первое. — СПб., 1830. — Т. XXXIII. — № 25 824. — С. 65.

⁴ Акт Венского конгресса. 1815. Мая 28/июня 9 // ПСЗ РИ. Собрание первое. — СПб., 1830. — Т. XXXIII. — № 25 863. — С. 146–147.

⁵ О договорах, заключенных к пользе государственной; о присоединении к империи Российской обширнейшей части герцогства Варшавского под наименованием Польского Царства; о подъятии вновь оружия против вышедшего с острова Эльбы 198

25 травня 1815 р. Олександр I підписав у Відні «Zasady Konstytucji Królestwa Polskiego». Цей правовий акт став підставою для підготовки нової конституції для Польського королівства. Уже в його 1-ій статті стверджувалось: «Польські провінції, які внаслідок договорів, підписаних на Віденському конгресі, приєднані до Росії під окремою назвою Королівства Польського, будуть назавжди знаходитися під скіпетром цієї держави й матимуть національну конституцію, базовану на принципах порядку, законності й свободи. Конституційний Статут князівства, діючий до цього часу, і структури управління, які з нього витікають, зберігаються на тих всіх засадах, які не змінені або не уточнені нинішнім актом; особливо ті поліпшення й поправки, які будуть визнані потрібними, щоб нова конституція, яка має бути надана Королівству Польському, могла стати справді національною й наблизитися до Закону 3 травня 1791 р., наскільки це дозволяють відмінності в обставинах і часі!». Отже, було взято до уваги польську традицію політичного устрою, але виключено надання юридичної сили Конституції 3 травня 1791 р. у незміненому вигляді, а також не проігноровано Кодекс Наполеона, на якому базувалась попередня польська конституція.

«Засади конституції» були тимчасовим основним законом, який припинив свою дію після підписання імператором «Ustawy Konstytucyjnej Królestwa Polskiego» у Варшаві 27 листопада 1815 р. Нею й завершилось оформлення у внутрішньому законодавстві Росії державно-правового статусу Королівства Польського, який дозволяв приєднати нові території, що мали окреме державне існування, свої соціально-економічні, політичні, релігійні, культурні особливості.

Абсолютистський, кріпосницький уряд Росії старався максимально зменшити вплив існуючих у Королівстві Польському порядків на решту території імперії. Добивався він цього не тільки з допомогою особливого статусу королівства, але й всіма засобами обмежуючи інформацію про Королівство Польське. Текст Конституції 1815 р. не увійшов до «Полного собрания законов Российской империи» та інших офіційних загальноімперських видань законодавчих документів². Він з'явився французькою (в оригіналі) і польською

Наполеона Бонапарта. Манифест. 1815. Мая 9 // ПСЗ РИ. Собрание первое. — СПб., 1830. — Т. XXXIII. — № 25 842. — С. 117–119.

¹ Zasady Konstytucji Królestwa Polskiego // Konstytucje polskie 1791–1921 / Wyd. M. Handelsman. — Warszawa, 1922. — S. 40.

² У травні 1816 р. за розпорядженням Олександра I був підготовлений російськомовний текст Конституції 1815 р., при цьому імператор наполягав на точному перекладі польської конституції (див.: Любезников О. А. О переводе на русский язык конституции Царства Польского в 1816 г. // Петербургский исторический журнал. — 2015. — № 4. — 293–295). Дослідники вказують на те, що польський конституційний досвід Олександр I розглядав у другій половині 1810-х років як своєрідний експеримент,

(у перекладі) мовами лише в «Dzienniku Praw [Królestwa Polskiego]» (1815, № 1), який виходив у Варшаві, а в самій Росії був опублікований лише в 1906 і 1907 рр., коли зріс інтерес до конституційного досвіду в історії держави¹. У Росії також не друкувались інші закони королівства, промови імператорів на сеймі, які, до речі, спеціально розсилалися урядам європейських країн.

Конституція 1815 р. Королівства Польського мала октройований (дарувальний) характер, її дарування цілковито було пов'язано з волею російсько-го імператора. Вона закріпила цілий спектр соціальних і деяких політичних прав підданих-поляків: особиста свобода, свобода друку й віровизнання, недоторканість і захист приватної власності. Законодавча влада належала сейму, який складався з трьох «сеймуючих станів», тобто короля, сенату й палати послів. Виборче право обмежувалось майновим та освітнім цензом. Функції уряду виконувала Адміністративна рада; зберігалася Державна рада, яка займалась підготовкою проєктів сеймових рішень і важливими судовими справами².

Для визначення державно-правового статусу Королівства Польського в складі Російської імперії³ вирішальне значення мала 1-а стаття Конституції

результативність якого могла послужити підставою для прийняття рішення про його поширення на всю систему імперського управління (див.: Мироненко С. В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX века. — М., 1989. — С. 155). Конституція Королівства Польського лягла в основу Проєкту Державної Статутної грамоти Російської імперії 1820 р. (див.: Кодан С.В. Последний аккорд конституционных намерений Александра I. Проєкт Государственной уставной грамоты Российской империи 1820 г. в контексте конституционного развития России // ФЭМИС. Ежегодник истории права и правоведения. — 2006. — Вып. 6. — С. 159–185).

¹ Конституционная хартия Царства Польского // Международные трактаты и законодательные акты, касающиеся вопроса о государственно-правовом отношении Царства Польского и Российской империи. — СПб., 1906. — С. 1–11; Конституционная хартия Царства Польского 15 (27) ноября 1815 года. А. Русский текст (перевод) // Конституционная хартия 1815 года и некоторые другие акты бывшего Царства Польского. 1815–1881 / Изд. Н. Д. Сергеевского, заслуженного профессора С.-Петербургского университета. — СПб., 1907. — С. 41–63. Переклад Конституції 1815 р., підготовлений М. Д. Сергієвським, опублікований як додаток до роботи: Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского / Отв. ред. С. М. Фалькович. — М., 2010. — С. 527–540.

² Детальний аналіз Конституції 1815 р. Королівства польського. Див.: Kallas M. Historia usroju Polski X–XX w. / Wyd. IV zmienione. — Warszawa, 2001. — S. 221–224.

³ У російській історіографії правовий статус Польського королівства в складі Російської імперії проаналізовано в кількох роботах (див., наприклад, Ващенко В.А. Правовой статус царства Польского в составе Российской империи, 1815–1830: Автореф. дисс. канд. юрид. наук. — М., 2000. — 23 с.; Носов Б. В. Государственный строй и 200

1815 р., у якій стверджувалось: «Королівство Польське, назавжди приєднане до Російської імперії, складає невіддільну частину цієї держави. Воно буде мати окремі, до місцевих потреб пристосований уряд, також свої власні цивільний і карний кодекси»¹. Далі в 3-ій статті вказувалось на єдність державної влади російського імператора на всій території Російської імперії й надання йому титулу польського короля. При цьому чітко формулювалась теза про обмеження владних повноважень російського імператора в Королівстві Польському (стаття 4-а). Тому для польських властей державна окремість Королівства Польського не підлягала сумніву, натомість у російській суспільній думці воно складало частину Російської імперії².

Суверенність Королівства Польського (хоча й обмежена) і задекларовані політичні свободи суперечили тривалій самодержавній практиці управління імперією та російським реаліям, тому вони не могли не привести до конфлікту між царським урядом і польським суспільством. Текст Конституції 1815 р. по-різному інтерпретувався, що у свою чергу впливало на реалізацію її положень. У королівстві поступово формувалася політична опозиція як легальна, представники якої критикували уряд за порушення конституції на засіданнях сейму, так і нелегальна у формі таємних організацій і гуртків, що об'єднували переважно студентську молодь та офіцерів. Їх метою було територіальне розширення королівства шляхом приєднання до нього п'яти західних губерній (Віленської, Гродненської, Мінської, Волинської й Подільської) та Білостоцького округу³, що, на думку деяких дослідників, могло би привести до політичної рівноваги між конституційно-репрезентативною монархією, якою було Королівство Польське, та абсолютистською Росією⁴. Ідея «кордонів 1772 р.» залишалась невід'ємною частиною польських політичних концепцій. Натомість для Росії «відбудова незалежної Польщі в існуючих до першого поділу межах рівнялося би втраті будь-яко-

---

политическое устройство Королевства Польского // Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского / Отв. ред. С.М. Фалькович. — М., 2010. — С. 264–312).

¹ Конституционная хартия 1815 года и некоторые другие акты бывшего Царства Польского. 1815–1881 / Изд. Н. Д. Сергеевского. — СПб., 1907. — С. 41.

² Карнишина Н. Г. Положение Царства Польского в составе Российской империи в XIX в. в оценках современников // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. — 2010. — № 3 (15). — С. 19–26.

³ Dylągowa H. Powstanie w planach polskich związków tajnych 1815–1830 // Powstanie listopadowe 1830–1831. Geneza — uwarunkowanie — bilans — porównania / Red. J. Skowronek i M. Żmigrodzka. — Wrocław, 1980. — S. 17.

⁴ Wiśnicki J. Kształt przyszłej Polski w programach politycznych ze szczególnym uwzględnieniem ziem litewsko-ruskich // Res Historica. — 1999. — Z. 9: Od rozbiorów Rzeczypospolitej do niepodległych państw narodowych. — S. 112.

го впливу на Центральну й Південно-Східну Європу, а це означало втрату позиції великої держави»¹.

Основною метою Листопадового повстання було відновлення повного суверенітету Польського королівства, яке б об'єднало всі землі, що входили до Речі Посполитої на 1772 р. Особливу роль у реалізації цієї мети мав відіграти сейм — він став найвищим державним органом із широкими повноваженнями².

Безпосередньо після початку повстання було доповнено склад органів управління та змінено обсяг їхніх повноважень. Адміністративна рада погодилася реорганізувати уряд. 3 грудня 1830 р. було оголошено про створення Тимчасового уряду на чолі з князем Адамом Єжи Чарторийським³. Того ж дня цей уряд видав універсал, у якому закликав обидві палати сейму зібратися на засідання 18 грудня. Посли оголосили повстання національним і санкціонували існуючий стан справ. У схваленому ними «Маніфесті обох сеймових палат Польського королівства» обґрунтувалися причини збройної боротьби поляків за незалежність та містилось звернення до європейських держав за допомогою. Його наслідком мало стати позбавлення Романових польського трону.

Розвиток політичних подій у ході повстання визначив ті зміни, які сталися в тексті Конституції 1815 р. Насамперед було запроваджено диктатуру; функції диктатора довірено генералу Юзефові Хлопіцькому. Постановою сейму від 20 грудня 1830 р. йому надавалась «найвища» й «найширша влада». Одночасно було лімітовано засідання сейму.

Відміна диктатури в другій половині січня 1831 р. означала відновлення дії Конституції 1815 р. Від того часу основним завданням сейму стало запровадження нової організації найвищої державної влади, а це вимагало прийняття ухвали конституційного характеру відповідно до умов повстання. 20 січня під час засідання нижньої палати посол Роман Солтик запропонував доповнити «Маніфест обох сеймових палат Польського королівства» такою тезою: «Народ польський на завершення оголошує:

¹ Hahn H. N. *Polskie powstania i europejski system wielkich mocarstw. Rozważania nad międzynarodowymi uwarunkowaniami polskich walk niepodległościowych w XIX wieku // Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku / Red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, J. Ziółek. — Lublin, 2001. — S. 18.*

² Zajewski W. *Rola Sejmu w powstaniu listopadowym // Powstanie listopadowe 1830-1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania / Pod red. W. Zajewskiego. — Warszawa, 1990. — S. 92-116.* Про політичну боротьбу навколо оновлення складу сейму див.: Karpińska M. *Starania wokół odnowienia sejmu w powstaniu listopadowym 1830-1831 // Przegląd Historyczny. — 2002. — Nr 3. — S. 291-305.*

³ Зашкільняк О. О., Крикун М. Г. *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 291-292.*

оскільки початок усякої влади походить від народу, то народ у революції 29 листопада, повернувши свою незалежність і свої права, отримав нічим не обмежену владу управління своїми політичними відносинами»¹. Тоді ж пропонувалося ввести в дію Конституцію 3 травня 1791 р. Наприклад, той же посол Р. Солтик стверджував: «Останнім нашим базовим правом була Конституція 3 травня: усі зміни, які сталися після неї, вважаю незаконними. Однак відкидати всього не можна, коли так діяти, то потрапимо в безконечні протиріччя»², а депутат Францішек Воловський додавав, що «Конституція обов'язкова настільки, наскільки вона не є або не буде змінена прийнятими або ще в майбутньому схваленими постановами палат сейму, тією тепер єдиною законодавчою владою польського народу»³. Натомість посол Густав Малаховський твердив, що Конституція 1815 р. зберігає свою юридичну силу доти, «поки її не відмінили палати»⁴. Один із наступних промовців на цьому ж засіданні депутат Валерій Зверковський також був переконаний у цьому і додавав: «<...> не можемо повернутися до Конституції 3 травня, бо там немає рівності перед законом»⁵. Згодом у палаті послів дійшли до висновку, що хоча «Конституція 3 травня не була запроваджена, але вона стала вічним пам'ятником народної ухвали, слави Чотирирічного сейму»⁶. Під час Листопадового повстання Йоахім Лелевель також був проти надання юридичної сили Конституції 3 травня, оскільки вона не відображала тих змін, які сталися в польському суспільстві від часу її затвердження⁷.

У зв'язку з цим велике значення мало схвалення сеймом акту «Про спосіб започаткування, обговорення, дискутування й прийняття проектів» 22 січня 1831 р. На його підставі зберігався двопалатний парламент, у якому вирішальну перевагу мала палата послів. У ході дискусії над проектом цього документу не вдалося дійти до порозуміння, чи надалі зберігається дія Конституції 1815 р.

Під тиском громадської думки, преси та активності Патріотичного товариства 25 січня 1831 р. сейм проголосував за акт про детронізацію Миколи I в редакції Юліана Урсина Немцевича. Прийняття такого рішення обґрунтовувалось порушенням свобод поляків із боку російського імператора

¹ Diariusz Sejmu z r. 1830-1831 / Wyd. M. Rostworowski. — Kraków, 1907. — Т. I. — S. 7.

² Diariusz Sejmu z r. 1830-1831. — S. 118–119.

³ Ibidem. — S. 125.

⁴ Ibidem. — S. 131.

⁵ Ibidem. — S. 132.

⁶ Ibidem. — S. 374.

⁷ Докладніше див.: Kallas M. Przywrócenie mocy obowiązującej Konstytucji 3 Maja (losy nieudanych zabiegów do 1831 r.) // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pracy Socjalnej we Włocławku. Nauki Humanistyczne i Społeczne. — 1997. — Т. I. — S. 65–77.

й стверджувалось, що польський народ «є незалежним народом і має право корону польську віддати тому, кого гідним її вважатиме»¹.

Акт від 25 січня 1831 р. мав вирішальне значення для формування владних структур у ході повстання. У період безкоролів'я повноваження короля були поділені між сеймом і новим коаліційним Національним урядом. Крім законодавчої роботи, сейм займався призначенням на найвищі державні посади, у тому числі й членів уряду. Повстанський парламент складався з двох «сеймуючих станів» — сенату й палати послів.

Визначення характеру повстання як національного й детронізація Миколи I змінили основи державно-правових відносин між Польським королівством і Російською імперією, які до того часу опиралися на унію між двома державами².

До рішень сейму, важливих для формування нового політичного устрою, також належить ухвала про присягу від 8 лютого 1831 р., яка розвивала акт про детронізацію. Вона містила декларацію про визнання «конституційно-репрезентативної монархії з правом наступництва» як прийнятної форми державного правління³. Загалом парламент прийняв багато важливих постанов із розвитку державного управління, у тому числі про уряд (від 29 січня й 17 серпня 1831 р.).

Незалежно від діяльності, направленої на пристосування Конституції 1815 р. до умов повстання, і дискусії щодо введення в дію Конституції 1791 р. з ініціативи князя Адама Єжи Чарторийського розпочалася робота над підготовкою проекту нової конституції⁴. До прийняття акту про детронізацію не йшлося про розірвання династичного союзу з Російською імперією, що знайшло відображення в проекті за назвою «Статті, яких конституційна гарантія або зміна проектується» авторства Валерія Міклашевського⁵. У ньому передбачалися суттєві зміни до багатьох статей Конституції 1815 р. Так, у 1-ій статті стверджувалось: «Королівство Польське є незалежне», але польський трон залишався по суті за династією Романових. Згаданий проект розширяв повноваження сейму за рахунок виконавчої влади; більшу роль мав виконувати сенат як вища палата сейму.

¹ Diariusz Sejmu z r. 1830–1831 / Wyd. M. Rostworowski. — Kraków, 1907. — T. I. — S. 243.

² Zajewski W. Koronacja i detronizacja Mikołaja I w Zamku Królewskim // Przegląd Humanistyczny. — 1971. — Nr 5. — S. 15–28.

³ Konstytucje polskie 1791–1921 / Wyd. M. Handelsman. — Warszawa, 1922. — S. 118.

⁴ Węgliński W. Projekty konstytucyjne w czasie powstania listopadowego // Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania / Pod red. W. Zajewskiego. — Warszawa, 1990. — S. 182.

⁵ Artykuły, których konstytucyjna gwarancja lub zmiana projektuje się // Konstytucje polskie 1791–1921 / Wyd. M. Handelsman. — Warszawa, 1922. — S.124.

Після ухвалення акту про детронізацію й можливе посідання польського трону представником династії Габсбургів князь А.Є. Чарторийський вважав за потрібне почати розробку проекту нової конституції для Польщі. За його дорученням комісія в складі трьох осіб наприкінці січня 1831 р. розпочала підготовку відповідного проекту, а в травні 1831 р. такий проект уже існував і налічував усього 37 статей¹.

Автори «Конституційного закону Польського королівства» дотримались поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову. У проекті визначено, що «формою управління польського народу є репрезентаційно-конституційна монархія» (ст. 1), підтверджено принцип успадкування трону й збережено двопалатний парламент. Законодавча влада закріплювалась винятково за сеймом; до його верхньої палати мали входити спадкові та довічно призначені королем сенатори. Король отримував виконавчу владу, яку реалізував через відповідальних міністрів (ст. 23). Проект декларував загальні права й свободи, у тому числі свободу віровизнання, але одночасно закріплював за римо-католицькою релігією державний статус (ст. 30). Особиста свобода також є гарантувалася (ст. 32).

Навколо згаданого проекту конституції розгорнулася широка дискусія, що знайшло відображення в пресі. Державний радник Александр Вельпольський, критично оцінюючи проект князя А.Є. Чарторийського, представив уряду свій проект конституції. Він та його оточення (так звана група калішців) були прихильниками повного ототожнення польської держави з литовськими й українськими землями. Польща мала бути конституційно-репрезентативною монархією. Прихильники лівого табору, зокрема ті, що групувалися навколо щоденного періодичного видання «Нова Польща», виступали за запровадження в Польщі республіканського правління на чолі з президентом на зразок Сполучених Штатів Північної Америки. Американський республіканізм розглядався ними як гарантія вільного економічного й політичного розвитку краю, дотримання базових прав громадян, необмеженої свободи слова, не асоціювався з привілеями аристократії².

Під час Листопадового повстання жоден із проектів і пропозицій щодо конституційного устрою майбутньої незалежної Польщі не був схвалений. Безрезультатною також виявилась чергова спроба надати Конституції 3 травня сили основного закону. Після придушення повстання Конституція 1815 р. була відмінена. На це схвально подивились й у Відні, і в Берліні. Унаслідок взаємозалежності між міжнародною ситуацією й внутрішнім

¹ Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego // Konstytucje polskie 1791–1921 / Wyd. M- Handelsman. — Warszawa, 1922. — S. 131–134.

² Zajewski W. Ideologia i rola polityczna «Nowej Polski» w powstaniu listopadowym // Przegląd Historyczny. — 1958. — Nr. 4. — S. 694–696.

політичним порядком еволюція політичною устрою в напрямку «лібералізації» чи «конституалізації» у будь-якій із трьох учасників поділі Речі Посполитої створювала потенційну загрозу для партнерів¹. Микола I вважав, що бунт польських підданих звільнив його від будь-яких зобов'язань щодо них. Замість конституції в лютому 1832 р. Королівство Польське отримало «Органічний Статут», у якому не передбачалось функціонування сейму й польської армії — двох базових інститутів незалежності. Російський імператор отримав всю повноту влади й реалізував її через свого намісника.

---

¹ Hahn H. H. Op. cit. — S. 18.

Розділ 3
ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА
ПІСЛЯ ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ

*3.1. Русифікація Південно-Західного краю
після Листопадового повстання 1830 р.*

Валентина Шандра
(Київ)

Після Листопадового повстання 1830 р. верховна влада Російської імперії вдалася до цілої низки заходів, аби такі виступи на західних її кордонах не повторилися. Автономія Царства Польського суттєво зменшувалася, хоча Микола I і заявляв, що не буде порушувати рішень Віденського конгресу 1814–1815 рр., своєрідної інституції мирного врегулювання європейського життя, у створенні якого брав участь Олександр I. Натомість активно розпочався наступ на польську присутність у Західному краї імперії та водночас пошук нових відносин між центром і цим своєрідним історичним регіоном, населення якого взяло участь у збройному виступі проти імператорської влади. Напрацювання нової політики було доручено вищому дорадчому органу — Комітетові західних губерній, створеному за усною вказівкою Миколи I в 1831 р., що надавало його діяльності конфіденційного, а той таємного характеру. Завершив він свою діяльність 20 січня 1848 р. передачею справ, пов'язаних із Західним краєм, Комітету міністрів, прийнявши тоді ж маніфест про запровадження в Царстві таких самих одиниць мір і ваги, як і в Російській імперії¹.

Комітетові було довірено укласти нові законопроекти щодо управління західним краєм, внаслідок чого там би запроваджувалася наближена до загальноросійської система врядування, посилювався поліцейський і судовий апарат влади. І все ж наступ розпочався на права й привілеї шляхти західних губерній, яка активно підтримала повстання. Протягом місяця після капітуляції Варшави був напрацьований іменний указ Сенату про розбір шляхти. Цим законодавчим актом констатувалося, що регіональна шляхта є багаточисельною, проте її права й державні повинності все ще перебувають

¹ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1849. — Т. 23. — Отд. 1: 1848. — № 21907, 21908.

у невизначеному стані, а тому настала пора привести їх у відповідність із соціальною структурою російської держави. Тим більше, що саме її неосілість та спосіб життя призвели до повстання, яке розцінювалося як злочин проти законної влади.

Верховна влада припиняла надання дворянських привілеїв тим шляхетським особам, які не довели своєї причетності до дворянства ні за походженням, ні за вислугою. Запроваджувався поділ колишньої річпосполитської знаті на дві соціальні групи: одна, та, що довела своє шляхетське походження, ставала привілейованою й не мала права називатися шляхтою, а отримувала нову російську назву дворянства. Інша — ставала непривілейованою, вона мусіла сплачувати подушний податок, відбувати рекрутську службу, щоправда, 15-тирічну і за місцем проживання поділялася на сільських і міських обивателів. Перших слід було, за російською традицією, називати однодворцями, а міських обивателів — громадянами («гражданами»). Ті ж, хто мав фах лікаря, учителя, художника чи адвокатську практику, зараховувалися до категорії почесних громадян.

На все (внутрішні переміщення, оформлення свого нового становища, приписки, отримання видів на проживання) надавався рік. У залежності від осілості, на власній землі чи на землі поміщика, перебування в якості домашньої обслуги запроваджувався податок від одного до трьох рублів сріблом. Більше того: про тих, хто не довів свого шляхетського походження, мав укластися посімейний список, і вже без відома казенних палат їм заборонялося змінювати місце проживання. Той, хто цього не зробив протягом року, вважався волоцюгою («бродягою»)¹.

Соціальна трансформація шляхти не була простим її покаранням із боку держави. Листопадове повстання лише прискорило заходи держави, аби контролювати чисельність неплатників державних податків. На той час було доведено, що будь-яка держава може мати стабільність за умови, що лише незначна частина людності може не сплачувати державні податки. У Франції ця частка становила 1,5%, в Іспанії — біля 5%, в Угорщині — більше 6%, у Речі Посполитій — більше 8%. У Російській імперії привілеєм не сплачувати податки користувалися лише спадкові дворяни і їх число було найменшим у порівнянні з наведеними даними².

Шляхта за розмірами приватної власності не відповідала ознакам російського дворянства й найперше — правом володіти землею з прикріпленими до неї селянами. Як правило, вона була особисто вільною, здебільшого безземельною, користувалася наділами, що її надавав магнат, й уподібнювалася за заняттями до селянства, власноруч їх обробляючи. За

¹ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1832. — Т. 6. — Отд 2: 1831. — № 4869.

² Беккер С. Миф о русском дворянстве. — М., 2004. — С. 26.

різними даними, декласація, до якої вдалася Російська держава, зачепила від 70 до 81 тис. осіб шляхти, яку держава перевела в категорію платників податків¹.

Розуміння, що утримати Південно-Західний край у складі імперії на старому адміністративному поділі не вдасться, Микола I пішов на нове структурування імперського простору. Спершу відмінялися назви польських державних установ і посадових осіб із присвоєнням їм російських назв. Потім замість польської була запроваджена в судах російська мова. 1840 року, за поданням генерал-губернатора, звіреного з міністром юстиції графом В. М. Паніним, було припинено чинність Литовського статуту з запровадженням російських законів.

1832 р. створено Київське, Подільське й Волинське генерал-губернаторство, таку адміністративно-політичну одиницю, яку б очолював дієвий генерал-губернатор, здатний активно наступати та економічно ослаблювати польських землевласників. Ним став Дмитро Бібіков, який уклав програму утвердження влади Російської держави в краї, конкретизував і загострив її практичні заходи, виклавши їх у формі настанов, виконання яких призвело б до ліквідації всього того, що було «противное основным нашим государственным установлениям, пользам края и целого государства»². 1840 р. він запропонував Комітету Західних губерній так звані «інвентарні правила», які б дозволили державі регулювати відносини поміщика й селянина на Правобережній Україні, тоді як подібне питання для селян у внутрішніх губерніях Росії навіть не ставилося. Їх було істориками названо предтечею ліквідації кріпацтва 1861 р., а міністр державних маєностей назвав їх «справжньою революцією в економіці всього краю»³. Суть цих правил полягала в тому, що лише на Правобережжі держава встановлювала для селянина розміри панщини, величина якої залежала від розмірів селянських наділів. З іншого боку, у такий спосіб держава забезпечувала собі спільника в особі православного селянина, якого вона налаштовувала проти пана-ляха. Ця спроба підірвати економічну могутність, а значить і незалежність польських землевласників буде підхоплена й втілена в життя вже іншими генерал-губернаторами після Січневого повстання 1863 р., зокрема заходами О. П. Безака.

Листопадове повстання 1830 р. змусило Миколу I прискіпливо поставитися до організації не лише адміністративної влади, а й до міської, зауваживши її суттєву відмінність від міст імперії. Звернута була серйозна увага

¹ Бовуа Д. Шляхта, кріпак і ревізор. — К., 1996. — С. 165.

² Шандра В. До історії Київського генерал-губернаторства: Настанови Д. Г. Бібікова // Студії з історії архівної справи та документознавства. — 1996. — Вип. 1. — С. 86.

³ Бовуа Д. Вказ. праця. — С. 104.

на приватні міста й містечка, були виявлені всі існуючі збори з жителів на користь власника та здійснено спробу їх впорядкування з тим, щоб вони узгоджувалися з існуючим у державі законодавством. Був прийнятий навіть спеціальний закон 1836 р., однак він не набув чинності¹.

Один із генерал-губернаторів напише, що в приватних містах і містечках, які тривалий час перебували в складі іншої держави, Речі Посполитої, вони увібрали в себе її традиції, які суттєво відрізняються від російського міста. У них сформувалися громадські, господарські й правові відносини під впливом інших ідей та іншого історичного часу й вони все ще продовжують зберігати залишки магдебурзького права².

Неодноразові скарги містечкових євреїв, зокрема старокостянтинівських на гр. Ржевуську за неправильне стягнення чиншу 1842 р. до Сенату та інших, що їх назвав чиновник з особливих доручень О. Воронін, сприяли встановленню, що в містах і містечках залишаються чинними прямі податки, як-от податок на землю (чинш), плата за пасовисько. До непрямих були віднесені монопольні збори власників з усіх місцевих торгів і промислів.

Спроби прийняти закони, аби впорядкувати відносини власника й міщан затягнулися до 1852 р., коли Державна рада розглянула цю ситуацію й прийшла до висновку про необхідність укласти договори про умови використання нерухомої власності та про розгляд конфліктних ситуацій на основі російського законодавства³.

Несподіваною для генерал-губернатора стала ініціатива ольгопольських міщан 1832 р., зокрема Федора Прокоф'єва й Данила Долгополова, які звернулися прямо до імператора зрівняти їх у правах із міщанами інших міст і дозволити їм не сплачувати поземельний збір за користування міською землею. Їх підтримав київський генерал-губернатор В.В. Левашов: а чому ні, адже ті виявляли таку непритаманну для краю лояльність. В Ольгополі засновувалась ратуша для усіх міщан і купців «повету», і відтепер їм набагато стало зручніше з'ясовувати всі справи вдома, а не їздити за кожним рішенням до Балтського магістрату. Вони, як християни, так і юдеї, взяли й утримувати цей орган міської влади своїм коштом згідно з громадською розкладкою. Проте їхньому прохання звільнити від сплати за користування міською землею було відмовлено⁴.

Було впорядковано й службу в магістратах. Тим, хто служив до маніфесту генерал-губернатора М.М. Кречетникова від 27 травня 1793 р. за законами

¹ Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. — К., 1869. — С. 85.

² Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи. — СПб., 1879. — Т. 5. — С. 40–43.

³ Воронин А. Указ. соч. — С. 93–99.

⁴ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1830. — Т. 7: 1832. — № 5373.

Речі Посполитої, і служба їх була пожиттєвою, надано право на одержання дворянських привілеїв. Ті ж, хто відбував службу за російськими законами, за якими вона вважалася виборною, таких привілеїв уже не мали¹.

До поступового реформування управління містами впритул підійшов київський, подільський і волинський генерал-губернатор гр. О.Д. Гурьев (у 1835–1837 рр.), який вирішив, що вже час позбуватися їхніх річпосполитських ознак і поділив міста Подільської й Волинської губерній на кілька категорій. На його переконання, владу у містах слід організувати вже за великоросійським зразком, а саме: у Житомирі й Балті створити міські думи, які переберуть на себе господарські справи магістратів. Цього генерал-губернатора не задовольняла й навіть дратувала назва очільників магістратів, і ті з 1837 р. переставали послуговуватися званням президентів і переходили на прийняті в російській державі назви — бургомістрів і ратманів. Що ж до Кам'янця-Подільського, то там припиняла діяльність економічна комісія, створена ще 1805 р. для обрахунку міських статків².

У Вінниці, Могильові й Новоград-Волинську слід було запровадити думи, словесні суди, призначити міських старост. Магістрати цих міст мусили передати їм усі справи, що відносилися до господарської діяльності. Проскурів, Літин, Брацлав, Хмільник, Бар, Луцьк, Кременець, Володимир, які також за чисельністю містян і кількістю міських статків, наближаються до російських міст, повинні за два роки провести в себе таку ж саму реформу. Летичів, Гайсин, Ольгопіль, Новоушиця, Овруч, Рівне й Острів потрапили в іншу категорію міст, тих, у яких залишалися магістрати й ратуші з попередніми функціями до часу збільшення їхніх міських статків. А от Ямпіль, Сальник, Старокостянтинів, Заславль і Дубно було віднесено до міст, у яких найближчим часом не передбачалося зростання міських статків, а тому вони залишалися з старими органами влади на невизначений період.

Державна рада прийняла й узаконила пропозиції О.Д. Гурьева, вважаючи їх своєчасними та слухними³. Внаслідок цієї реформи адміністративно-господарські функції магістратів переходили до новостворюваних дум, а за магістратами залишався розгляд судових справ, розкладка й збір податків з нерухомого майна, розподіл ремісників за цехами. При магістратах діяли словесні суди для спрощеного розгляду торговельних та вексельних справ. А також сирітські суди, що займалися опікою маестностей сиріт та вдів. У судових справах апеляційною для них інстанцією були губернські палати кримінального й цивільного суду.

Наступні етапні зміни полягали в ліквідації магістратів. Тож 1849 р. припинив діяльність магістрат у Житомирі, і його кримінальні й цивільні

¹ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1834. — Т. 8: 1833. — № 5887.

² ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1839. — Т.12. — Отд. 2: 1837. — № 10574.

³ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1839. — Т.13. — Отд. 1: 1838. — № 10892.

справи передавалися на з'ясування повітового суду. Відтепер ця установа відала також актами про нерухому власність та здійснювала її передачу на основі російських законів, видавала цінні папери, такі як закладні та боргові листи купців і міщан. Решта справ колишнього магістрату передавалася Житомирській міській думі¹. Кількість міст, у яких ліквідовувалися магістрати з передачею цивільних і кримінальних справ повітовим судам та засновувалися думи, яким магістрати передавали господарські свої справи, хай і поволі, але зростало. Цей досвід у Південно-Західному краї був поширений і на прибалтійський історичний регіон. 1851 р. таке впорядкування відбулося в Ковно².

Перевести міське управління з розподілом повноважень на судові та господарські, як того вимагала жалувана грамота Катерини II 1785 р., здавалось нескладно, однак на практиці відразу виникали питання, які не могла з'ясувати регіональна адміністрація. Д.Г. Бібіков змушений був звертатися до Сенату, яким органам мають підпорядковуватися цехи. Було запропоновано, якщо в місті функціонували й магістрат, і дума, то першому залишалися судові справи, а думі — усі інші. Якщо ж містом продовжували керувати магістрат чи ратуша, то відповідно вони з'ясовували всі цехові справи³.

У Київській губернії все ще тривав пошук адміністративних центрів для повітів. 1839 р. у повітовій Умані засновувалася ратуша зі словесним судом і міським старою. Згідно зі штатним розписом, служба виборних посадовців бургомістра й ратманів не оплачувалася, натомість жалування отримували секретар, протоколіст і столоначальник. На утримання канцелярії ратуш було запроваджено спеціальний збір із євреїв, який лише 1852 р. було замінено загальноміським збором⁴. Ратмани й судді словесного суду обиралися окремо як християнською, так і юдейською громадами⁵.

1845 р. повітовим містом став Бердичів, до якого перебралися присутствени місця з власницького містечка Махновки. Через це там утворювалася міська дума та магістрат із сирітським та словесним судом. Відтепер їм підпорядковувалися купці («люди торгового сословия») з інших містечок повіту. Оскільки Бердичів був приватновласницьким містом, то законом заборонялося власникам вдаватися до будь-яких інновацій, не узгодивши їх з урядом. У м-ку Махновці, яке продовжувало перебувати в приватній власності, залишалася лише одна державна установа — пошта⁶.

¹ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1850. — Т.24. — Отд.2: 1849. — № 203503.

² ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1852. — Т.26. — Отд. 2: 1852. — № 25695.

³ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1852. — Т.27. — Отд. 1: 1852. — № 25977.

⁴ ПСЗ РИ. — 2 - собр. — СПб., 1852. — Т.26. — Отд. 2: 1852. — № 25756.

⁵ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1840. — Т. 14. — Отд. 1: 1839. — № 13038; СПб., 1841. — Т. 15. — Отд. 1: 1849. — № 13766.

⁶ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1863. — Т. 36. — Отд. 2: 1861. — № 37095.

Розпочату О.Д. Гурьевим реформу міського управління продовжував волинський губернатор генерал-майор І.В. Каменський, який також вважав за конче запровадити в усіх містах думи й ліквідувати магістрати, бо ті стали «безполезным и вредным присутственным местом», з переданням їхніх повноважень повітовим судам¹. Завершив її кн. І. І. Васильчиков, який зосередився на містах Київської губернії, намагаючись бути в тонусі атмосфери загальнодержавних ліберальних реформ Олександра II. Свої міркування він виклав у всепідданійшій доповідній записці про становище увіреного йому краю й отримав на неї цілковите схвалення. Ба більше, йому Олександр II дозволив на власний розсуд з'єднати в містах губернії магістрати з повітовими судами. Уже на 1 липня 1860 р. дев'ять міських магістратів у Київській губернії припинили свою діяльність. Виняток було зроблено лише для Київського в знак поваги до тих прав, якими він користувався раніше, а також було враховано бажання киян, котрі зверталися з проханням до генерал-губернатора не ліквідувати його в їхньому місті. Парадоксально, але факт, що в іменному указі від 8 липня 1861 р. його автори не наважилися назвати ці права магдебурзькими².

Крім приведення соціальної структури шляхетського стану до російського взірця, Російська держава звернула прискіпливу увагу й на місцеве єврейство. Знову йшлося про нагальну потребу стабілізувати казну шляхом впорядкування фіскальної державної системи з надходженням податків до її скарбниці від усіх непривілейованих станів. Здійснено перепис єврейського населення, аби сповна включити його до категорії платників податків та до відбування рекрутської служби, запровадженої для євреїв у 1827 р.

Увагу імператора до неупорядкованості цехової організації привертали численні скарги, зокрема й від єврейського етносу Правобережної України. Запровадження тут військових поселень спричинило до закриття цехів у багатьох містечках, зокрема в Умані розгорнулась боротьба за їх збереження, яку розпочали містечкові юдеї ще 1830 р. У їхньому колективному проханні (32 особи) до київського, подільського й волинського генерал-губернатора було висловлене розуміння політичного моменту, сприятливого для заснування ремісничої управи. Ішлося про те, що в казенних містах Російської імперії існують управи, які захищають інтереси ремісників, а в їхньому місті — ні. Сплачувані ними податки, у кінцевому результаті, не приносять бажаної стабільності, бо за ними все одно рахуються недоїмки, не кажучи вже про витрати їхніх коштів квартирними комісіями. До того ж власник Умані брав участь у Листопадовому польському повстанні 1830 р., і, можливо, цей факт став спонукальним для влади, аби переглянути приватновласницьке

¹ Шандра В. С. Вказ. праця. — С. 291.

² ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1846. — Т. 20. — Отд. 2: 1845. — № 19503.

становище міста. Тоді їхня скарга в Київському губернському правлінні була залишена без уваги¹.

1844 р. вони звернулися за підтримкою до городової ратуші, Київського губернського правління, до начальника військових округів генерал-лейтенанта Є. Ф. фон Брадке. Не чекаючи від них дозволу, уманські євреї самостійно обрали ремісничого голову й двох старшин. Цим вони накликали ревізію, яку здійснив чиновник Київської казенної палати з особливих доручень Каменський. Ним було встановлено, що ті займаються ремісництвом без законних свідоцтв, не володіють майстерністю та не мають відповідних фахових інструментів. Якби не позиція генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, який став на сторону військових, то, швидше за все, цехові управи в Умані й надалі продовжували свою боротьбу. Натомість 1849 р. Уманська реміснича управа припинила свою діяльність².

Боротьба євреїв Радомишля за створення ремісничої управи в їхньому місті закінчилася все ж позитивно. Вона була реакцією на заходи верховної влади докорінно змінити умови життя цього етносу, аби наблизити його до традиційного укладу християнського населення. У відповідь на вимогу обрати євреям вид зайнятості, ті почали звертатися 1832 р. у всі владні інстанції, починаючи від городничого, і шукати підтримки ідеї заснування власної ремісничої управи. Більше того, спонукав їх і приклад житомирських євреїв-ковалів, яким, не зважаючи на заборону губернським правлінням займатися ремеслом без свідоцтв, сприяв той же генерал-губернатор Д. Г. Бібіков, котрий аргументував у Комітеті міністрів це тим, що вони добрі майстри й сповна сплачують цехові збори³. Тим більше, що положенням про євреїв від 13 квітня 1835 р. верховна влада Російської імперії гарантувала євреям-ремісникам у місцях їхнього постійного проживання користування усіма правами й привілеями свого стану так само, як і іншим підданам⁴.

Єврейські ремісники Житомира, як і вкотре, 1841 р. числом 65 осіб звернулися до Волинського губернського правління й запевнили, що вони признають щорічно на утримання загальної ремісничої управи 313 р. 50 коп. сріблом, оскільки їм дешевше буде утримувати одного маклера та винаймаючи одне приміщення для ремісничої управи⁵. Такий орган керівництва був створений 1849 р. і він став спільним і для християн, і для євреїв⁶.

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 625. — Арк. 28.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 7801.

³ ПСЗ РИ. — Собр. 2-е. — СПб., 1847. — Т. 21. — Отд. 1: 1846. — № 20021.

⁴ ПСЗ РИ. — Собр. 2-е. — СПб., 1836. — Т. 10. — Отд. 1: 1835. — № 8054, пар. 48.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 3844. — Арк. 11.

⁶ Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках Волинської губернії в першій половині XIX ст. // Старий Луцьк: Наук.-інформ. збірник: Мат. XI наук. конф. «Любартівські читання», м. Луцьк, 22 травня 2015 р. — Луцьк, 2015. — С. 211.

Радомишльські євреї зуміли переконати в потребі заснування ремісничої управи секретаря городового магістрату, який і закидав письмовими клопотаннями всі установи. Незабаром і губернське правління в Житомирі зайнялося організацією цехів для кожного фаху, відновлюючи традицію їх існування, яка тяглася в краї з XVII ст. Їх планувалося заснувати шість: кравецький, шевський, срібний, теслярський, ковальський, риболовецький. А євреї, не чекаючи офіційного дозволу, почали самостійно збирати кошти й вибирати старшин, а деякі пройшли іспити на майстерність, і їм Житомирська ремісничка управа видала свідоцтва. Такий запал підтримав і Д.Г. Бібіков, дозволивши 1850 р. заснувати два цехи й ремісничу управу¹.

Аби запропонувати верхній владі заходи для поліпшення управління господарськими справами в містах Волинської губернії, зокрема й для з'ясування участі єврейського етносу в ремісничому виробництві, Міністерство внутрішніх справ відрядило туди 1845 р. чиновника з особливих доручень К.С. Собошанського. Дійсність його переконала, що укладений на основі австрійського й пруського законодавства ремісничий статут Катерини II не враховував «русский быт» і практично не застосувався на Волині. Адже тут ремісничий стан не було відділено від міщанського, не існувало особливого ремісничого управління. Хоча й обиралися ремісничі голови й цехові старшини, але вони не переймалися фаховістю ремісників, не вдосконалювали ремесло, не турбувалися сиротами й вдовами, як того вимагав ремісничий статут. Якщо й збиралися громадські кошти, то вони витрачалися не за призначенням, а використовувалися на тяжби та цехові пригощання. Посадовці ремісничих управ найбільше переймалися тим, щоб уникнути рекрутства².

На користь зауважень К.С. Собошанського свідчила й розгубленість чиновників Волинського губернського правління, яке не могло для себе з'ясувати підпорядкованість цехів, у яких питаннях вони повинні звертатися до дум, а в яких — до магістратів, із чим до нього звернулася Новоград-Волинська міська дума. Статті ремісничих статутів 1785 й 1799 років із їх розбіжним трактуванням вимагали уточнень, без вияснення яких важко було налагодити порозуміння між різними інституціями влади. Не кажучи вже про кагал м. Теофіполя, частина з членів якого, будучи ремісниками, задумали самостійно створити цех. Для цього вони організували підписку для збирання коштів та агітували, аби цеховим головою став «первейший

¹ ЦДАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 7800. — Арк. 3, 5, 22; Спр. 1259. — Арк. 2.

² Российский государственный исторический архив. — Ф. 1287. — Оп. 39. — Спр. 182. — Арк. 3; Оп. 37. — Спр. 707. — Арк. 5, 8; П. Г. Риндзюнский помилково вважав К.С. Собошанського губернським чиновником (Риндзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. — М., 1958. — С. 301).

возмутитель» Ушер Розенталь із містечка Катербург Кременецького повіту, неосілий єврей, котрий не раз перебував під судом і слідством. Їм вдалося цього разу, а саме в 1849 р., як й у попередні 1834 і 1841 роки, провести збори за участю 40 осіб і з порушенням і законів, і звичаїв провести вибори, боротьба за які була досить напруженою. Місцева адміністрація була переконана, що старшинами можуть бути лише заможні ремісники, які будуть відповідальними за власність кожного цеховика. А ті з них, хто продовжує вести наближений до кочового спосіб життя, бродить «от шабаса до шабаса» по селах, без постійних замовлень та не володіє майстерністю, не мають права на об'єднання в цехи. Вона вважала, що там вони не будуть сплачувати податки, а будуть уникати рекрутства, і тільки-но накопляться недоїмки, знову втечуть. Краще вже їм перебувати в розпорядженні кагалу, який більш-менш регулярно сплачує державні податки¹. Така позиція була характерною й для центрального управління, яке вважало, що кагал є більш зручною інституцією для фіскальних й адміністративних заходів².

1852 р. губернські правління імперії отримали з центру розпорядження зібрати дані про стан ремесел у кожному місті. Унаслідок ревізування було прийняте рішення, що лише в містах із розвинутими ремеслами цехи будуть функціонувати згідно з ремісничим статутом. У разі незначного розвитку ремесел та малого числа ремісників ті переходять на спрощене управління. Унаслідок цього, цехи й цехові управи ліквідовувалися, і відтепер запроваджувалося спрощене управління, при якому реміснича управа опікувалася кожним ремісником окремо. Очолювали її старшина й двоє його товаришів, які обиралися ремісничим сходом на три роки³. У такий спосіб російська держава відмовлялася від цехового ладу й переходила вже на зовсім інші форми управління ремісничим виробництвом.

Не менш прагматичним було й створення 1832 р. відомчого Київського навчального округу, на який покладалося цілком конкретне завдання — витіснити польську освітню традицію й культуру та запровадити й зміцнити російську. До цього округу увійшли не лише правобережні губернії, а й лівобережні — Полтавська й Чернігівська, які вже пройшли певний етап русифікації. Певно, що отриманий досвід, як і його поширення, повинні були слугувати для запровадження вже апробованої мережі шкільних установ,

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 7444. — Арк. 1–27; Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках. — С. 209.

² Натанс Б. За чертой: Евреи встречаютя с позднейимперской Россией / Пер. с англ. — Москва, 2007. — С. 41.

³ ПСЗ РИ. — Собр. 2-е. — СПб., 1853. — Т. 27. — Отд. 1: 1852. — № 26171: О проекте изменений и дополнений в Своде ремесленных постановлений; Отд. 2: 1852. Приложение к статье 490: Правила о производстве ремесел в малых городах, посадах и местечках, как в казенных, так и в помещичьих. — С. 74.

і вчительські кадри можна було використати для роботи в правобережних гімназіях та повітових школах.

Ще раніше, 1824 р. Адам Чарторийський був звільнений із посади попечителя Віленського навчального округу, а через кілька років засновано Білоруський навчальний округ. Цей розподіл був розрахований на тривалий час, і його завершило створення Київського навчального округу. Його заснуванню передувало закриття парафіяльних шкіл, що їх утримували поляки для навчання селянських дітей. Польська за характером освіта припинила своє легальне існування.

За російською практикою діяльності навчальних округів, що почали засновуватися з утворенням Міністерства народної освіти в 1802 р., його мав очолювати університет як заклад зосередження освічених діячів та професури. Оскільки такого в Києві не було, то тривала попередня дискусія про місце його заснування, відпала сама собою. Уміння Російської імперії мобілізувати місцеві ресурси й тут її не підвели. Аби університет Св. Володимира отримав достатню матеріальну базу, було вирішено перевезти з Кременця ліцей разом із його навчальною частиною, багатими колекціями й навіть ботанічним садом. До Києва переводилися і його викладачі. Використовувалася не тільки навчальна матеріальна база Кременецького ліцею, ішлося про щось більше. Слід було позбавити Кременець значення й ролі центру польської культури та освіти, яке за ним міцно закріпимося в польському освіченому середовищі. Як зауважив російський гвардійський офіцер Віктор Веригін, до Кременця приїздила польська аристократія не тільки для освіти власних дітей, а й для спілкування й спільного проведення вільного часу. До Варшави вони не хотіли їхати, бо там панували російські порядки й там перебула російська влада в особі цесаревича й намісника Царства Польського¹.

Соціальна функція російської освіти повинна була зіграти вагому роль у політиці асиміляції, у вихованні вірнопідданості не лише шляхти, ішлося й про те, що вона сприятиме подоланню юдейської замкнутості та включення юдеїв в імперський простір. Аби керівники навчальної частини не втратили імперських орієнтирів, за їх діяльністю пильно стежив генерал-губернатор, постійно вдаючись до настанов та перевірок як гімназистів, так і студентів університету. Та це ще не все. Чиновники генерал-губернаторської канцелярії відвідували лекції професорів. Більше того, Дмитро Бібіков вважав і про це доповідав Миколі I, що програми гуманітарних наук переважані історичними подіями та фактами. На їх основі в студентів складається враження, що вони також мають долучатися до поліпшення державного ладу й мають брати участь у суспільних перетвореннях. Набагато було б

---

¹ Записки Н. В. Веригина // Русская старина. — 1893. — Кн. 3. — С. 696.

практичніше, аби кількість гуманітарних наук було зменшено, натомість запроваджено точні науки, тим більш що край потребує технологів, механіків, архітекторів, землемірів, фабрикантів, тих фахівців, яких держава запрошує з-за кордону¹.

Проте ці пропозиції вимагали від влади переосмислення всієї освітньої політики, до якої вона виявилась неготовою. Тоді він вдався до того, щоб Університет Св. Володимира в Києві готував чиновників, відданих імператорові, а для цього вимагав впровадження духу покірності, котрий має стати основою вітчизняного виховання й без якого університет був би не плідником майбутніх корисних громадян, а місцем їхньої розбещеності й моральної смерті². Щодо ідейного спрямування, то це ще питання, а от щодо соціальної палітри, то Дмитро Бібіков досягнув бажаного. За соціальним походженням більшість із студентів-поляків походила з безземельної шляхти, адже землевласники посилали своїх синів на навчання до західноєвропейських університетів. У Київському навчалися діти офіціалістів — економів, агрономів, інженерів, котрі працювали в маєтках землевласників та на їхніх цукрових заводах³.

Проте куди більшим було прагнення довести непольське, а руське походження краю за допомогою переконливої та достовірної історії, яка б відштовхувалася від політичної й базувалась на пам'ятках археології та документах місцевих установ. Дмитро Бібіков, будучи добрим політиком, розумів її мобілізуюче значення й спрямував у потрібне Російській імперії річище наукове зацікавлення історією професорів Університету Св. Володимира. Він надав статусу державної установи науковому товариству, створеному Михайлом Максимовичем й Інокентієм Борисовим, у важливості котрого переконав міністрів і самого Миколу І. Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, не зважаючи на контроль адміністрації, вдалося довести непольське минуле краю.

Усупереч односторонній позиції влади, Комісія дійшла такого висновку завдяки участі в її роботі справжніх науковців-сподвижників, таких як Микола Іванишев, Володимир Антонович, Василь Домбровський та інших істориків, які змогли реалізувати свої наукові плани й програми, адже отримали від російської держави суттєве матеріальне забезпечення як на проведення виявлення актового матеріалу, так і на видання «Архива Юго-Западной Рос-

¹ Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. І. — № 6739. — Арк. 8.

² Шандра В. Мережа освітніх інституцій та модернізація функцій освіти в Правобережній Україні в 30-х рр. XIX ст. // Волинські Афіни. 1805–1833: Зб. наукових праць. — Тернопіль, 2006. — С. 68.

³ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). — М., 2011. — С. 893.

сии»¹. Це дозволило зібрати й зберегти колишній актовий матеріал, провести виявлення в російських архівах і навіть заснувати Київський архів давніх актів, у якому зосередилися історичні джерела для вивчення краю. Більше того, Комісія розпочала, крім «Архива Юго-Западной России», видання «Памятников», а також зосередилася над підготовкою українських літописів. І все це було пророблено з однією метою: переконати людність, що Російська держава має законне право на привласнення цієї території.

Тож, долаючи одномірне оцінювання заходів із русифікації, притаманне радянській історіографії, варто зауважити і її неочікувані наслідки. Одним із них стала поява такого явища, як формування української ідентичності, чому сприяла діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, у роботі якої брали участь і Тарас Шевченко, і Пантелеймон Куліш. А також зауважити заснування досить широкої мережі навчальних закладів, покликаних русифікувати регіональну шляхту, внаслідок чого та, здобувши освіту, ставала активним учасником реформування держави та її інституцій. Це її представники почали засновувати недільні школи, і саме вони зробили українську мову інструментом творення національної ідентичності, котрі через надання мові літературного статусу та мови викладання прагнули досягти соціальної стабільності для тогочасного суспільства.

---

¹ Грушевський М. Тимчасова комісія для розгляду давніх актів // Грушевський М.С. Твори у 50-и т. — Львів, 2004. — Т. 6. — С. 351.

3.2. Законодавче регулювання повноважень та складу Волинського дворянського зібрання внаслідок Листопадового повстання 1830 р.

Людмила Казначєєва
(Рівне)

Після придушення Листопадового повстання 1830 р., що стало певним переломним моментом в імперській політиці щодо Правобережних губерній, заходи верховної влади спрямовувалася на зміцнення та утвердження тут позицій російської державності. Для політичного наступу бракувало законодавчої бази, а тому восени 1831 р. у Петербурзі створено Комітет у справах Західних губерній, а 1832 р. задля зосередження влади Київську, Волинську та Подільську губернії об'єднано в окреме генерал-губернаторство. Для приведення у відповідність із російським стандартом влади уряд розпочав інтенсивний наступ на залишки адміністративно-судової автономії. Варто погодитися з вдалим зауваженням М. Полієвктова, що «в порівнянні з Царством Польським Микола I більше уваги приділяв Західному краю — саме його було обрано ареною для апробації прийомів і методів русифікації місцевої шляхти¹.

Упродовж першої третини XIX ст. одночасно з імперською тут співіснували колишні правові норми, тому найперше в Правобережних губерніях було змінено судову систему шляхом введення російської мережі судів. Перші департаменти головних судів передавали повноваження карним палатам, повітові земські суди — повітовим («уездным») судам, а присутственні місця та посади стали називатися за взірцем великоросійських губерній². Одночасно самодержавство ліквідувало польські назви станових урядовців: маршалків наказано називати предводителями дворянства, а колишні функції підкоморіїв, комірників, возних та хорунжих зводилися до аналогічних посад, що й у великоросійських губерніях³. А пізніше, від 1840 р., тут почало діяти єдине правове поле Російської імперії.

Першочергово верховна влада 6 грудня 1831 р. видала Маніфест про дворянські зібрання та вибори, який загалом підтвердив повноваження дво-

---

¹ Полиевктов М. Николай I: биография и обзор царствования. — М.: М. и С. Сабашниковых, 1918. — С. 141.

² ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1832. — Т. 6: 1831. — № 4894.

³ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1832. — Т. 6: 1831. — № 4382; ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1833. — Т. 7: 1832. — № 5068.

рянських зібрань, наданих «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. та Жалуваною грамотою дворянству 1785 р., і водночас детально й вичерпно уточнив та регламентував порядок їх проведення¹. Зокрема, закон остаточно визначив види зібрань (губернські, повітові, звичайні, надзвичайні), порядок вибору на посади та розширив коло питань, із якими зібрання мали право звертатися до імператора, дозволивши, крім станових, порушувати місцеві проблеми. Як зауважив С. Беккер, реформа корпоративних інституцій дворянства Миколи I мала на меті припинити колишні ухилення від служби й зробити її більш привабливою². Для цього було підвищено й класи для усіх виборних посад, а головне — виборна дворянська служба прирівнювалася до державної.

Маніфест 1831 р. регламентував і виборче право зібрань в імперії, подаючи перелік виборних зібраннями станових та державних посад. Стосовно станових посад, то тут повноваження корінних та правобережних зібрань збігалися: як і раніше, дворяни обирали губернських та повітових предводителів дворянства, секретаря та депутатів зібрання. Щодо судових та поліцейських посад Маніфест надавав дворянським зібранням право обирати голів та засідателів палат цивільного та карного судів, суддів та засідателів совісних судів, суддів та засідателів повітових судів, земських справників. Це означало, що місцеве управління продовжувало перебувати під впливом і в чималій залежності від дворянських зібрань. Однак спеціально було зазначено, що закон поширювався на всю імперію, у тому числі й на західні губернії, за винятком випадків, коли на посади призначали чиновників від уряду. Насправді ж самодержавство взялося за зменшення повноважень правобережних дворянських зібрань, головним із яких було їх виборче право. Станом на початок 1830-х рр. Волинське дворянське зібрання обирало голову судової цивільної палати, засідателів цивільної та карної палати, суддів та засідателів совісних судів, суддів та засідателів повітових судів³.

Питання призначення судових чиновників і, таким чином, усунення правобережних дворян від їх вибору напередодні видання Маніфесту активно обговорювалося на засіданнях Комітету у справах західних губерній⁴. Зокрема пропонувалося замінити виборні дворянськими зібрання-

¹ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1832. — Т. 6: 1831. — № 4989.

² Беккер С. Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. — М.: НЛЮ, 2004. — С.33.

³ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1834. — Т. 8: 1833. — № 6599; ЦДІАК України. — Ф.442. — Оп.1. — Спр. 1265. — Арк. 17; Спр. 1625. — Арк. 1; Спр. 3867. — Арк. 240; Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. — СПб., 1870. — С. 467.

⁴ Архипова Т.Г. Комитет западных губерний 1831 — 1848 годы (К истории политики царизма в отношении национальных окраин) // Труды МГИАИ. — Т. 28. — М., 1970. — С. 516.

ми посади в карних палатах призначуваними чиновниками від уряду. Ця пропозиція вилася в значимий для зібрань Західних губерній окремих указ, яким влада фактично урізала основне їх право — позбавила їх права вибору основних посад судової та поліцейської гілок влади. Жовтневим указом 1831 р. правобережним зібранням повністю був заборонений доступ до обрання поліцейських посад — справників та засідателів нижнього земського суду тут почали призначати. Крім того, місцеві дворяни втратили право обирати голову судової карної палати¹. Таким чином, самодержавство почало провадити більш жорстку політику, спрямовану на обмеження впливу дворян Правобережних губерній через «вивільнення місцевих установ із-під впливу органів дворянського самоврядування»², і в такий спосіб зменшувало роль їх корпоративних інституцій.

Оскільки вказаним указом Волинське дворянське зібрання було позбавлене права обрання поліцейського апарату та голови судової карної палати, основними виборними посадами відтепер були голови палати цивільного суду, засідателі цивільної та карної палат, повітові судді та засідателі повітових судів, член Комісії народного продовольства та повітові предводителі дворянства. Зважаючи на це, на першому після Листопадового повстання Волинському дворянському зібранні, що відбулося 1832 р., точилася найзапекліша боротьба за посади, вибір яких ще лишився в повноваженнях зібрання, адже зібрання боялося втратити й ці посади в разі обрання «недостойних» посадовців³.

Обмеження виборчого права було предметом обговорення практично на усіх зібраннях після Листопадового повстання — волинські дворяни не втрачали надії на повернення їм права обирати посадовців. Аби розширити свої права та повноваження, 1838 р. Волинське дворянське зібрання склало звернення до імператора, основним пунктом якого було прохання повернути право обирати поліцейських чиновників, втрачене 1831 р.⁴, та прохання зібрання не було виконане.

Необхідність подальшого послаблення впливу дворянських зібрань на місцеве управління обговорювалося на чергових засіданнях Комітету в справах Західних губерній. У 1838 р. це питання порушив подільський губернатор, проте тоді було вирішено поки залишити дворянам право «забезпечувати головні напрями місцевого управління»⁵. Крім того, заміщення

¹ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1832. — Т. 6: 1831. — № 4894.

² Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. — К, 1998. — С. 37.

³ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1265. — Арк. 17.

⁴ Там само. — Оп. 788-а. — Спр. 172. — Арк. 27.

⁵ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 — 1863). — К., 1996. — С. 221.

чиновниками від уряду й інших судових посад, зокрема голови судової цивільної палати, саме у Волинській губернії неодноразово порушувалося генерал-губернатором, однак на той час ці його пропозиції не реалізувалися¹.

Уже за два роки, 1840 р., на засіданні Комітету в справах західних губерній генерал-губернатор Д. Бібіков вкотре підняв питання про обмеження виборчих прав дворянських зібрань: він запропонував повністю відсторонити дворянські зібрання Правобережжя від судової сфери шляхом позбавлення права обирати судових чиновників². Після схвалення пропозиції міністром юстиції з квітня 1840 р. дворянським зібранням заборонили обирати суддів та засідателів повітових судів, які тепер призначалися від уряду. Крім того, генерал-губернатор отримав повноваження звільняти з посад обраних зібранням чиновників, якщо ті не справлялися з виконанням своїх обов'язків³. Як тимчасовий, цей захід поновлювався перед кожними новими виборами. Продовження терміну дії указу, що ставало можливим щоразу після чергового подання генерал-губернатора, визнавалося «досить корисним та абсолютно необхідним» заходом, який сприяв зміцненню «розпочатих перетворень» російської влади⁴.

Водночас зі зменшенням права Волинського дворянського зібрання щодо виборів на судові та поліцейські посади влада намагалася переорієнтувати його, розширивши можливості участі на інших ділянках місцевого господарського та громадського життя. Губернські й повітові предводителі дворянства та представники зібрання призначалися членами усіх комісій і комітетів, що створювалися в губернії й повітах, зокрема губернської дорожньої та будівельної комісії, губернської комісії народного продовольства, членів комісії для ревізії дій дворянських депутатських зібрань⁵. Зібрання брало активну участь у культурному та освітньому житті краю. Так, 1835 р. було обрано представника до складу Київського інституту шляхетних панянок, 1839 р. Волинське дворянське зібрання отримало право обирати двох кандидатів на посади директора Київського відділення комерційного банку⁶. Починаючи з 1842 р., зібрання уповноважили контролювати одну з ділянок прибутку місцевих дворян — продаж спиртних

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 5603. — Арк. 70; Спр. 6476. — Арк. 368 — 371; Оп. 348. — Спр. 192. — Арк. 3.

² Архипова Т.Г. Комитет западных губерний 1831 — 1848 годы (К истории политики царизма в отношении национальных окраин) // Труды МГИАИ. — Т. 28. — М., 1970. — С. 518.

³ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1841. — Т. 15: 1840. — № 13386.

⁴ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1851. — Т. 25: 1850. — № 24607.

⁵ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1835. — Т. 9: 1834. — № 7532; История России в XIX в. Дореформенная Россия. — М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. — С. 202.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1882. — Арк. 1.

напоїв¹. І вже на наступному зібранні дворяни обрали депутатів для нагляду за його продажем та членами комітетів, які встановлювали ціни на горілчані вироби².

Окрім обмеження вибору судових та поліцейських чиновників, влада взялася й за склад самих виборців, ввівши для них нові жорсткі критерії. У жовтні 1835 р. Сенат видав указ, який кардинально звузив коло учасників дворянських виборів виключно західних губерній: право бути обраним із цього часу мав лише той, хто прослужив на військовій чи цивільній службі 10 років (виняток становили дворяни, які вже відслужили на виборній посаді шість років). Якщо посади, що обиралися дворянами, після зібрання лишалися вакантними, право призначати на них отримував міністр внутрішніх справ³. Згаданий указ позбавив багатьох дворян права бути обраними на адміністративні та судові посади, адже лише обмежене коло місцевої знаті мало такий стаж російської військової чи цивільної служби. Це обмеження діяло на Волині найдовше з трьох правобережних губерній і було відмінене 1847 р.: лише тоді за проханням генерал-губернатора Д. Бібікова Комітет у справах західних губерній дозволив допустити до виборів дворян, які не мали стажу служби⁴.

Позбавляючи участі в зібранні дворян, які не відповідали законодавчим вимогам, влада відсіяла чимало колишніх його членів, таким чином значно зменшивши число учасників зібрання. За даними, що їх навів Д. Бовуа, на Правобережжі з 70 тис. дворян, які довели своє шляхетне походження, лише десята частина мала право на участь у дворянських виборах, із якої у Волинській губернії на 1840 р. нараховувалося близько 1500 дворян⁵. Волинський губернатор у доповідній записці генерал-губернаторові про хід дворянських виборів 1841 р., вказував, що серед дворянства дуже мало таких, хто відповідав би усім критеріям і мав право бути обраним на посади⁶. А за даними депутатського зібрання в середині 1840-х рр. число волинських дворян, які мали право голосу на виборах, зменшилася до 888 осіб⁷. Саме через недостатність числа дворян, які відповідали б усім вимогам щодо обрання, влада дозволила обирати на посади повітових предводителів у Волинській та Подільській губерніях власників російських орденів або тих, хто прослужив на подібній посаді хоча б одне триріччя й відповідав основним вимогам, викладеним у Маніфесті 1831 р.⁸

¹ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1843. — Т. 17: 1842. — № 15715.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 560.

³ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1836. — Т. 10: 1835. — № 8463.

⁴ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1848. — Т. 22: 1847. — № 21663.

⁵ Бовуа Д. Вказ. праця. — С. 207.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 3867. — Арк. 19 — 20.

⁷ ДАЖО. — Ф. 146. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 98 — 99.

⁸ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1833. — Т. 7: 1832. — № 5530; ЦДІАК України. —

Однією з основних у функціонуванні дворянського зібрання була діяльність депутатського зібрання, спрямована на захист станових інтересів. Обмеження прав місцевих дворянських інституцій виявилось в позбавленні дворянських депутатських зібрань основного напрямку функціонування — видачі свідоцтв про дворянство. Згідно з законом про шляхту західних губерній, виданим у жовтні 1831 р., усі шляхтичі, навіть визнані депутатським зібранням, але не підтвержені Герольдією, позбавлялися всіх дворянських прав. Усупереч цьому законодавчому акту в західних губерніях спостерігався бурхливий ріст чисельності вищого стану¹. Дворянські депутатські зібрання продовжували видавати свідоцтва на дворянство, а волинські депутати виявили в цьому найбільшу спроможність. Упродовж 1832 р. зібрання затвердило більше 5 тисяч протоколів про приналежність до привілейованого стану². Саме завдяки такій спрямованості у Волинській губернії було втричі менше декласованих у порівнянні з Київщиною та Поділлям³.

Старання депутатів допомогти якнайбільшому числу шляхтичів перейти до привілейованого російського стану часто супроводжувалося порушеннями, що трактувалося верховною російською владою як фальсифікація документів. При розгляді документів рішення зібрання неодноразово супроводжувалися недотриманням законодавства: депутати самовільно видавали дозволи на приналежність до привілейованого стану, вводили у дворянство «заднім числом». Крім того, зустрічалося незаконне приєднання до чужих родів, підробка документів, що ставало причиною конфліктів між зібранням та владою. Одне з перших таких гучних зіткнень відбулося 1836 р., коли виникла чергова справа про підробку документів у Волинському депутатському зібранні. У виготовленні фальшивих паперів запідозрили відставних канцеляристів та посадовців депутатського зібрання, але вони не були покарані, бо їх причетність до фальсифікацій так і не змогли довести⁴.

Зважаючи на таку «плідну» роботу Волинського дворянського зібрання, влада вдалася до радикального кроку — ревізії їхньої діяльності⁵. Організація та діяльність новоствореної 1836 р. губернської ревізійної комісії, метою якої була перевірка діяльності депутатського зібрання, стала

Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1265. — Арк. 165.

¹ Козловский К. Подложные документы и фальшивые дворяне в Юго-Западном крае // Киевлянин. — 1868. — № 99, 100. — С. 40.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 47. — Спр. 177. — Арк. 4, 35.

³ Бовуа Д. Вказ. праця. — С. 165.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 47. — Спр. 177. — Арк. 4–5.

⁵ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1835. — Т. 9: 1834. — № 7007; Неупокоев В.И. Преобразование беспоместной шляхты в Литве в податное сословие однодворцев и граждан (Вторая треть XIX ст.) // Революционная ситуация в России в 1859 — 1861 гг. — М.: Наука, 1974. — С. 10.

предметом серйозного занепокоєння й навіть протесту Волинського дворянського зібрання. Напередодні, у вересні 1834 р. губернський предводитель Г. Ленкевич від імені дворянського зібрання звернувся до генерал-губернатора й, посилаючись водночас на Литовські статuti, колишні польські постанови та російські розпорядження, вказав на незаконність створення комісії. Зібрання вбачало, що її діяльність зумовить ускладнення для представників привілейованого стану, зокрема, віддалить можливість вступу до військової чи цивільної служби багатьох бажаючих дворян, та, зважаючи на специфіку доказів шляхетного походження, позбавить їх прав дворянства. Крім того, зібрання просило при перевірці діяльності депутатського зібрання керуватися законами, маючи на увазі ще діючі в губернії нормативні акти Речі Посполитої, а ревізію, проведену комісією, вважати остаточною. До слова, подібне звернення подали генерал-губернатору дворяни сусідньої Подільської губернії¹. Цього разу верховна влада дослухалася до вимог дворян, дозволивши створити ревізійні комісії у Волинській, Київській та Подільській губерніях із членів дворянських зібрань.

Ситуація навколо корпоративних інституцій волинського дворянства різко змінилася наприкінці 1830-х рр., коли в справі дворянського та депутатського зібрань почав активно втручатися генерал-губернатор Д. Бібіков. 1838 р. він вказав депутатам на їх недостатньо ефективну роботу, бо, на його думку, 25 справ на ревізію, щомісяця поданих депутатським зібранням, було замало. Натомість генерал-губернатор зобов'язав подавати як мінімум 150 справ, вимагаючи при цьому пояснень про причини затягування. У відповідь депутати вказували на неможливість розгляду та виконання такої кількості справ щомісяця, мотивуючи це складністю роботи з архівами². Звинувачення місцевої влади в повільності дій депутатського зібрання лунали й у наступні роки. У жовтні 1839 р. губернська ревізійна комісія зобов'язала депутатів подати списки осіб, визнаних дворянами після указу від 19 жовтня 1831 р., однак зібрання не подало таких списків навіть після шести нагадувань. У грудні 1839 р. комісія знову попросила подати список членів депутатського зібрання, секретарів та канцелярських чиновників, що служили тут упродовж 1829 р. та 1831 р., на що теж не отримала відповіді. Лише після трьох скарг губернатору про бездіяльність депутатського зібрання комісія отримала необхідні відомості³. Депутати й далі часто гальмували роботу комісії: невчасно надсилали або взагалі не подавали необхідних відомостей про місцевих дворян⁴.

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1625. — Арк. 12–30.

² ДАЖО. — Ф. 146. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 521 — 522.

³ Имеретинский Н.К. Дворянство Волынской губернии. — СПб., 1867. — С. 120–121.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 47. — Спр. 177. — Арк. 35.

Реакцією влади на невиконання її настанов, що тривало роками, стала січнева вказівка Сенату 1839 р. на головні недоліки й зловживання Волинського депутатського зібрання. Та й це не змусило депутатів виконувати розпорядження комісії, яка з цієї причини на півроку взагалі припинила свою діяльність¹.

У листопаді 1840 р. генерал-губернатор вказав депутатському зібранню на незадовільне виконання обов'язків та прискорення складання списків дворян для їх відправлення до комісії, ставлячи в приклад зібрання сусідніх губерній. Депутати, розглянувши розпорядження, вирішили вжити більш дієвих заходів для його виконання, для чого поділили канцелярію на дві частини, кожна з яких займалася підготовкою необхідних списків². А в лютому наступного року, аби ефективніше організувати свою діяльність та зважаючи на «безлад» у канцелярії депутатського зібрання, «неакуратність та необачність» у службі, прийнято рішення навіть створити «черговий листок»: у ньому мали записуватися час приходу на службу та виходу службовців зібрання³. Та усі введені заходи не прискорили діяльності Волинського депутатського зібрання, а уряд вкотре висловив невдоволення роботою губернських комісій, які, на його думку, дуже повільно проводили «чистку» дворянства⁴.

До речі, до створених губернських ревізійних комісій, що мали перевірити діловодство депутатських зібрань та законність включення до дворянського стану шляхтичів, входили, в основному, представники місцевого дворянства, обрані на зібранні. Це стало основною причиною вкрай повільної, на думку імперської влади, роботи губернських комітетів. Саме незадовільна робота губернських комісій, зокрема й Волинської, стала підставою до заснування в Києві 1840 р. єдиної Центральної ревізійної комісії для розгляду дій депутатських зібрань Київської, Волинської та Подільської губерній. Водночас ця комісія відібрала в депутатських зібрань право видавати посвідчення про шляхетне походження дворянам, які вступали на службу, і відтоді депутати «повністю втратили вплив на ревізію титулів»⁵.

Позбавлення прав на дворянство у Волинській губернії було одним із кроків із впорядкування та скорочення чисельності дворянського класу, здійснених Миколою І. Адже, як вказувалося в указі 1831 р., право

¹ Имеретинский Н.К. Дворянство Вольнской губернии. — СПб., 1867. — С. 86, 123.

² ДАЖО. — Ф. 146. — Оп. 1. — Спр. 74.

³ ДАЖО. — Ф.146. — Оп. 1. — Спр. 75.

⁴ Баженов Л.В. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України 30 – 40-х рр. XIX ст. // Українське слов'янознавство. — 1972. — Вип. 6. — С. 144.

⁵ Бовуа Д. Вказ. праця. — С. 170.

користуватися усіма державними привілеями дворянського стану підтверджувалося лише тим шляхтичам, які довели своє походження¹. Інша частина, яка не оформила необхідних для зарахування до дворянства документів, виключалася з привілейованого стану й, таким чином, втрачала право участі в його корпоративній організації, зокрема й у дворянських зібраннях. Наслідком такої політики стало переведення величезного числа шляхтичів до податних станів. Так, за даними Д. Бовуа, тільки упродовж 1834–1839 рр. у Волинській губернії було декласовано більше 18 тис. шляхтичів², що, безумовно, спричинило зменшення числа учасників зібрання. Активно продовжила цю практику Центральна ревізійна комісія, яка впродовж 5 років виключила з привілейованого стану більше 80 тис. осіб правобережної шляхти, із яких у Волинській губернії до податного стану перейшло більше 31 тис. шляхтичів³.

Ще одним жорстким нововведенням задля обмеження числа учасників дворянських корпорацій на Правобережжі стало запровадження для них нових критеріїв та вимог щодо участі. Безперечно, число членів зібрання зменшилося за рахунок переслідувань учасників повстання, до яких застосовувалися жорсткі адміністративні та економічні репресії⁴. На зібранні 1832 р. питання допуску дворян, відсторонених за участь у повстанні, та їх виборчого права спричинило жваву дискусію серед членів зібрання. Губернський предводитель Г. Ленкевич напередодні зібрання подав імператору прохання від імені волинських дворян, де йшлося про помилування причетних до повстання будь-яким чином і допущення їх до участі в засіданнях⁵. Однак у виконанні прохання йому було відмовлено. До речі, на кількох наступних дворянських зібраннях предводитель дворянства звертався з подібним проханням, однак і 1835 р., і 1838 р. йому було відмовлено⁶. Зрозумілою є позиція верховної влади, яка з застереженням ставилася до участі в зібранні «неблагонадійних» представників місцевого дворянства, однак вражає відкрита позиція Волинського дворянського зібрання, яке й після придушення повстання продовжувало наполегливо захищати корпоративність своїх членів.

¹ ПСЗ РИ. — 2 собр. — СПб., 1832. — Т. 6: 1831. — № 4869.

² Бовуа Д. Вказ. праця. — С. 175.

³ Шульгин В.Я. Юго-Западный край под управлением Д.Г.Бибикова. (1838 — 1853). // Древняя и новая Россия. 1879, т. 2, №5. — С. 109.

⁴ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — СПб., 1832. — Т. 6: 1831. — № 4535; Кривошея І.І., Кривошея Ір.І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск 16. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. — С. 87.

⁵ Свербигуз В. Старосвітське панство. — Варшава, 1999. — С. 215.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1262. — Арк. 69 — 71; Спр. 2631. — Арк. 27.

Активну позицію, а саме незгоду зібрання та суперечку між ним та місцевою владою, викликало недопущення до виборів тих дворян, які прослужили 3 роки на виборних посадах, зокрема членами різноманітних губернських комітетів та комісій. На думку губернатора, ці дворяни не мали права на участь у виборах, бо їх реальна діяльність на посадах тривала всього 2–3 місяці на рік. Зібрання ж мало протилежну думку: посилаючись на Маніфест 1831 р., воно вимагало допустити таких дворян до виборів. Конфлікт вирішив генерал-губернатор, який цього разу таки дозволив брати участь у виборах усім дворянам, які прослужили хай і неповні 3 роки на будь-яких виборних посадах. У такий спосіб зібрання відстояло право участі у виборах багатьох дворян, що додало йому впевненості ставити питання про повернення виборчого права й тим його членам, які брали опосередковану участь у повстанні й були кваліфіковані як «причетні» до нього¹.

На тому ж зібранні 1832 р., де серед близько 390 дворян фігурували представники багатьох місцевих магнатських родин, обмеження корпоративних прав та повноважень, що їх здійснила російська влада після повстання, викликали жваву дискусію. Одна частина зібрання вважала останні російські укази щодо права обирати й бути обраними несправедливими і навіть шкідливими. На їх думку, із протестом проти урядових заходів стосовно переслідування місцевого дворянства слід було делегувати до Петербурга знаних та поважних місцевих дворян, як-от сенатора графа В. Браницького, князів М. Яблоновського та Любомирського, графа Я. Ілінського, губернського предводителя Г. Ленкевича, экс-предводителя В. Ганського. У складеному на зібранні зверненні, написаному, до речі, польською мовою, дворяни серед іншого вимагали амністії учасникам повстання. Вони також висловлювали обурення закриттям Кременецького ліцею та запровадженням російської мови в діловодство. Крім того, волинські дворяни просили про відстрочку термінів подання документів на дворянство². Звісно, губернатор та генерал-губернатор не могли допустити подання до верховної влади такого зухвалого звернення й спробували залагодити це питання переговорами з губернським предводителем. Той мусив якнайшвидше перекласти прохання російською мовою, про що просили його дворяни, але водночас предводитель розумів наслідки можливого погіршення стосунків із владою в разі відправки звернення. Тому губернський предводитель зробив спробу відмовити зібрання від подібного кроку. Г. Ленкевич не поспішав із відсилкою послання ще й тому, що чекав реакції та дій сусідніх дворянських зібрань.

Після проведених виборів в інших правобережних губерніях Київське та Подільське дворянські зібрання вирішили не конфліктувати з російською

---

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1265. — Арк. 51–57.

² Там само. — Арк. 26 — 26 зв., 139, 158.

владою й вислали до Петербурга депутатів зі словами вдячності за «даровані дворянам права та переваги». Це стало поштовхом для волинського предводителя, який у листі до генерал-губернатора В. Левашова зазначив, що волинське дворянське зібрання не «залишиться позаду інших», і запевнив, що вжив усіх необхідних заходів «для відправлення подячної депутації за даровані привілеї в новій організації виборів»¹.

Отож, губернський предводитель дотримав слова: ні депутати, ані послання не потрапили до Петербурга². До речі, вміння лавіювати між імперською владою та місцевим дворянством допомогло губернському предводителю Г. Ленкевичу головувати на зібранні близько 9 років, за що його було нагороджено російським орденом³. Щоправда, того ж року дворянські зібрання правобережних губерній таки наполягли на своєму, і губернські предводителі звернулися до генерал-губернатора з проханням зберегти права зібрання, гарантовані Жалуваною грамотою, однак це не дало позитивного результату⁴.

Отже, після Листопадового повстання 1830 р. повноваження та склад Волинського дворянського зібрання зазнали певних змін. Імперська політика в цьому напрямі вирізнялася не лише силовими, але й адміністративними та законодавчими заходами. Маніфест про дворянські зібрання та вибори від 6 грудня 1831 р., який встановив нові ценові вимоги до учасників дворянського самоврядування й уточнив порядок їх проведення, не став головним законодавчим актом для привілейованого стану Правобережжя.

Напередодні (30 жовтня) верховна влада видала інший, чинний лише на теренах Західних губерній закон, згідно з яким дворянські зібрання усувалися від участі в місцевому управлінні шляхом позбавлення виборчих повноважень, зокрема, права обирати судових та поліцейських чиновників — голову карної палати суду, земських справників і засідателів нижніх земських судів. Ці посади почали обіймати призначувані владою чиновники. До кола посад, призначення яких перебрала на себе держава, додалися також судді та засідателі повітових судів. Унаслідок ужитих дій участь дворян у місцевому управлінні губернією після Листопадового повстання стала обмеженою. Звуження прав місцевих дворянських інституцій виявилося й у позбавленні депутатського зібрання видавати свідоцтва про приналежність до привілейованого стану, а згодом й ревізія їхньої діяльності. Одночасно самодержавство ліквідувало польські назви станових урядовців:

¹ Там само. — Арк.175, 180 — 181.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1262. — Арк. 56 зв.

³ Там само. — Спр. 2214. — Арк. 1–2.

⁴ Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX століття). — К., 2005. — С. 139–140.

маршалків змінено на предводителів дворянства, а колишні функції підкоморіїв, комірників, возних та хорунжих зведено до аналогічних у великоросійських губерніях.

Суттєво змінилися спосіб формування та число членів Волинського дворянського зібрання. Участі позбулися шляхтичі, які не довели прав дворянства й були переведені до податних станів. Відсторонили й тих дворян, які не відповідали новому, підвищеному майновому та чиновницькому цензу, та тих, хто не мав встановленого стажу військової та цивільної служби. Ці заходи призвели не лише до скорочення числа дворян, які могли брати участь у діяльності Волинського дворянського зібрання та виборах, а й дещо зміцнили соціальну базу для співпраці влади й дворянської корпорації. Обрані зібранням кандидати на посади ретельно перевірялися владою й не схвалювалися в разі найменшого прояву нелояльності. Усі ці заходи мали на меті зміцнити присутність російської влади у Волинській губернії, а суттєві трансформації та зміна повноважень, що відбулися у дворянській корпорації після Листопадового повстання, безпосередньо вплинули й на діяльність дворянського зібрання.

3.3. Соціальна декласація уманської шляхти

Ігор Кривошея
(Умань)

Репресивні заходи, які використала російська адміністрація в соціальній, політичній та культурній сферах, дійсно змінили обличчя правобережного дворянства — вони змели з суспільної арени Російської імперії великий людський загаль під назвою шляхта. Створення на очищеному дворянському ґрунті справжньої опори самодержавства ще потребувало часу, але навіть перші «досліди» росіян у цій сфері після такого масованого наступу на шляхетство показали, що «нові легітимні польські дворяни» навряд чи перетворяться на палких прихильників царату. Більше того, місцева шляхта залишається опозицією не тільки до царату, але й до російського дворянства¹.

Уперше ідею запровадження заходів зі зросійщення південно-західних губерній запропонував у лютому 1840 р. генерал-губернатор Дмитро Бібіков. У листі до міністра внутрішніх справ він писав: «Ничто так верно и решительно не может отразить влияния польского и положить ему надлежащие границы в юго-западных губерниях, как введение в край русских дворян в возможно значительном количестве»².

Польське повстання ще раз переконало російську адміністрацію в надзвичайній необхідності проведення заходів зі зросійщення на колишніх землях Речі Посполитої. Було вирішено переглянути права на дворянство кожної родини й затвердити тих, хто його мав відповідно до закону. Потім сформував з затверджених місцеве дворянство на зразок центральних російських губерній³.

Перші паростки цієї політики почали давати результат, як тільки було придушено польсько-шляхетські виступи. Указ про однодворців та громадян західних губерній⁴ мав на меті ліквідувати значний прошарок шляхти, який не мав землі та кріпаків, а за своїм побутом був близький до простого народу. Ліквідація зубожілої шляхти як соціального прошарку мала під собою також економічну основу, бо з'явилися таким чином нові платники податків. Але головним завданням усе ж таки була «штучна асиміляція з

---

¹ Свербигуз В. Старосвітське панство. — Варшава: Studio Literka, 1999. — С. 138.

² Картавцов Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. — К., 1877. — С. 24.

³ Статистическое описание Киевской губернии.. — Ч.І. — С. 191.

⁴ ПСЗ РИ. — 1831. — 19.Х. — № 4869.

уже існуючою категорією» однодворців¹, яка б привела до знищення шляхетської соціальної належності та національної культури великої групи населення. Освічені дворяни, які працювали в містах лікарями, учителями, були артистами, адвокатами, мали увійти до категорії громадян².

Дворянські депутатські зібрання, предводителі дворянства якнайшвидше видають свідоцтво про шляхетне походження особам, які не мали жодних прав користуватися цими привілеями, але указ від 20 січня 1832 року передав всі права з затвердження або незатвердження дворянських прав Герольдії³. Крім власного «шляхетського» гонору, у них не було нічого: господарства, садиби, пристойних джерел (за дворянськими мірками) існування, освіти. Серед них траплялися навіть такі, які не могли читати та писати польською, бо їхні корені та середовище були не польськими й не католицькими, а українськими й православними. Вони належали до тих, хто під впливом обставин асимілювався.

Механізм «очищення» поступово набирив обертив, і ніщо його не могло зупинити. Усю шляхетську масу за указом від 11 листопада 1832 року розділили на три розряди: 1) дворяни, які затверджені та незатверджені в дворянському достоїнстві й володіють маєтками та кріпаками без землі або кріпаками та дворовими; 2) дворяни, що не володіють населеними пунктами та кріпаками або дворовими й затверджені дворянськими депутатськими зібраннями; 3) шляхтичі, які не затверджені та не володіють населеними пунктами та кріпаками⁴.

Особи, віднесені до першого та другого розрядів, продовжували користуватися всіма правами та привілеями дворянства російського, хоча шляхта другого розряду жила в стані невизначеності. Остаточний вердикт про її легітимність (затвердження або незатвердження) виносила Герольдія. Шляхтичів, віднесених до третього розряду, очікував запис у подушний оклад (однодворці або громадяни) та рекрутські набори тощо. Крім того, цей указ суворо забороняв видавати свідоцтво про дворянське достоїнство без затвердження Герольдією⁵.

Якраз напередодні прийняття цього указу Герольдія видала документи про дворянство таким особам: Ястржембському (5.X., № 1870), Кисілю (7.X., № 2001), Івану Миколаєву Висоцинському (10.XI., № 3723), Івану та Домініку з синами Іваном, Матвієм, Станіславом, Феліксом Кошгицьким (9.XI., №3715)⁶.

¹ Бовуа Д. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К., 1996. — С. 154.

² Там само.

³ ПСЗ РИ. — № 5092.

⁴ Там само. — № 5746.

⁵ Там само.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп.1. — Спр. 2168. — Ч.ІІ. — Арк. 473 зв. — 474; Ч.ІІІ. — Арк. 326 зв. — 327; Ч.ІV. — Арк. 501 зв. — 502; Ч.V. — Арк. 515 зв. — 516.

Після придушення польського повстання 1830–1831 років у південно-західних губерніях були створені комісії з ревізії діяльності дворянських депутатських зібрань, які повинні були описати всі наявні документи, перевірити їх на опечатати. Початок тривалого процесу «очищення» не можна віднести до успіхів царської адміністрації на цьому ґрунті.

Створені комісії часто діяли не досить чітко й злагоджено, старанність при розгляді документів залишала бажала кращого. Витвори «геральдико-генеалогічних» таємних фабрик Бердичева, Львова, Могилева, за які шляхтичі платили невеликі суми, були визнані дійсними. Але результати першої хвилі декласації, хоча й не могли повністю задовольнити російську адміністрацію, були сильним потрясінням для правобережної шляхти. На листопад 1833 року в Київській, Подільській та Волинській губерніях нараховувалося 3616 громадян, 68528 однодворців, разом 72144 декласовані особи. В Уманському повіті їх було відповідно 251 та 3057¹.

Опинившись у такому скрутному становищі, колишня шляхта не полишас надії та намагається довести помилковість прийнятих щодо неї рішень. У серпні 1834 р. до генерал-губернатора В. Левашова з проханням переглянути справу про дворянство звернувся однодворець Іван Терепища, який сподівався довести давнє дворянське походження свого роду. Волинське зібрання підтвердило шляхетне походження роду Терепищ 9 вересня 1832 року, чим певної мірою порушило положення від 19 жовтня 1831 року. Прохання не задовольнили, рішення про запис у податний стан було залишено в силі².

Житель с. Березівки Іван Уруський також звернувся до генерал-губернатора південно-західних губерній В. Левашова з проханням викреслити його з однодворців і записати у дворяни, бо його дядька Олександра Павловича було визнано дворянином Липовецького повіту на основі давніх документів. Справу вирішили переглянути у встановленому порядку, але остаточне рішення могла винести тільки Герольдія³.

Рішення Герольдії шляхта намагалася виставити як помилкові. Так, наприклад, шляхтичів Федора та Йосифа Михайлович Малишевських, які на той час проживали в Таращанському повіті, на підставі указу від 19 жовтня 1831 року було записано в однодворці. Згодом вони переїхали до с. Оксанина Уманського повіту й у 1833 році знову намагалися поновити своє дворянство. Але хитрість не вдалася: Малишевським відмовили, керуючись тим, що Герольдія визнала їх такими, які дворянськими правами не можуть користуватися⁴.

¹ Бовуа Д. Вказ. праця. — С. 164.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп.1. — Спр. 1658.

³ Там само. — Спр. 1670.

⁴ Там само. — Спр. 1657.

Крім шляху в однодворці або громадяни, у них ще була можливість повернутися до дворянського стану — через службу, зокрема військову, куди їх приймали на основі указу від 12 серпня 1832 року¹.

Більше поталанило іншим мешканцям Уманського повіту — Федору Крупчинському, Михайлу Галузинському, Якову Матковському та Івану Павстовському. Наприкінці 1831 року, через нестачу документів про своє дворянське походження, вони були записані в однодворці. У колишніх шляхтичів з'явився шанс тому, що казенні палати дозволили виключати з однодворців тільки тих, хто був затверджений у дворянстві до 19 жовтня. Вищезгадані особи були внесені до родовідних дворянських книг і відповідно затверджені у дворянстві: Крупчинський та Галузинський — у 1802 р., Матковський — у 1803 р., Павстовський — у 1815 р. Їх викреслили з однодворців і приписали до другого розряду дворян — остаточно підтвердити їхні права повинна була Герольдія².

Досить значна маса шляхетства не мала документів на дворянство, багато з них належало до збіднілих гілок знатних дворянських родин. Це давало шляхтичам надію на позитивний розгляд їх справ, вони сподівалися, і небезпідставно, довести свою належність до привілейованого стану Росії опосередковано, через багатих та знатних родичів. Так, у 1832 р. у дворянстві від таких родичів було визнано 13 осіб³.

Перші заходи царської адміністрації по декласації шляхти, зрозуміло, не могли додати авторитету та популярності російській присутності в регіоні, але відрив суспільства Південно-Західного краю від тих ідеалів та ідей, що плекали радикальні шляхетські кола в корінній Польщі вже розпочався. Ідеї звільнення селян, відхід від устоїв католицької церкви тощо не могли зацікавити шляхту, яка насамперед думала про те, щоб самій не перетворитися на «підле» населення. Тому не дивно, що місіонерські подорожі польських революціонерів наштовхувалися тут на непорозуміння, інколи навіть ворожість.

У 1837 році після Київських контрактів, які відбулися 2 — 25 лютого, до Умані прибув Шимон Конарський (1808–1839), відомий польський революціонер і фундатор таємної організації «Співдружність польського народу», де зустрівся з поміщиком Яном Креховецьким (с. Ліщинівка).

Після придушення польського повстання Я. Креховецький перебував під слідством, його маєток було секвестровано. Провину довести не змогли, власність повернули, залишивши поміщика під таємним наглядом поліції. Розмова не склалася, бо Ш. Конарський засуджував ті ідеали, якими жили

¹ ПСЗ РИ. — № 5560.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп.1. — Спр. 1647.

³ Там само. — Спр. 2168. — Ч. VI.

землевласники Правобережжя: володіння кріпаками, непорушність устоїв католицької віри тощо. Особливо Я. Креховецького не задовольнило негативне ставлення емісара до релігії та шляхти, яку той пропонував знищити. Що стосується селянського питання, Ян Креховецький, мабуть, висловив думку всього поміщицтва краю — держава достатньо піклується про селян і немає потреби квапити події. Поміщик відмовив Конарському в допомозі. Більше того, разом із поміщиком Сарнецьким настійливо пропонував Касперу Машковському, який супроводжував Конарського, переправити того за кордон¹. Таке відмежування від таємного товариства не врятувало ані Креховецького, ані Сарнецького — у 1838 році вони були заарештовані і доставлені до Києва².

Діяльність ревізійних комісій, що створювалися в 30-х роках із дивовижною постійністю й керувалися розпорядженням уважно та прискіпливо переглянути метричні та актові книги, із метою виявлення підробок³, як уже зазначалося, була не достатньо чіткою. Значна кількість підроблених документів на дворянство (дипломи, герби, поколінні розписи тощо) була прийнята за оригінали⁴.

Після закінчення розгляду особових справ у комісіях їх відправляли до Герольдії, щоб ще раз перевірити. Переглядові підлягали всі справи, навіть ті, що вже було проревізовано самою Герольдією. Про результати перевірок повідомлялося в пресі, зокрема «Києвських губернських відомостях». Так, у 1838 р. Герольдія повторно підтвердила законні права на дворянське походження роду Ястржембських: Івана, Ксаверія, Антона, Миколи та Симфоріана⁵; і не підтвердила шляхетні права Родзальського Адама Іванова з сином Стефаном, Бураковського Каєтана, Вишневського Василя, Добровольського Артемія⁶.

За період 1834 – 1839 рр. у південно-західних губерніях було декласовано 93139 осіб шляхетного походження: у Київській — 38234, Подільській — 36792, Волинській — 18113⁷; але проблема чистоти дворянського стану не була вирішена.

Наведена вище кількість декласованих шляхтичів не задовольнила нового генерал-губернатора краю Д. Бібікова, який наприкінці 30-х років

¹ Там само. — Ф. 470. — Оп.1. — Спр. 67. — Арк. 10, 15, 24, 86 – 87 зв.; ДАЧО. — Ф. 833. — Оп.1. — Спр. 81. — Арк. 31.

² ЦДІАК України. — Ф. 470. — Оп.1. — Спр. 67. — Арк. 87.

³ ПСЗ РИ. – 1833. – 19.XII. — № 6644.

⁴ *Романович-Славатинский А. В.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб., 1870. — С. 56.

⁵ Киевские губернские ведомости. — 1838. — № 30.

⁶ Там само. — № 38.

⁷ Там само. — С. 175.

знову порушує питання про повторну ревізію дворянства тому, що нараховувалося ще 178 тис. осіб, які відносили себе до дворян, тоді як ледве 3 тис. заслуговують на належність до них¹.

Початок 1840 р. ознаменовано прийняттям низки законів, які знову сколихнули шляхетську спільноту, змусили її чекати з острахом нового пониження «честі й достоїнства». На пропозицію Д. Бібікова, згідно з указом від 4 січня 1840 року, було засновано Центральну ревізійну комісію з розгляду справ дворянських депутатських зібрань для губерній (далі — ЦК): Київської, Волинської та Подільської. Комісія повинна була закінчити свою роботу 1 січня 1844 року².

Другий указ, затверджений того дня, встановлював порядок швидкого завершення справ про дворянство мешканців західних губерній: документи після розгляду ЦК повинні одразу направлятися до Герольдії; встановлювався суворий контроль за записами дворян інших губерній у родовідні книги краю; дворянські документи, записані в актових судових книгах, у разі не затвердження повинні бути знищені тощо³.

Третій указ давав можливість особам, які доводили своє дворянське походження, не чекаючи завершення розгляду їх справ, за свідоцтвами ЦК поступати на державну службу. Якщо комісія у дворянстві особу не визнавала, то вона мала право продовжувати службу: дворяни 1-го розряду на правах особистих громадян, а 2-го розряду на правах канцелярських служителів тощо. У випадку затвердження у дворянстві особа набувала всіх прав та привілеїв, дарованих цьому суспільному стану, включно з просуванням по службовій драбині⁴. Як бачимо, ці два укази в основному є похідними від першого, завданням якого було нанесення шляхті удару — остаточно її ліквідувати як соціальну групу населення Правобережжя.

Керуючись рекомендаціями Герольдії щодо недовіри представленим доказам, комісія, завалена різноманітними паперами, відкидає або ставить під сумнів право на дворянство майже кожної родини, що не має великої земельної власності. В Уманському повіті ревізори визначили чисельність дворян 1-го та 2-го розрядів, відповідно 14 та 150 родин⁵. Дані щодо 3-го розряду відсутні.

Після 1845 р. зарахування шляхетських родів в однодворці та громадяни продовжується, «ліцензія на полювання за шляхтою» перейшла до відома поліції та казенних палат. Вони керувалися указом Сенату, у якому зазна-

¹ Там само. — С. 174.

² ПСЗ РИ. — № 13046.

³ Там само. — № 13048.

⁴ Там само. — № 13047.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 481. — Оп.3. — Спр. 52. — Арк. 195.

чалоя, що колишні шляхтичі, які не подали своїх «фамільних паперів», негайно зараховуються в однодворці¹.

Ліквідація сумнівного дворянства тривала й у наступні роки: тільки в 1845 — 1849 рр. в однодворці було записано не менше 200 родин уманської шляхти, а в громадяни — не менше 30 родин. Найчастіше серед зарахованих траплялися дворяни 2-го розряду, близько 80 % всіх записаних у податний стан².

Підсумки діяльності російської адміністрації на терені ліквідації неродовитого дворянства підбив у своїй промові 8 травня 1851 року генерал-губернатор Д. Бібіков. Виступаючи перед землевласниками Київської губернії, він так оцінив ситуацію в краї наприкінці 30-х років XIX століття: «Когда я приехал, то застал здесь, что все дворяне — лакей за каретою, дворянин — фурман на козлах, дворянин — фореитор, дворянин — сторож...»³ «Чи міг імператор, перший дворянин у Росії, подати руку або назвати рівним такого «дворянина», який купив дворянські патенти, виготовлені в Бердичеві та Львові, за один карбованець сріблом, — запитує Д. Бібіков далі і дає відповідь: — Ні». Оцінюючи діяльність ревізійних комісій, він зазначав, що робота цих органів у 30-ті роки не принесла очікуваної користі, а створена за його пропозицією ЦК для трьох південно-західних губерній «исключила из благородного сословия 64000 фамилий, не имевших» на нього законних прав⁴.

Загальна кількість декласованого шляхетства в період 1831 — 1853 рр. була не меншою 340000 осіб⁵. На 1 вересня 1851 р. в Уманському повіті проживало: 1) однодворців — 4331 чол., 3627 жін.; 2) громадян — 317 чол., 340 жін., 3) дворян 2-го розряду — 1351 чол., 1579 жін., 4) дворян 2-го відповідно 4 та 6 землевласників, але ще незатверджених у дворянстві остаточно⁶.

Порівняння даних за 1845 та 1851 рр. показує зменшення кількості дворян 2-го розряду на 721 особу, а 1-го розряду — на 178 осіб. Водночас кількість однодворців та громадян за цей період зросла відповідно на 1188 і 101 чоловік. За приблизними підрахунками, кількість декласованої шляхти на Уманщині коливається в межах 8 — 9 тисяч чоловіків та жінок, що складає в середньому 400 декласованих на рік, тут не враховано природний приріст населення за цей період. Яскравим прикладом можна вважати 1848 р., коли з метою запобігання активізації польського сепаратизму на Правобережжі, на хвилі піднесення революційного руху в Європі, було зараховано в податний стан не менше 110 шляхетських родин⁷.

¹ Бовуа Д. Вказ. праця. — С. 182.

² ДАКО. — Ф. 280. — Оп.2. — Спр. 1178, 765.

³ Романович-Славатинский А. Указ. соч. — С. 57.

⁴ Інститут рукопису НБУ імені В. Вернадського. — Ф. II. — № 3202.

⁵ Бовуа Д. Вказ. праця. — С. 195.

⁶ Інститут рукопису НБУ імені В. Вернадського. — Ф. II. — № 28875.

⁷ ДАКО. — Ф. 280. — Оп.2. — Спр. 1178.

Новостворена комісія розгорнула активну діяльність, переглядаючи сотні, тисячі сторінок різноманітних документів, за допомогою яких їх господарі сподівалися довести своє дворянське походження. Серед представлених письмових доказів, які в основному охоплюють період XVII — початок XIX ст., слід виділити такі групи:

1) юридично-правова, до якої відносимо привілеї польських королів, свідоцтва про прийняття присяги Росії, свідоцтва ревізійних казок, паспорти, ухвали про внесення до дворянської родовідної книги, рішення попередніх ревізійних комісій та Герольдії про дворянське походження;

2) родовідна: метрики про хрещення, свідоцтва про смерть, передшлюбні угоди, свідоцтва про шлюб, виписки з метричних книг (якщо оригінал не зберігся), родові посімейні списки, поколінні розписи, герби тощо;

3) господарсько-правова: купчі контракти, ввідні документи у володіння маєтками, доручення на ведення справ, боргові розписки, протести та рішення за судовим позовами (борги, втечі кріпаків тощо), дарчі записи, духовні заповіти, свідоцтва про нерухому та рухому маєтність.

Зрозуміло, що апарат створеної ЦК не міг докладно й глибоко розглянути представлені документи, бо він був просто механізмом із чітко налагодженою програмою.

Наявність герба, поколінного розпису та інших доказів ще не давала стовідсоткової гарантії підтвердження дворянства. Більше того, під сумнів було взято діяльність всіх попередніх комісій та Герольдії.

Так, у 1836 р. ревізійна комісія Київської губернії видала свідоцтво про підтвердження законних прав на дворянство поміщику Уманського повіту с. Орадівка Станіславу Михайлову Улашину. На розгляд комісії С. Улашин представив такі документи:

1) ухвалу 1796 р. про запис Івана, Мартина, Каетана, Антона Улашиних до другої частини дворянської родовідної книги Київської губернії;

2) ухвалу 1802 р. про перенесення Антона з синами Іваном та Михайлом, Івана з сином Юсафатом, Мартина з синами Йосифом та Феліксом, Каетана з сином Станіславом з другої до шостої частини родословної книги;

3) ухвалу про запис до шостої частини Каетана та Леонарда Іванових синів (22.VI. 1832 р.), Кіпріана сина Станіславова (29.V. 1833 р.), Станіслава сина Михайлова (26.V. 1836 р.).

Право вищеназваних осіб також підтвердив указ Сенату від 4 серпня 1836 року. Центральна комісія, розглянувши справу Станіслава Улашина, підтвердила законність його дворянських прав своїм рішенням від 23 березня 1842 р., взявши до уваги, що дворянин володіє нерухомістю, а також легітимність представлених доказів, і видала свідоцтво про дворянське походження для вступу на державну службу за № 686¹.

¹ ЦДІАК України. — Ф. 481. — Оп.3. — Спр. 770.

Комісія взяла також під сумнів дворянське походження поміщика с. Русалівка Фелікса Йосипова Пршигодського. Колишній посесор перетворився на землевласника саме напередодні повстання, викупивши село в графа Олександра Потоцького й ще залишався винним за угодою 56400 крб. сріблом¹. Незважаючи навіть на те, що шляхетні права Пршигодського вже раз підтверджені Герольдією 31 грудня 1837 р., ЦК прийшла до висновку, що у зв'язку з плутаниною серед документів, справу просто необхідно переглянути ще раз². Пршигодського затвердили у дворянстві, у кінці 40-х років його спадкоємці брали участь у дворянських виборах³.

Виключали здебільшого тих, чий докази базувалися на свідоцтвах про хрещення, шлюб або погребіння, свідченнях шляхетних осіб — знайомих або сусідів, а також свідоцтвах повітових предводителів дворянства тощо⁴. Генеалогічні документи, які, на думку їх власників, повинні беззаперечно довести дворянство, визнавалися недостатніми, неправильно оформленим або підробками.

Шляхтичі Уманського повіту Яворські, герба «Косцеша», представили до ЦК документи про давнє й шляхетське походження (із XVII ст.) й сподівалися на позитивний вирок. Серед представлених документів: метрики про хрещення Григорія Дмитрова (28.IV.1697 р.) та Стефана Григорієва (27.XII.1720 р.), опис метрики Дмитра Василіва (сер. XVIII ст.); свідоцтво Уманського нижнього земського суду (19.I.1803 р.), що Дмитро Яворський разом із дружиною Уляною, дітьми Прокопом, Максимом, Катериною, Агрипиною, а також братом Олександром по ревізській казці 1795 р., можливо, записаний серед чиншової шляхти с. Рогова. Під час перших спроб ревізування шляхти (1811 – 1816 рр.) Яворським вдалося зберегти свою належність до привілейованого стану. Маршалок дворянства Уманського повіту Я. Стахурський видає у 1811 р. Яворському свідоцтво про помилкове внесення його роду по ревізії до селянської маси. Протягом наступних чотирьох років Яворські змогли довести своє право на дворянство, і 21 березня 1816 р. їх рід було внесено до першої частини дворянської родовідної книги⁵.

Нові хвилювання довелось пережити Яворським на початку 30-х років, коли піднялася перша хвиля майбутніх масованих атак на шляхту. Київське зібрання видало їм грамоту про підтвердження дворянського походження за № 4400 від 21 травня 1832 р. Комісія, яка займалася ревізією на Київщині, своїм рішенням від 6 липня підтвердила легітимність дворянських прав Дмитра та його родичів, зазначаючи при цьому, що Яворські у ви-

¹ Там само. — Ф. 1411. — Оп.1. — Спр. 7. — Арк. 111.

² Там само. — Ф. 481. — Оп.1. — Спр. 205. — Арк. 21.

³ Інститут рукопису НБУ імені В. Вернадського. — Ф. II. — № 29969.

⁴ Бовуа Д. Вказ. праця. — С. 179.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 481. — Оп.3. — Спр. 170. — Арк. 3, 7, 12, 15, 16–18, 23–24.

гнанцях не записані й нерухомості не мають. Центральна ревізійна комісія, переглянувши представлені докази, прийшла до висновку, що відповідно до рішення про виключення з родовідної книги осіб, які внесені до неї на підставі метрик та ревізьких казок, вищезгадані особи підлягають запису в однодворці або громадяни. У шляхтичів ще залишався шанс оскаржити це рішення в Герольдії, але механізм декласації не міг прийняти позитивне для Яворських рішення. 23 серпня 1841 року Герольдія ставить крапку в справі, рішення ЦК залишено без змін¹.

Аналогічна доля спіткала ще одних Яворських, але герба «Сас». Максиміліан та Стефан Андрієві, онуки Василя, правнуки Гната представили цілу низку родових документів, за допомогою яких сподівалися довести дворянство роду. Опис родового герба (кінець XVIII ст.), свідоцтва ревізьких казок 1795 та 1800 рр. про запис представників роду серед чиншової шляхти в сс. Підвисоке, Левківка, Тальянки, Мошурів, свідоцтво маршалка повіту І. Марковського від 31 грудня 1827 р. про шляхетність походження та спосіб життя, а також численні метрики про хрещення та поховання не переконали ЦК у благородності Яворських. В указі Герольдії 26 березня 1843 р. зазначалося, що рід слід визнати таким, який не має прав на дворянство, а документи, які підтверджують цей соціальний статус, відібрати. 16 жовтня 1843 р. усі документи на дворянство були відібрані, а Яворські в листопаді приписалися в однодворці².

Центральна комісія завершувала розгляд справ, розпочатих губернськими ревізійними комісіями, і переглядала знову всі справи, за якими вже було прийнято рішення. Усі проревізовані справи поділялися на групи:

а) справи щодо осіб, які не мають прав на дворянство й на основі прийнятих указів негайно підлягають запису в однодворці або громадяни з відібранням усіх виданих документів на дворянство (грамот, свідоцтв тощо);

б) справи щодо осіб, належність яких до дворянського стану, згідно з представленими доказами, сумнівна, й остаточне рішення залишається за Герольдією.

Аналіз 61 справи шляхтичів Уманщини, що розглядалася в 1840 р. ЦК дав такі результати: 30 справ було відправлено до Герольдії з вердиктом про незаконність дворянських прав; по 31 справі комісія сама прийняла рішення про виключення з дворянства й запис в оклад, про що вона тільки повідомила Тимчасову Присутність Герольдії³. Це розгрупування не суперечить категоріям декласованих шляхтичів, більш деталізованим, запропонованим Д. Бовуа⁴.

¹ Там само. — Арк. 25–33.

² Там само. — Спр. 472. — Арк. 18, 24, 58, 87, 93–94.

³ Там само. — Оп.3. — Спр. 123–125, 127.

⁴ Бовуа Д. Вказ. праця. — С. 180.

Завершення діяльності ЦК в 1845 р. (продовжена на прохання генерал-губернатора Д. Бібікова наприкінці 1843 р.), враховуючи всі досягнуті успіхи на терені декласації, не можна визнати остаточно переможним. На середину 40-х років в Уманському повіті налічувалося 636 осіб родовитого дворянства, занесених до родовідної книги Київської губернії, по самій губернії ця цифра складає 17511 дворян. До названих додамо ще 271, внесених до родовідних книг інших губерній, і 897 — не внесених у книги, але віднесених до дворян Київщини¹.

За даними на 1 жовтня 1845 р. в Уманському повіті було:

- 1) дворян, затверджених остаточно Герольдією — 87 чол., 97 жін.;
- 2) дворян 1-го розряду — 66 чол., 122 жін.;
- 3) дворян 2-го розряду — 1962 чол., 1569 жін.;
- 4) громадян — 248 чол., 308 жін.;
- 5) однодворців — 3544 чол., 3226 жін.².

Масштаби декласації були відчутними й після завершення роботи комісій. Реальні цифри значно більші за ті, які подано в офіційних документах. Річ у тому, що між прийняттям рішення про зарахування шляхетського роду в податний стан і його реалізацією проходив значний проміжок часу, за який потенційні платники податків помирали. За січень – квітень 1845 р. у повіті було введено в оклад 25 осіб, 21 із них померла. Дані щодо виключених із дворянської книги становлять аналогічну картину. Було виключено 15 родин або 52 особи, із них тільки 4 було введено в оклад, а 48 померли. Цей факт доводить, що при визначенні кількості соціально-репресованих шляхтичів ми можемо розраховувати тільки на приблизні цифри³.

Зміна соціального статусу одних змушувала повністю довіритися долі, других — шукати метод, хоч ненадовго уникнути окладу — вони просто тікали в інші місцевості, сподіваючись там знайти кращу долю (тільки в 1845 р. 196 жителів Уманщини знаходилися в розшуку з причини запису в однодворці⁴), третіх — навпаки мобілізувала на продовження боротьби за повернення дворянських прав.

Так, у 1846 р. в однодворці було зараховано жителя Уманського повіту с. Синиця Івана Войновського з сином Францем, але шляхтичі готові були до протистояння з репресивною машиною. У 1851 р. Герольдія визнала за родом Войновських дворянські права. Не полишали надію на «соціальну реінкарнацію» і ті, кого зарахували в податний стан на початку 40-х років. За однодворцями Русановськими Герольдія визнала дворянство на почат-

¹ Статистическое описание Киевской губернии.. — Ч. I. — С. 196.

² Інститут рукопису НБУ імені В. Вернадського. — Ф. II. — № 28874.

³ ДАКО. — Ф. 1. — Оп.295. — Спр. 31172. — Арк. 158 — 159.

⁴ Там само.

ку 50-х років: Гната Дмитрова з синами Никодимом, Яковом, Григорієм у 1853 р. було викреслено з податного стану¹.

Зачислення в податний оклад було для шляхетства трагедією, у результаті якої воно перетворилося з вільного, незалежного населення на соціальну категорію, подальшу долю якої ніхто не міг спрогнозувати. 17 березня 1847 р. машина декласації видає новий «шедевр» законодавчої творчості російських чиновників. Указ, що з'явився на світ того дня, визначав новий порядок зарахування шляхтичів, які пропустили всі терміни подачі додаткових доказів про дворянське походження, але тепер — у державні селяни².

По Уманському повіту в категорію державних селян було записано на початок 1852 р. 5 родин, що складало 21 особу. Із них тільки одна родина належала до осілої шляхти, яка на правах чиншового володіння побудувала власний будинок. Інші жили за рахунок випадкових заробітків і належали до неосілої шляхти³.

Очистивши дворянство від неродовитої шляхти, царат поширив проблему протистояння в нову соціальну площину, але питання польської переважачої присутності серед еліти краю так і не було вирішено. Колишня правобережна шляхта, легітимна (дворянство) і декласована (однодворці та громадяни), являла собою, на думку чиновників, найбільш сприятливий ґрунт для зростання паростків польської й не тільки польської революційності. Не маючи постійно місця проживання, переважна більшість шляхетства стала родючим соціальним ґрунтом, на якому швидко зростає революційні ідеї. По-перше, втрачати їм було нічого, а по-друге, вливаючись у революційний рух, шляхтичі намагалися отримати якнайбільший власний зиск.

Розгортаючи програму зросійщення краю, російській адміністрації слід було брати до уваги сильні позиції, незважаючи на попередні заходи, латинського духовенства. Тому було необхідно проводити зросійщення південно-західних губерній широким загалом, послаблюючи польський вплив, збільшуючи кількість російських благонадійних землевласників, послаблюючи польські позиції серед чиновництва, переміщуючи поляків-чиновників в інші російські губернії.

---

¹ Там само. — Ф. 280. — Оп.2. — Спр. 1178.

² Там само. — Ф. 1. — Оп. 295. — Спр. 43986. — Арк. 1.

³ Там само. — Арк. 33–35.

**РЕЄСТР ШЛЯХЕТСЬКИХ РОДІВ УМАНЩИНИ,
ЗАПИСАНИХ В ОДНОДВОРЦІ¹**

Прізвище, ім'я та по батькові	Рік запису	Населений пункт
Бакалінські: Василь Іванів із сином Григорієм	до 1842	Орадівка
Баранські: Микола Іванів із синами — Феліксом, Яковом, Павлом; Іван Іванів	1848	Острівець
Березовські: Іван Тимофіїв із сином Павлом	1844	Умань
Блонські: Григорій Варфоломій із синами — Никифором, Діонізієм	1848	Рижавка
Блонські: Яків Іванів із синами — Мартином, Яковом	1848	Рижавка
Богуславські: Матеуш із синами – Фортунатом, Степаном, Костянтином; Казимир із синами — Северином, Нечиславом; сини Філіпові	1848	Глибочек
Богуславські: Ігнатій Філіпов із синами –Михайлом, Констянтином, Войцехом, Семеном, Тимофієм та племінником Феліксом	1848	Гордашівка
Брицовські: Петро, Роман та Макарій сини Іванові	1848	Текуча
Бродецькі: Тимофій Матвіїв із синами — Макаром, Володимиром	1844	Христинівка
Брунецький Іван Петрів	б.д.	Підвисоке
Буковські: Владислав із сином Михайлом і Томаш сини Іванові	1848	Легедзина
Вербовський Григорій Іванів	1849	Колодисте
Вернери: Іван Юліанів із сином Андрієм	1848	Побійна
Вернери: Матеуш Лук'янів із синами — Григорієм, Томашем; його зять Станіслав Геронимів Політович	1845	Безпечна
Вернери: Ципріан Юліанів із сином Захарієм	1848	Безпечна
Вигурський Семен Михайлів	1848	Ладжинка
Вильчевські: Микола Іванів із сином Григорієм, у якого син Павло	до 1842	Орадівка
Витвицький Іван Іванів	1843	Текуча
Витвицькі: Григорій із синами — Лукою, Іваном; Єрмолай із сином Єфимом; сини Дем'янові	1848	Росохватець

¹ ДАКО. – Ф.280. – Оп.2. – Спр. 1178, 765

Розділ 3. Правобережна Україна після листопадового повстання

Вишнівські: Павло Михайлів із синами — Зіновієм, Йосифом, Цезарем	б.д.	Нерубайка
Войнаровичі: Антон, Петро сини Антонові	1848	Кузьмина Гребля
Войновські: Іван Кирилів із сином Францем	1846	Синиця
Волинські: Іван Філіпів із сином Іваном	1848	Росохватець
Володкевич Максим Іванів	1848	Текуча
Врублевські: Антон Іванів із сином Сільвестром, у якого син Валерій	до 1842	Побійна
Врїщи (Врїци): Петро, Іван, Степан, Пантелеймон сини Петрові	1849	Рижавка
Ганькевичі: Трохим Федорів із синами – Федором, Григорієм, Михайлом	до 1842	Майданецьке
Гарлицькі: Федір Семенів із сином Степаном та племінниками — Іваном, Никифором, Євстафієм, Онісімом	1848	Вишнопіль
Гаєвські: Яків Федорів із синами — Яковом, Дмитром	1849	Рижавка
Гладкевич Йосиф Костянтинів	б.д.	Підвисоке
Гладковський Йосиф Костянтинів	б.д.	Нерубайка
Гловацькі: Войцех Федорів із синами — Іллею, Іваном, Олександром	1848	Багва
Гловацькі: Константин, Марко сини Семенові та їх племінник Філіп Йосипів	1848	Багва
Гловацькі: Іван із сином Геронимів; Марко; Кирило (Кароль); Варфоломій із сином Антоном; сини Григорієві	1848	Рубаний Міст
Глуховський Федір Яків	1848	Текуча
Глуховські: Йосиф Антонів із синами — Кіндратом, Фомою	1848	Текуча
Глуховські: Онуфрій, Іван (Дмитро) сини Якові	1848	Текуча
Глуховські: Шимон Іванів із синами — Василем, Вікентієм, Никодимом, Гаврилом	1848	Текуча
Глуховські: Ігнатій, Антон, Федір, Фома сини Антонові	1848	Текуча
Глуховські: Ілля Яків із синами — Лукою, Іваном, Андроніком, Дем'яном	1848	Текуча
Голоневичі Яків Іванів із сином Єфимом	1848	Небелівка

Грималовські: Федір із сином Євсієм; Іван із синами — Аркадієм, Григорієм; сини Григорієві та їх племінники — Михайло, Домінік (Терентій) сини Іванові	1848	Рубаний Міст
Грималовські: Федір Ігнатів із сином Павліном, у якого син Григорій	1852	Рижавка
Гриневиц Франц Олександрів	до 1842	Рижавка
Гриневиці: Франц Іванів із сином Іваном	1848	Рижавка
Гучинський Данило Семенів	до 1842	Орадівка
Дашковські: Аким із синами — Антоном, Левом; Федір із сином Василем; сини Григорієві	1848	Багва
Дашковські: Андрій Іванів із синами — Андрієм, Василем, Антонієм, Федором	1848	Багва
Дашковські: Антон Іванів із синами — Тимофієм, Іваном, Василем	1848	Багва
Дашковські: Михайло Григоріїв із сином Стефаном	1848	Багва
Дашковські: Михайло Юрїїв, Федір Тимофіїв із сином Петром	1848	Багва
Дашковські: Яків Тимофіїв (Іванів) із синами — Дмитром, Федором	1848	Багва
Дашковські: Микола із синами — Єфремом, Сільвестром; Іван; сини Михайлові та їх племінник Яків Іванів Гловацький	1848	Багва
Дашковські: Павло із синами — Андрієм, Семеном, Василем-1, Лук'яном, Федором, Василем-2	1848	Білашки
Дашковські: Матвій Григоріїв із синами — Іллею, Патрікієм, Мартином	1848	Рубаний Міст
Дибчинські: Василь із синами — Григорієм, Степаном; Матвій із сином Шимоном; сини Матвієві	1848	Лащовка
До(у)ниці: Кіндрат Григоріїв із синами — Акимом, Аксентієм, Лаврентієм	1848	Текуча
До(у)ниці: Іван Григоріїв із синами — Петром, Томашем, Павлом	1848	Ягубець
Доманський Вікентій Варфоломіїв	1845	Дубова
Доброжанські: Ілля Матвіїв із синами — Михайлом, Яковом, Степаном, Леонтієм; Іван Михайлів	1848	Коржевий Кут
Долиновські: Федір Данилів, Григорій Данилів із сином Стефаном; їх двоюрідні брати — Василь, Іван	1848	Рижавка

Розділ 3. Правобережна Україна після листопадового повстання

Доманський Йосиф Іванів	1848	Острівець
Доманські: Діонісій, Григорій сини Варфоломієві	1846	Капітанське
Дульські: Леонтій Мефодіїв із сином Григорієм	1848	Легедзина
Дульські: Мефодій Василів із сином Григорієм	1848	Легедзина
Дунічі: Іов Іванів із синами — Акимом, Степаном; Антон Михайлів	1848	Коржова
Желудські: Фердинанд, Людвіг сини Петрові	1848	Вишнопіль
Жолобицькі: Ігнатій із сином Філіпом; Данило із синами — Степаном, Іваном; Іван; сини Степанові	до 1842	Ризина
З(С)кульські: Ігнат Іванів із сином Антоном	1848	Росохватець
Завадський Сільвестр Іванів	б.д.	Підвисоке
Загуровські: Тимофій, Михайло Іванові	1845	Рижавка
Загурський Олександр	1848	Безпечна
Закревські: Василь із синами — Григорієм, Арефатом; Каєтан із сином Костянтинном; Григорій із сином Петром; Мартин із сином Андрієм; Калістрат із синами Павлом, Яковом; сини Іванові	1848	Лашовка
Зарецькі: Олександр Іванів із синами — Тимофієм, Іваном, Павлом, Олександром	1848	Ягубець
Зарецькі: Іван із синами — Вікентієм, Севастіаном; Павло; сини Миколаєві	1848	Ягубець
Затворницькі: Вікентій Іванів із синами — Андрієм, Семеном; його двоюрідні брати — Карл, Михайло, Федір	1848	Шукайвода
Затворницькі: Григорій Йосипів із сином Андрієм	1849	Рижавка
Зверинські: Йосиф Варфоломіїв із синами — Іваном, Савою, Августином	1848	Білашки
Зелінські: Ананій; Олександр із синами — Ананієм, Прокопом, Яковом, Олександром; сини Степанові	1848	Синиця
Зелінські: Іван; Дмитро; Павло із сином Степаном; сини Степанові; Андрій Данилів	1848	Синиця
Зелінські: Франц Степанів із сином Іваном	1848	Тальянки
Зелінські: Павло Дмитрійв із сином Яковом; його племінник Еразм із синами — Василем, Наумом, Акимом, Сільвестр Андрійв	1848	Христинівка

Зелінські: Філіп із сином Матвієм; Павло із синами — Семеном, Тимофієм; Дмитро із сином Афоном; сини Антонові	1848	Христинівка
Злотницькі: Тимофій із синами — Григорієм, Петром, Іваном, Варфоломієм; Василь із синами — Михайлом, Степаном, Вікентієм; Мартин із синами — Микитою, Іваном; Василь із сином Авксентієм; Андрій, Стефан; сини Варфоломієві	1848	Небеліівка
Ільницькі: Василь, Яків, Ігнатій, Йосип сини Тимофієві; Степан, Тимофій сини Йосипові	1849	Рижавка
Ільницькі: Андрій, Олександр, Іван сини Матвієві	1848	Текуча
Кавецький Федір Степанів	1848	Ольшанка
Камінські: Данило Стефанів із сином Григорієм	1849	Білашки
Карпінський: Тимофій, Григорій із сином Тимофієм	1849	Майданецьке
Карпінські: Фелікс, Яків сини Іонові	1849	Майданецьке
Карпінські: Яків, Йосиф із сином Архипом	1848	Ольшанка
Карпінські: Іван Григорійв (Стратійв) із синами — Іваном, Григорієм	1848	Ольшанка
Карпінські: Дмитро Григорійв із сином Андрієм	1848	Майданецьке
Карпінські: Євстафій Григорійв із сином Каетаном	1848	Майданецьке
Карпінські: Яків Дем'янів із синами — Андрієм, Костянтином	1844	Умань
Квасневські: Карл Олександрів із сином Іваном	1848	Шукайвода
Кендзерські: Юліан, Віктор, Микола сини Антонові	1845	Синиця
Ковальський Никодим Мартинів	1848	Антонівка
Ковальські: Ігнат Матвійв із синами — Володимиром, Олексієм	1843	Орадівка
Козловські: Станіслав Войцехів із синами — Йосифом, Францем	1848	Лащовка
Костецькі: Карл із сином Андрієм	до 1842	Тимошівка
Костецькі: Олександр Антонів із сином Миколою	до 1842	Ропотуха
Криса Костянтин Йосифів	1848	Рижавка
Леваковський Петро Петрів	1847	Рижавка
Левецький Яків Захарів	до 1841	Майданецьке
Липецькі: Лук'ян, Іван, Йосиф, Костянтин, Василь сини Василеві; їх сини — Максим, Петро, Вікентій Лук'янові; Іван, Йосиф Йосифові; Семен Костянтинів	1848	Рижавка

Розділ 3. Правобережна Україна після листопадового повстання

Лисовський Іван Станіславів	1843	Коржова
Лозинські: Кароль Лук'янів із синами — Йосифом, Іваном, Марком та племінником Євстафієм	1849	Вишнопіль
Лопушанський Дем'ян Іванів	1847	Рижавка
Лукавецькі: Семен із синами — Титом, Матвієм; Іван; Федір із синами — Герасимом, Антоном, Данилом; сини Іванові	1848	Лащівка
Лукавецькі: Василь Костянтинів із синами — Афанасієм, Михайлом і племінником Сергієм Августиновим Тарнавським	1848	Вишнопіль
Лукошанські: Никифор із сином Іваном; Яків; сини Василієві; Василь Варфоломійв	1849	Рижавка
Любенецькі: Василь Федорів із синами — Павлом, Олександром; Олександр Митрофанів, Петро, Йосиф, Філіп, Григорій сини Василієві	1848	Текуча
Ли(і)тинські: Сільвестр Йосипів із синами — Трохимом, Карлом	1848	Майданецьке
Малачевські: Федір Тимофіїв із синами — Петром, Діонізієм	1848	Антонівка
Малашинські: Василь Миколаїв із сином Теофілом	до 1842	Тимошівка
Малишевський Леон Федорів	до 1842	Погоріла
Маркевич Григорій Матвійв	1844	Умань
Мацієвські: Антон, Авксентій сини Олександрові	1848	Заячківка
Машинські: Іван Іванів із синами — Євстафієм, Василем, Іваном, Севастіяном	1848	Білашки
Машкевичі: Станіслав, Григорій сини Федосієві	1848	Ольшанка
Машкевичі: Яків Іванів із синами — Тимофієм, Матвієм, Теодором	1848	Тальянки
Мигдальський Яків Севастіянів	б.д.	Підвисоке
Муковські: Никодим, Петро, Олександр, Карл Михайлові; Томаш, Іван сини Карлові	1848	Ягубець
Муляревичі: Василь Станіславів із синами — Василем, Анасієм, Іваном, Томашем	1848	Острівець
Муляревичі: Никифор, Гаврило (Іван), Михайло, Мартин сини Максимові	1848	Острівець
Меєр Леонтій Станіславів	б.д.	Підвисоке
Міодушковський Іван	1848	Текуча

Міускевичі: Петро Йосипів із сином Григорієм; Каетан Йосипів; Онуфрій Філіпів із синами — Олександром, Василем, Пудом; Домінік Філіпів із синами — Никодимом, Давидом	1844	Умань
Новіцькі: Григорій Єфремів із сином Костянтином	до 1842	Орадівка
Новіцькі: Іван Миколаїв із сином Миколаєм	б.д.	Нерубайка
Носальські: Герасим Іванів із сином Ігнатієм, у якого син Павло	1848	Христинівка
Носальські: Олександр Іванів із синами — Федором, Домініком	1848	Христинівка
Ольшанський Іван Миколаїв	до 1842	Томашівка
Ольшевський Олександр Лук'янів	1848	Христинівка
Орловські: Іван Тимофіїв із синами — Олександром Леонардом, Боніфатом	1848	Коржова
Осинський Йосип Йосипів	1848	Острівець
Островські: Франц Мартинів із синами — Іваном, Йосифом, Герасимом, Яковом, Філіпом, Григорієм	1848	Антонівка
Павловський Кіпріан Яків	1848	Текуча
Павловський Іван Олександрів	1848	Сичівка
Паржицькі: Владислав, Цезарій, Іван сини Вацлавові	1844	Умань
Паславські: Михайло Станіславів із синами — Іваном, Яковом, Аврамом, Василем	до 1842	Красний Кут
Паславські: Іван, Олександр, Степан, Костянтин сини Федорові	1843	Оситна
Пашута Петро Олександрів	1848	Христинівка
Пелявські: Микола Іванів із сином Вікентієм	1845	Коржова
Пелявський Кіпріан Іванів	1845	Ягубець
Переговські: Михайло Василів із синами — Павлом, Костянтином, Григорієм, Василем, Ігнатієм, Іустином, Петром, Кіндратом	1848	Колодисте
Петровські: Василь. Артем сини Іванові	1843	Текуча
Плаушевські: Яків Мартинів із синами — Геронімом, Степаном	1848	Текуча
Плюта: Казимир Йосипів із синами — Йосипом, Лук'яном	1844	Ропотуха
Погора Григорій Іванів	1848	Антонівка

Розділ 3. Правобережна Україна після листопадового повстання

Пуховські: Гаврило Андрій із сином Іваном, у якого сини — Андрій, Іван, Никодим, Михайло, Сафоній	1848	Шукайвода
Радомський Антон Йосипів	до 1842	Посухівка
Радомські: Олександр Петрів із сином Степаном	до 1842	Ропотуха
Радомські: Петро Йосипів із сином Іллею	до 1842	Посухівка
Рачинські: Мартин Йосифів із сином Станіславом	1848	Острівець
Рило: Ігнатій Павлів із сином Августином	б.д.	Підвисоке
Ровицькі: Клементій Михайлів із синами — Антоном, Францем, Олександром	1848	Сичівка
Рогозинські: Максим Романів із синами — Павлом, Максимом, Іваном, Прокопом–1, Прокопом–2	1848	Острівець
Русаковські: Іван Ігнатів із синами — Григорієм, Олександром	1848	Гордашівка
Русановські: Іван Дмитріїв із синами — Яковом, Миколою, Григорієм, Павлом	б.д.	Небелівка
Русановські: Іван Дмитріїв із синами — Яковом, Миколою, Григорієм	до 1842	Коржевий Кут
Русановські: Ігнатій Дмитріїв із сином Никодимом; Дмитро, Йосип Василеві; Іван Ігнатів із синами — Григорієм, Олександром	до 1842	Соколівочка
Садловські: Матвій Данилів із синами — Антоном, Миколаєм	б.д.	Рогова
Садовський Ігнат Андрій	1843	Полонисте
Садовські: Томаш Прокопів із синами — Людвіком, Василем, Романом	б.д.	Підвисоке
Саковський (Робак) Федір Андрій	1848	Текуча
Саковські: Севаст'ян Андрій із синами — Іваном, Володимиром, Андрієм, Акифтом, Лукою, Аліпієм	1848	Кути
Саковські: Сільвестр Андрій із синами — Григорієм, Андрієм	1848	Кислин
Самборські: Андрій Антонів із синами — Агатоном, Іллею; Ясон Андрій із синами — Іваном, Філімоном, Онисимом; їх племінник Єрофій	1848	Рогова
Саницький Діонізій Іванів	1848	Кривець

Сваричевські: Юліан Іванів із сином Лаврентієм, в якого син Василь	1848	Рижавка
Свенцицькі: Венедикт Яків, Тимофій Дем'янів	1848	Текуча
Светлуші: Вітт Юрїїв із синами — Григорієм, Олександром, Тимофієм, Микитою	1848	Харківка
Светлуші: Гіполит Юрїїв із сином Авксентієм	1848	Харківка
Свіонтковські: Іван; Федір із синами — Іваном, Андрієм; сини Антонові	1848	Шукайвода
Свірський Мартин Дем'янів	1848	Ладизинка
Сесецький Іван Войцехів	1848	Рижавка
Сесецькі: Ігнатій Войцехів із синами — Василем, Іваном, Михайлом	1848	Рижавка
Скринські: Матеуш Семенів із синами — Іваном, Григорієм, Лаврентієм	1848	Острівець
Слободзькі: Мефодій Олександрів із синами — Йосифом, Григорієм, Василем; Іван Олександрів; Онисим Олександрів із синами — Іваном, Рафаїлом; батько їх Олександр із братом Никифором, у якого син Григорій	1848	Рогова
Солинський Станіслав Вікторів	1844	Умань
Соломінський Станіслав Миколаїв	1848	Умань
Сольський Іван Никифорів	1848	Ладизинка
Сочинські: Семен Пантелеймонів із синами — Єрмолаєм, Андрієм, Вакулою	1844	Сичівка
Станькевич Михайло Іванів	1848	Антонівка
Станькевичі: Григорій Станіславів із сином Василем	1853	Березівка
Шашкевичі: Іван Степанів із сином Кіндратом, Діонізієм Степанів	1848	Ольшанка
Сулими: Іван Лаврентіїв із синами — Андрієм, Афимом, Романом	1848	Мошурів
Сікорські: Яків, Тимофій із синами — Павлом, Філіпом сини Мартинові	1844	Оситна
Табулинські: Михайло Семенів із синами — Антонієм, Діментієм, Іваном; Філіп Семенів із синами — Яковом, Григорієм; Войцех Семенів із сином Петром	1848	Небелівка
Тарнавський Ігнатій Василів	1848	Кузьмина Гребля

Розділ 3. Правобережна Україна після листопадового повстання

Тарнавські: Франц Яків із сином Полікарпом	б.д.	Рогова
Тарнавські: Василь із синами — Данилом, Варнавою; Михайло, Андріан; сини Григорієві	до 1842	Рубаний Міст
Тарнавські: Йосиф Тимофіїв із синами — Вакулою, Федором, Євгеном	1848	Ладжинка
Трцизинські: Мартин Адамів із сином Григорієм	1848	Тальянки
Тхоржевський Фортунат Діонісів	б.д.	Підвисоке
Улановські: Антон Миколаїв із синами — Ксенофонтом, Яковом	1848	Оситна
Улановські: Гаврило, Тимофій сини Якові	1845	Рижавка
Хмелювські: Володимир, Петро сини Олександрові	1848	Ладжинка
Хмелювські: Захарій Дмитрів із сином Тимофієм	1848	Христинівка
Хухровський Петро Іванів	1848	Зеленьків
Циховський Йосиф Тимофіїв	1848	Росохватець
Чапські: Іван Андріїв із сином Антоном	1848	Христинівка
Чарковський Йосиф Августинів	б.д.	Росохватець
Чарнецькі: Михайло Михайлів із синами — Михайлом, Максимом	1847	Березівка
Щ(С)танькевич Йосип Григоріїв	до 1842	Вишнопіль
Щ(С)танькевичі: Микола із сином Максимом (Павлом?); Іван; Григорій; Томаш; сини Іванові	1848	Ольшанка
Шепельські: Степан, Євстафій	б.д.	Підвисоке
Шиманський Франц Франців	1848	Кути
Шкарлатовський Михайло Йосипів	1848	Багва
Шклярський Адам Варфоломіїв	до 1842	Погоріла
Щавінські: Віталіс, Ципріан, Нарциз сини Якові	1848	Христинівка
Яблонські: Ілля із синами — Гаврилом, Мартином, Трохимом; Терентій із синами — Євстафієм, Онуфрієм, Михайлом; Андрій; сини Іванові	1842	Хижна
Яблонські: Зиновій, Тимофій сини Станіславові	1848	Побійна
Яворський Михайло	1843	Рижавка
Яворські: Кіндрат із синами — Іваном, Арсенієм; Василь із синами — Ігнатієм, Євстафієм	1848	Сичівка
Язловецькі: Моїсей Онуфріїв із сином Семеном	1848	Синиця

Язловецькі: Павло із синами — Олафом, Миколою, Юліаном; Тимофій; Олександр із сином Семеном; сини Степанові	1848	Христинівка
Язловецькі: Прокопій із синами — Федором, Іваном; Матвій; Єлісей із синами — Тимофієм, Зіновієм, Павлом, Макарієм; сини Онуфрієві	1848	Ропотуха
Якубовські: Вікентій із синами — Іваном, Корнелієм, Федотом; Діонізій із сином Миколою	1848	Сичівка
Янушкевич Полікарп Шимонів	1848	Текуча
Янушкевичі: Вікентій із синами — Стефаном, Михайлом, Шимоном; Діонізій; сини Адамові	1848	Текуча
Ярмолинський Микола Федорів	1849	Пеніюжкова

ШЛЯХТИЧІ М. УМАНЬ, ЗАПИСАНІ В ГРОМАДЯНИ¹

Прізвище, ім'я та по батькові	Дата
Гудзовські: Федір Іванів із сином Лукою і братами — Лаврентієм, Тимофієм	1849
Доманські: Семен, Михайло, Сільвестр, Іван	1849
Древновські: Валеріан Валеріанів із синами — Теофілом, Олександром, Адамом; Валеріан із сином Карлом	1849
Казановський Андрій Василів	1849
Казановські: Пахом Василів із синами — Василем, Федором, Єрофеєм	1850
Казановські: Ігнатій Іванів із сином Петром, братом Йосифом	1849
Каршницькі: Роман із синами — Федором, Авксентієм, Іллєю	1849
Каршницькі: Яків із синами — Яковом, Юліушем, Михайло; Антон із синами — Матвієм, Петром; сини Василеві	1849
Ковальські: Домінік Вікентій з братом Семеном	1849
Малачевські: Степан Дорофіїв із синами — Данилом, Фабіаном	1849
Малиновські: Федір Іванів із сином Данилом і племінником Яковом	1849
Малиновські: Іван Йосифів із синами — Данилом, Олександром	1849
Машкевичі: Данило Андрійович із сином Спиридоном і братом Устином	1849

¹ ДАКО. — Ф.280. — Оп.2. — Спр. 1178, 765

Розділ 3. Правобережна Україна після листопадового повстання

Мединські: Данило, Федір сини Павлові	до 1842
Монка Франц Іванів	до 1842
Ольшанський Вікентій Степанів	1849
Осинські: Ігнат Бартоломій із сином Мар'яном; Михайло Бартоломій із сином Яковом; його двоюрідний брат Яків із синами — Андрієм, Никодимом	1849
Пневські: Станіслав із сином Августином; Антон; сини Войцехові	1842
Подгурські: Карл Григорій з братом Іоакимом; Григорій Петрів із синами — Володимиром, Карлом	1849
Пойули: Владислав Миколаїв із сином Олексієм	1848
Пухальський Іван Франців	до 1842
Рженецький Адольф Йосифів	1850
Свінтковські: Василь Іванів із синами — Петром, Філіпом	1849
Сошинські: Василь, Аврам, Микола сини Йосипові	1849
Сошинські: Роман Йосифів із сином Іллею	1849
Томашевські: Іван Філіпів із синами — Йосипом, Василем	1849
Томашевські: Іван Євдокимів із сином Йосипом	1848
Яворські: Павло Ігнатів із синами — Павлом, Антонієм	1842
Янушкевичі: Шимон Антонів із сином Леонтієм, у якого син Терентій	1849

3.4. Заснування «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» у Львові в 1882 році

Лідія Міхальська-Браха
(Кельце)

Ініціатива зі створення товариства, яке об'єднує колишніх учасників Листопадового повстання, з'явилися в Галичині близько 1880 року. Можливість представлення постулату товариства була пов'язана зі святкуванням у цьому році 50-ї річниці Листопадового повстання¹. Річниця оновила проблему догляду за ветеранами 1830-го року, а також сприяла консолідації розпорочених колишніх учасників повстання, яких налічувалося понад 180 осіб. Важливу роль у цьому процесі також зіграв з'їзд ветеранів Листопадового повстання, організований у Львові 29 листопада 1880 року, на якому лише львівських ветеранів налічувалося 45 осіб².

Підтвердження важливості святкування річниць Листопадового повстання знаходимо в статтях новоствореного статуту «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року»: «Минуло п'ятдесят два роки з того моменту, коли Польща покликала своїх синів на боротьбу проти найлютішого ворога Вітчизни, віри, свободи й освіти. Уже півстоліття прожили солдати, які своєю доблестю й відданістю вражали весь світ — залишилися без підтримки, без опіки народу. А між ними є багато таких, які потребують невідкладної медичної допомоги, особливо останнім часом, коли всі постаріли та потребують лікування»³.

Із першими спробами створення товариства виступило формальне гроно краківських ветеранів ще в 1881 році, майже відразу після закінчення в Галичині ювілейних урочистостей із нагоди 50-ї річниці Листопадового повстання. Не менш важливу роль у створенні товариства відіграли львівські ветерани двох повстань (Листопадового та Січневого), які брали участь

¹ Giller A. Pięćdziesiąta rocznica powstania listopadowego; A. Galos, Obchody 29 listopada w latach 1830–1880 // Powstanie listopadowe 1830–1831. Geneza – uwarunkowania – bilans – porównania, pod red. J. Skowronka i M. Żmigrodzkiej. — Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1983. — S. 160–165; Michalska-Bracha L. Organizatorzy obchodów rocznic powstań narodowych w latach osiemdziesiątych XIX stulecia we Lwowie // Znani i nieznani dziewiętnastowiecznego Lwowa. Studia i materiały. — T. 3, pod red. L. Michalskiej-Brachy i M. Przeniosło. — Kielce, 2013.

² Giller A. Op.cit. — S. 601–602, 628.

³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАЛІ України). — Ф.146. — Оп.58. — Спр.3005.

у підготовці у Львові центральних урочистостей із нагоди 50-ї річниці Листопадового повстання¹. Львівський комітет зі святкування цього ювілею переказав усі зібрані внески під час святкування на створення в Кракові «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року»². Особливу роль у цьому заході відіграв Альфред Млоцький (1804–1882), голова Львівського комітету, колишній член парламенту та радник міста Львова. Млоцький сам був учасником Листопадового повстання й «Весни народів», до 1850 року перебував у вигнанні в Парижі, а після повернення в країну купив маєток у Лопатині під Бродами. Фінансував Січневе повстання, а після його поразки — назавжди зв'язаний зі Львовом, підтримував учасників обох національних повстання³.

Потужна роль Львова у вшануванні Листопадового повстання полягала не тільки в прийнятті функцій центрального для Галичини місця проведення річниць, але також у виділенні на Личаківському кладовищі місць для поховань у 1831 році. Із цією ініціативою в 1880 році виступив тогочасний мер Міхал Гноїнський та міські радники⁴. Територія «Залізної компанії» містила в 1881–1916 роках поховання 47 учасників Листопадового повстання⁵.

Повертаючись до основних міркувань, слід зазначити, що представлена в 1881 році групою краківських учасників Листопадового повстання документація щодо створення «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» не була затверджена ц.р. Намісництвом, яке рескриптом №35568 від 7 липня заборонило створення товариства під приводом «неточності та неясності»⁶. Неохоче ставлення влади Галичини поширювалося не тільки на питання про створення зазначеного товариства, а й на організацію святкування 50-ї річниці Листопадового повстання. Поліція застосовувала заборони, спрямовані на організаторів заходу, на підставі виданого 25 листопада 1880 року циркуляру ц.р. Намісництва до губернаторів, який рекомендував підготовку звіту проведення заходу й недопущення, щоб святкування набуло характеру громадських заходів.

¹ Див.: Michalska-Bracha L. Organizatorzy obchodów rocznic powstań narodowych; J. Białynia-Chołoddecki, Patriotyzm Lwowa w epoce porozbiorowej // Studia Lwowskie. — Lwów, 1932. — S. 146–168.

² ЦДІАЛ України. — Ф.146. — Оп.58. — Спр. 3008.

³ Bielecki R. Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego, t. 3. — Warszawa, 1998. — S. 158.

⁴ Sroka Ł. Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870–1914. Studium o elicie władzy. — Kraków, 2012.

⁵ Nicieja S. Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786–1986. — Wrocław – Warszawa – Kraków, 1988. — S. 270–284.

⁶ ЦДІАЛ України. — Ф.146. — Оп.58. — Спр. 3008. — Арк. 92.

У циркулярі була дана також пропозиція, «щоб цей захід не увінчався успіхом»¹. Про скасування заборон, виданих Управлінням поліції у Львові й Кракові, безуспішно намагався домовитися з Намісником Галичини Альфредом Потоцьким, граф Казимир Красицький (1807–1882), впливова фігура у Львові, один із членів львівського комітету з організації річниці повстання, президент Земельного кредитного товариства й багаторічний літературний куратор Оссолінеуму².

Красицький, як й Альфред Млоцький, брав участь у заходах, спрямованих на відновлення незалежності, брав участь у Листопадовому повстанні й «Весні народів», обидва опублікували свої мемуари в щорічнику «Збірник спогадів з історії польського повстання 1830–1831» (Львів, 1880–1881). Після смерті вони були поховані на Личаківському кладовищі³.

Про неохоче ставлення влади Галичини до організації львівських ювілеїв, присвячених Листопадовому повстанню, згадував Агатон Гіллер: «Труднощі, які створювала поліція при отриманні дозволу на святкування ювілею, були спрямовані на унеможливлення його проведення. Поліція не дозволила скористатися залом театру графа Скарбека у Львові для церемонії віддачі честі заслуженим ветеранам. Львівський архієпископ, за розпорядженням влади, заборонив кафедральному собору проводити богослужіння. Циркуляр Намісництва до очільників у провінції мав свій результат. У деяких провінціях організація урочистостей була повністю заборонена, а в інших обмежено їх розмах»⁴.

Наступна спроба створення «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» була зроблена через декілька місяців у 1882 році. Причиною відмови в реєстрації товариства в 1881 році була вимога ц.р. Намісництва допрацювати та подати через установчий комітет п'яти примірників нового статуту товариства. Новий статут від 26 січня 1882 р. був представлений ц.р. Намісництву через установчий комітет 14 лютого. На думку дирекції Управління поліції в Кракові, новий статут, як і в попередньому випадку, мав низку «неточностей», наприклад, у пункті 15 й 17, у записах, які стосувалися вимоги більшості голосів при ухвалі резолюцій, а також у справі відкриття в інших містах Галичини відділень товариств, так званих Делегацій. Ці фрагменти статуту вступали в протиріччя зі змістом пункту 4 закону від 15 листопада 1867 року «Про товариства»⁵.

¹ ЦДІАЛ України. — Ф. 146. — Оп. 6. — Спр. 1153 — Арк. 451.

² Giller A. Op. cit. — S. 621.

³ ЦДІАЛ України. — Ф.195. — Оп. 1. — Спр. 59 — Арк. 31; Bielecki R. Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego. — T. 2. — Warszawa, 1996. — S. 360.

⁴ Giller A. Op. cit. — S. 621.

⁵ ЦДІАЛ України. — Ф.146. — Оп.58. — Спр. 3008. — Арк. 92.

У складі установчого комітету «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» були представники з середовища краківських ветеранів Листопадового повстання: Калліст Горох, Павло Попель, Адольф Тетмаєр, Марчеллі Яворницький, доктор Маєр. Значну роль у цій справі зіграв уже згаданий Калліст Горох (1800–1883), перший голова товариства, учасник Листопадового повстання та «Весни народів»¹.

У кореспонденції до ц.р. Намісництва від 30 січня 1882 року засновники «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» підкресливали, що основною метою товариства є суспільна та благодійна діяльність, надання термінової допомоги колишнім польським солдатам 1831 року, які знаходяться в критичному матеріальному стані:

«У зв'язку зі зростанням бідності в країні, примножилася кількість жебрацтва. Незважаючи на щедрість маєтних жителів, тільки дехто з жебраків має опіку. Інші соромляться жебрацтва й залишитися без допомоги. У краї діють різні благодійні організації, метою яких є підтримка бідних, але їх допомога недостатня. Тому ми просимо про затвердження Товариства. Мета якого — надання допомоги та опіки польським ветеранам 1831 року в Галичині та Великому Князівстві Краківському, із яких понад 150 потребують негайної допомоги»².

Спочатку, відповідно до статуту від 26 січня 1882 року, товариство було створено на 12 років: від 1 березня 1882 року до кінця лютого 1894 року. Після закінчення цього періоду діяльність Товариства було продовжено ще на 12 років, тобто до кінця лютого 1906 року³. На підставі пункту 2 статуту «Товариство опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» припинило своє існування з 1 березня 1906 року, а обов'язок догляду за ветеранами Листопадового повстання взяло на себе «Товариство взаємодопомоги учасників Польського повстання 1863–1864» у Львові⁴.

Статут «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» передбачав, що центральним штабом локалізації товариства буде Краків, а основною ціллю діяльності буде «надання допомоги та опіки» ветеранам 1830–1831 років, які проживають у Галичині та Великому Князівстві Краківському. На цій основі також здійснювала свою діяльність Делегація «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» у Львові в якості філії від товариства в Кракові. Крім того, вона мала право на власну печатку з написом: «Львівська Виконавча Комісія Товариства опіки ветеранів 1831 року»⁵.

¹ Pachoński J. Op. cit — S. 632; Bielecki R. Słownik biograficzny. — Т. 2. — S. 161.

² ЦДІАЛ України. — Ф.146. — Оп.58. — Спр. 3008. — Арк. 93.

³ Там само. — Арк. 95; Спр. 3005.

⁴ Там само. — Оп.58. — Спр. 3008. — Арк. 1.

⁵ Там само. — Арк. 95; Спр. 3005.

Статут окреслював сферу діяльності товариства та форми пропонованої допомоги ветеранам. У пункті 3 йдеться про те, що товариство буде:

- надавати одноразову або постійну підтримку та безвідсотковий кредит;
- надавати роботу відповідно до здібностей та можливостей;
- непрацездатним та хворим надавати місце в закладах опіки;
- гарантувати лікарську допомогу та душевний комфорт для хворих і вмираючих, а також організувати похорон для померлих, розміщуючи їх, наскільки це можливо, у загальній могилі на кладовищах Львова й Кракова»¹.

Дуже важливим питанням було визначення принципів обліку колишніх учасників Листопадового повстання, які проживали по всій Галичині. Статутом було передбачено, у пункті 4, що з метою надання опіки ветеранам товариство зобов'язувалося скласти список учасників Листопадового повстання, які проживали на Галичині.

Товариство, згідно зі статутом, могло об'єднати не тільки учасників Листопадового повстання, але всіх тих, хто незалежно від статі й релігії висловив готовність платити щорічний внесок у розмірі 2 злотих або 50 злотих одноразового внеску.

Структура товариства складалася з Комітету Правління, який обирався терміном на 3 роки Загальною Радою. У Правління входили: голова і його два заступники, а також 14 членів. Спочатку планувалося тільки 12 членів, але число змінилося й розширилося за рахунок ще двох осіб. До компетенції Комітету Правління входило також обрання членів Виконавчої Ради, яка складалася з голови й двох його заступників та шести членів. Комітет скликався на наради один раз на квартал або в разі потреби. Натомість раз на рік відбувалися Загальні збори товариства, які скликалися в Кракові в листопаді або в надзвичайному порядку.

Статут також чітко окреслював територіальну структуру товариства у вигляді Делегацій, створених на території інших галицьких міст. Місцевих делегатів обирали на першому засіданні Комітету Правління 5 квітня 1882 року.

На основі доповіді про діяльність товариства за 1882 рік відомо, що протягом цього періоду функція Делегатів було запропоновано по всій Галичині — 73 особам, 30 із яких виявляли неабияку активність і збирали значні кошти². Делегатів товариства призначав Комітет Правління з можливістю призначення у великих містах по декілька Делегатів, які після свого призначення обирали поміж себе голову та функціонували вже як місцева Комісія

¹ Там само. — Спр.3008. — арк. 95.

² Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej — ANK), Akta Przytuliska Weteranów powstania 1863/1864 r. w Krakowie. — Sygn. 75: Akta Towarzystwa Weteranów z r. 1831. — K. 268.

Виконавчого товариства. Таку фурму Делегації мало львівське відділення товариства, яке належало до найбільш впливових після краківського¹.

Виконавча Комісія у Львові офіційно заснована, відповідно до 16 пункту статуту, 1 червня 1882 року. Комісія повинна була піклуватися про ветеранів Листопадового повстання в Східній Галичині². До її складу входили відомі жителі Львова, учасники Листопадового та Січневого повстання, члени міської ради Львова, громадські діячі. Функції голови прийняв Валеріан Подлевський (1809–1885), ветеран Листопадового повстання, член Крайового сейму. Подлевський мав великий досвід в організації роботи громадських об'єднань. У 1871–1874 роках був головою «Національної опіки» у Львові, а також провів великомасштабну благодійну роботу, спрямовану на допомогу нужденним ветеранам національних повстань, засланців й емігрантів³. Значною мірою завдяки йому львівська Виконавча Комісія була класифікована як найбільш активна в Галичині та виділялася серед інших Делегатів, підтвердженням чого є акт «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року», у якому під датою 4 березня 1883 року записано, що «Комісія у Львові функціонує завдяки Подлевському»⁴.

Скарбником львівської Комісії було обрано д-ра Бернарда Голдман, члена парламенту й міської ради Львова. Голдман був одним із тих, хто ініціював створення в кінці 80-х років XIX століття «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» у Львові, а також «Товариства взаємодопомоги учасників Польського повстання 1863–1864»⁵.

Серед делегатів, призначених на посади в першому періоді в Східній Галичині, слід згадати: Мечислава Пайгерта, Станіслава Пшибилівського, Болеслава Вешхлейського, Кароля Дідушинського, Констанса Белського, Віктора Вишневецького, Альфреда Стецького, Ізидора Грохольського, Болеслава Гурського, Хіларего Третера, Августа Рильського, Едмунда Країнського, Фелікса Бартманського та Вінцентія Губінського.

Незважаючи на те, що формально львівська Комісія була створена 1 червня 1882 року, початки діяльності львівської делегації «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» сягають ще періоду

¹ Ibidem.

² Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. 90. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 26.

³ Michalska-Bracha L. «Opieka Narodowa» 1870–1874/5. Z Działalności Towarzystw Weteranów 1863 r. we Lwowie w 2. poł. XIX w. (w świetle archiwów lwowskich) // *Życie jest wszędzie... Ruchy Społeczne w Polsce i Rosji do II wojny światowej*, Pod Red. A. Brus. — Warszawa, 2005. — S. 245–265.

⁴ ANK. — Akta Przytuliska Weteranów powstania 1863/1864 r. w Krakowie. — Sygn. 75: Akta Towarzystwa Weteranów z r. 1831. — K. 267.

⁵ Michalska-Bracha L. Op. cit. — S. 233.

святкування річниці Листопадового повстання 1880 року. Про це свідчить той факт, що вже в той час львівська Комісія та львівський ювілейний комітет переказали на потреби опіки ветеранів Листопадового повстання 800 зл. флоринів. У результаті проведеної роботи на 8 листопада 1880 року бюджет склав 2184 зл. флоринів та 95 центів. Із цієї суми на сталі щомісячні потреби виділили 938 зл. флоринів, на одноразову допомогу — 920 зл. флоринів та 37 центів. Сам Подлевський, роблячи доповідь на тему функціонування Виконавчої Комісії у Львові, стверджував, що приєдналася вона до краківського товариства в червні 1882 року. Цей факт підтверджують львівські акти, із яких випливає, що львівський Комітет святкування 50-ї річниці Листопадового повстання й зібране навколо нього гроно львів'ян відіграли важливу роль у створенні «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» в Кракові.

До повноважень львівської Виконавчої Комісії належало збирання внесків від всіх делегатів із теренів Східної Галичини. Як підтверджує звітність із діяльності львівського відділення товариства, тільки в серпні 1882 року вдалося зібрати 480 зл. флоринів і 65 центів. У тому ж місяці на допомогу 13 ветеранам виділено 165 зл. флоринів та одноразову допомогу 12 ветеранам у розмірі 175 зл. флоринів. Схожа ситуація була у вересні: дохід становив 191 зл. флоринів, на сталі потреби 17 ветеранам виділено 165 зл. флоринів, а на одноразову допомогу 10 ветеранам 105 зл. флоринів¹.

Значне зростання надходжень внесків спостерігався в жовтні 1882 року: зібрано 435 зл. флоринів і 50 центів. Із них на сталі потреби виділено 175 зл. флоринів для 18 ветеранів та одноразові для 17 ветеранів — 240 зл. флоринів². За грудень 1882 року дохід становив 471 зл. флоринів 21 цент³. Додавши ці суми до каси, зібраної іншими Делегатами з території Галичини, не залишається сумніву, що львівська Виконавча Комісія проводила в окреслений період масштабну діяльність, але й така активна робота не могла забезпечити зростаючі потреби ветеранів повстання.

Джерела, які стосуються діяльності львівської Виконавчої Комісії, підтверджують, що тільки в кінці серпня 1882 року за допомогою та підтримкою до Валеріана Подлевського як голови звернулося 96 ветеранів повстання, а до половини вересня — 16. Вказав на цю проблему Віктор Вишневський, відомий своєю благодійною діяльністю Делегат товариства з Сокала, який на сторінках «Gazety Narodowej» підкреслював: «Це сумний симптом свого часу! Рік 1831 світить у нашій історії найяскравішою зіркою

¹ ЦДІАЛ України. — Ф.90. — Оп.1. — Спр. 1. — Арк. 25–26.

² Там само. — Арк. 26.

³ Там само. — Арк. 31, 33; «Dziennik Polski». — 1882. — Nr 289 z 19 grudnia; «Gazeta Narodowa». — 1883. — Nr 18 z 3 stycznia.

на горизонті, а герої цієї історичної золотой карти, літні люди над могилами мали би помирати серед нас від голодної смерті?»¹.

Підводячи підсумок, слід підкреслити, що в перші місяці роботи відділення львівської Комісії під її постійною опікою перебувало 90 ветеранів Листопадового повстання з теренів Східної Галичини. Із цієї кількості до 1 листопада 1882 року померло 14 ветеранів, які проживали у Львові та Східній Галичині. Під наглядом товариства залишилося ще 75 учасників Листопадового повстання з тієї території (одна особа була викреслена зі списку осіб, які перебувають під опікою Виконавчої Комісії). Ветерани отримували щомісяця допомогу у розмірі 10 зл. флоринів, а пізніше, у результаті зменшення грошових внесків, тільки 5 зл. флоринів. Узимку ветерани отримували додаткову одноразову допомогу в розмірі 5 зл. флоринів². Із 1 листопада 1882 року під наглядом відділення Комісії у Львові знаходилося 75 ветеранів (із 15 листопада тільки 66 ветеранів), із яких 17 осіб щомісячно отримувало по 10 зл. флоринів, 3 — по 5 зл. флоринів; для 2-х осіб — 4 зл. флоринів. Для 53 ветеранів було виділено одноразову допомогу³.

Надання допомоги учасникам Листопадового повстання, незважаючи на описане вище фінансування, було недостатнім. На сторінках тогочасної преси періодично з'являлися численні звернення до громадськості підтримати нужденних ветеранів. Було також відзначено недостатню кількість членів «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року». Найважливіша проблема не могла гарантувати достатньої суми внесків для матеріального забезпечення ветеранів та виконання всіх обов'язків, визначених Статутом товариства. У листопаді 1882 року товариство нараховувало 584 членів, а за увесь період існування — близько 600 членів⁴.

Питання, що стосуються функціонування «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» в Кракові і його регіональних представників — Виконавчої Комісії у Львові, не достатньо вивчені. На першочергову увагу заслуговує обговорення особливостей середовища проживання ветеранів національних повстань, а також ознайомлення з історією діяльності благодійних організацій Галичини в XIX ст.

---

¹ Там само. — Арк. 25.

² Там само. — Арк. 26.

³ Там само. — Арк. 28–29.

⁴ Там само. — Арк. 30; «Dziennik Polski». — 1882. — Nr 266 z 21 listopada.

Наукове видання

**ПОЛЬСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ
ПОВСТАННЯ 1830 — 1831 рр.
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ:
ВІД МІФІВ ДО ФАКТІВ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Здано до складання
Підписано до друку 16.04.2017.
Формат 60x84/16
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 41,73
Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний.
Тираж 300 прим.
Зам. №

ТОВ «КНТ»
Тел. (099)-232-40-59, (096)555-19-80
E-mail: knt2012@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 581 від 03.08.2001.